

SZÁRAZBERKY NAGY JÓZSEF.

SZÁRAZBERKY
NAGY JÓZSEF

(1800 1878)

EMLÉKJEGYZETEI

KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST

Tartalom.

	Lap
Bevezetés	3
Gyermekévek,	5
Látogatás Temesben	11
Látogatás a Reviczky-családnál	15
A váradai akadémián.....	21
Gr. Rhédey Lajos.....	22
A pozsonyi országgyűlésen	30
A pesti jurátusság	47
Megyei szolgálatbalépés	52
Tisza Lajos és Beöthy Ödön	57
Tisza Lajos alispánnak megbuktatása	67
A megyei esküdti évek	74
Áttérés az ügyvédi pályára Az ügyvédség	81
Tisza Lajos ismét alispán, majd adminisztrátor	100
Adózzunk! — Nem adózzunk.....	109
A nagyváradi Casinó és Koldusápolda keletkezésének története.....	115
Az ifjú sarjadék	119
A véres megyegyűlés	122
A forradalom kitörése. A pesti országgyűlés	133
Gr. Zichy Ödön és gr. Lamberg kivégzése	146
Távol az országgyűléstől	150
A szatmári kormánybiztosság. Úrbéri ügyek	154
A forradalom alkonya és vége. Bujdoklás és internálás.... 173	
Fogságban	184
Kiszabadulásom. Szerepem a Bach-korszak alatt	203
1860—1867	214
A kiegyezés és a hetvenes évek.....	230
Kossuth és Deák	252
Szacsvay Imre emléke	265
Függelék. Versek.....	269

Előszó.

Nagy Ödön ny. kúriai bíró szíves volt sajtó alá rendezés és megjelentetés céljából rendelkezésre bocsátani néhai édesatyjának, *Szárazberky-Nagy Józsefnek* memoárszerű följegyzéseit, amelyeket némi rövidítésektől, stiláris és helyesírási változtatásoktól eltekintve, híven közlik a következő lapok.

E följegyzések írója, *Szárazberky-Nagy József*, 1800-ban született Nagyváradon és ugyanott halt meg 1878-ban; szülővárosának és Bihar vármegyének kora ifjúságától kezdve nagytekintélyű, időnként nagy szerepet játszó embere volt, akit változatos közéleti munkájában mindig a meggyőződéséhez való ragaszkodás és a puritán becsületesség jellemezett. Hosszú életének munkás időszaka egybeesik Magyarország történetének azzal az emlékezetes és sorsdöntő eseményekben annyira gazdag félszázadával, amely az 1825-i pozsonyi országgyűléstől *Deák Ferenc* haláláig terjed.

Ezen a félszázadon belül *Szárazberky-Nagy József* volt a pozsonyi országgyűlés egyik bihari követének írnoke, volt a pesti királyi táblánál jurátus, volt Bihar vármegyének aljegyzője, majd esküdtje, volt az 1848-i országgyűlésnek egyik biharmegyei követe, volt Kossuthnak szatmármegyei kormánybiztosa, volt a pesti Újépületnek államfogllya és volt Nagyvárad városának egyik legtekintélyesebb és legtiszteltebb ügyvédje.

E följegyzésekben annak a mozgalmas félszázadnak töredékes képét látjuk egy élesen megfigyelő és őszinteségre törekvő ember életének tükréből és ez a kép az akkori politikai és társadalmi életnek olyan sok jellemző vonását tartalmazza, hogy, úgy véljük, érdemes volt megmenteni az enyészettől „*Szárazberky-Nagy József* emlékjegyzeteit”..

Bevezetés.

A történelem az életnek mestere; a múltnak hagyományait azért szükséges tanulmányozni, hogy azok közül kiszemeljük, amit követni és amit kerülni kell.

A nagy emberek történelme iránt élénkebb tudvágy szokott támadni, mint a hozzánk hasonlóké iránt, pedig gyakran az események hasonlóké, és több tanúságot nyújtana az egyforma sorsúak példája, kiknek üres helyeit kell annak idejében pótolni, mint azoké, kikhez föl nem emelkedhetünk, mert kevésnek jut vezérszerep; a nagy többségre a fénytelen közremunkálás kötelessége várakozik; úgy vagyunk a történelemmel, mint a nagy hóban, ha magas ember törli az utat, nagyokat lép, nem tudunk vele lépést tartani, nyomába lépni, és a követésben kifáradunk, ellenben a hozzánk hasonlóké nyomdoka megkönnyebbíti, és biztosítja lépéseinket.

Miért van tehát, hogy a vezér történelmére több figyelmet fordítunk, mint a közemberére?, mert amazt megírják, míg emerről hallgatnak.

Kevés ember vállalkozik arra, hogy előzőinek viselt dolgait tanulmányozza, vagy a magáét leírja, mert az ifjú ember a jövőben él, figyelme mindig előre van függesztve, nem szeret visszanézni, az időt előre kívánná tolni, neheztel, ha ifjabbnak becsülik, mint amilyen; azután eljön egy kor, midőn az ember éveinek számától megijed, már akkor szeretne a Jósua hatalmával bírni, és az időt megállítani, rövid időt és sok teendőt lát maga előtt, melyek érdekesebbek, mint életrajzát írni.

Nekem középszerű, de munkás, és változékony élet jutott, melyen, ha visszatekintek, sok olyan jelenetet látok

benne, ami legalább fiainak tanulságos lehet; de barátaim is figyelmeztettek, ne hagyjam tapasztalataimat nyom nélkül elenyészni; ezen nézetek határoztak engem arra, hogy életem történelméből kivonatokat jegyezsek fel. Ődön fiam vegye olyan hasznát, amilyent lehet.

Én naplót nem vezettem, jegyzéseim az időnek kijelölése nélkül jelennek meg, nem a történet idejének meghatározásában, hanem az események eredetiségében keresnek érdeket.

Többektől hallottam és magam is tapasztalom, hogy gyermekkorunkról élénkebben és tisztábban emlékezünk, mint a közelebbi múlt évek történelméről; hasonlít az emlékező tehetség a látótehetséghez, mert bizonyos korban a közellévő tárgyakra szemüveget használunk, míg a távolban fekvő tárgyakat tisztán fölfogjuk. Gyermekkoromra világosan emlékszem vissza, de kevés tárgy érdemli meg a följegyzést, azonban gyermekkoromban is vannak jellemző események, melyek az emberi természet bűvárjának anyagul szolgálnak az elmélkedésre és következtetésekre.

Gyermekévek.

Atyám *Szárazberky-Nagy József* volt, kire mindenkor kegyelettel emlékszem vissza; ő nagyatyám *Nagy Mihály* után, ki az azon időben virágzott és vérbírósi jogot gyakorlott váradi és mitskei *Baranyi-család* birtokában, helyesebben uradalmában kormányzó-gazdatiszt volt, illendő örökséghez jutott, de ifjú korában egész örökségét a kártya szenvedély fölemésztette; összekelvén *Szász Annával*, a hajdani birtokos és tekintélyes Szász-család árva és vagyontalan ivadékával, kénytelen volt szorgalma után élni; Zsadányban szolgált mint községi jegyző. Én Váradon születtem, de Zsadányban kezdettem tanulni egy becsületes iskola-rektor, *Balog István* keze alatt.

Bekerülvén a váradi gimnáziumba, úgy vettem észre, hogy én Zsadányban többre készültem, mint a váradi tanulótársaim, mert az írás-olvasásnak, a számvetés négy szabályának gyakorlati tudásán kívül a deklinációkban is nagy gyakorlatom volt. Megerőltetett szorgalommal tanultam, mégis az történt velem, hogy némely pajkos úrfiak, kiknek a szokás szerint a leckét az iskolai óra előtt föl kellett mondanom, rossz jegyet írtak be a Schédába, amit én nem tudtam, és csak csudálkoztam, hogy *Tresch* nevű professzorom mindig pironogatott, anélkül, hogy kikérdezett volna, az utolsó padba ültetett büntetésül, sőt azt is megígérte, hogy megvirgáztat. Én, akit soha meg nem vertek, kivel atyám is nagy kímélettel bánt, ki sohasem láttam azelőtt, hogy a gyermeknek meztelen testét verjék, kétségbeestem és elhatároztam, hogy megszököm anélkül, hogy tudtam volna hova, ha pedig a virgácsot ki nem kerülhetem, a Körösbe ugrom; nagyon szántam szüleimet, kivált atyámat, de azt hittem, hogy olyan meggy aláztatás után nem lehet élni. Ezt *Nagy József* nevű magánoktatóm észrevette, ki a törvénytudó között első volt, és engem is mindig azzal biztatott, hogy nekem is elsőnek kell lenni; látván kétségbe-

esésemet bátorított, elment a professzoromhoz, értesítette szorgalmamról, tudományomról és jó viseletemről, és nagy örömmel jött vissza, biztatott, hogy semmi bajom nem lesz, csak jól megtanuljam a leckét; mindemellett alig sikerült neki, hogy velem az iskolába menjek, ott is nagy lelki szorongatások között ültem az utolsó padban, a bélyegzett gyermekek között.

Nyílik az iskola ajtaja, bejön a direktor egy még addig nem látott premontrai pappal és kijelentette, hogy az előbbi professzorunk más állomásra rendeltetett és helyére bemutatta az új professzort, báró *Fischert*; nagy kő gördült le szívemről, folyvást kettőzöttetett szorgalommal tanultam, de mivel a bélyegzettek között ültem, a professzor velem nem törődött, és még azután egy hónapig voltam a nyomasztó gyalázatban, midőn egyszer a táblára fölírta a deklinációnak egy nehéz példányát azon meghagyással, hogy azt tőlünk szóval nem kívánhatja, hanem adjuk be írásban; én azonnal kiismervén miféle szabályok alá tartozik a feladat, míg a többiek a pennát rágták, és hozzá se fogtak, a legelső voltam, ki tisztán, szép írással, és hiba nélkül leírtam, és beadtam. Báró *Fischer* úri műveltségű, és kedélyes ember volt, meg-_Tlépetve, hogy a legutolsó padból kerül ki az első és hiba nélküli munka, követelőző nyájassággal kérdezte, hogy jutottam én a bélyegzettek közé, talán nem szoktam tudni a leckét! Én előadván, hogy még a másik professzor ültetett oda, de én a leckét mindig tudom, kikérdezett, és annyira megszeretett, hogy az első eminens helyére ültetett, honnan a gimnáziumi hat év alatt soha le nem estem.

Ezen eset tanúságul szolgál a tanító tapasztalatlanságának, ami a legjobb igyekezetű gyermeket is elronthatja, de tanúságul szolgál arra is, hogy az elkényeztetett, túlszemérmes gyermekben a sértett büszkeség káros következményeket vonhat maga után, és a túlzott érzékenységnek nem szabad helyt adni, hanem előre kell készülni arra, hogy a világ nem mindenkor méltányos, de az okos türelem megszerzi a kárpótlást.

Atyám nem reménylette, hogy én a városi gyermekek között kitűnő legyek, én pedig atyámtól vártam a kérdést az előmenetelem iránt, magamtól szégyeltem dicsekedni, nehogy kérkedőnek tartassam. *Szlávy László* vendégünk kérdezősködésére mutattam csak elő az úgynevezett klasszifikációt, melyből atyám megtudta, hogy első

vagyok; ő könnyezett, én pedig most is boldog vagyok, mikor eszembe jut, hogy az atyám különös gyengéd szeretetéért és gondoskodásáért legalább annyi jutalmat tudtam adni.

Atyám irántam olyan megelőző volt, hogy már gyermekkoromban egy könnyű puskát szerzett számomra, és velem jártam vadászni. Úgy bánt velem, mint barátjával; a kimenetel és visszajövetel unalmasságát ifjúkori kalandjainak elbeszélésével üzte el; különösen sokat beszélt a kártyakalandjairól, azon zavarokról, melyekbe a kártyázás miatt jutott; azon szándékkal tette ezt, hogy velem a hazardjátékot megutáltassa; de soha se intett, hogy játékos ne legyek, mert ő azt hitte és mondta is, hogy mennél inkább tiltaná nekem, annál inkább támadna ösztönöm a játékra; sőt minden hazardjátékra maga tanított meg azt mondván, hogy ha idegenektől tanulom, sokba fog kerülni. Vadászat után kiadta egy-két hónapi szokott költőpénzemet, majd együtt játszottunk fáraót, makaót, halberzwölföt, és elnyerte a pénzemet; mire az iskolába visszatértem, akkor rendesen elfelejtette, hogy költőpénzemet már kivettem és eljátszottam.

Nem tiltotta a játékot, hanem azt tanácsolta, hogy tanuljak meg társasjátékokat, mint a máriás, piké, preferánc, viszt, amikbe maga bevezetett, mert azt hitte, hogy ha valaki a társasjáték iránt kedvet kap, ezzel mérsékli a hazardjáték iránti hajlamát. És ez reám nézve beteljesedett, mert társasjáték és sakk annyira kiölte bennem a hazardjáték iránti kedvet, hogy ifjú koromban a legnagyobb játékos barátaimat egész éjjel elnéztem anélkül, hogy csak egy húszast is föl tettem volna.

Az én gyermekkoromban *Thurzó Györgynek* a háza egyike volt a legkitűnőbb úri házaknak, mit arról lehetett megítélni, hogy tartott udvari kulcsárt, két inast, batárt, stb. Maga *Thurzó György* a legnépszerűbb ember volt a városban; vallásossága és folyvást vidám kedélye miatt a városnak minden lakosa ismerte és szerette; jellemzi őt, hogy a városnak koldusait fejenkint ismerte, azokkal az utcán megállott beszélgetni, minden héten volt egy nap, mikor a város koldusai hozzá begyűltek, kiket ő megvendéget, és rendszerint lement hozzájuk beszélgetni. *Thurzó György* egyik örököse volt *Laczkovitsné Trencsényi Máriának*, ki a maga korában egyedül címeztetett tekintetes nagyasszonynak, kinek hagyatéka után több család, úgymint *Thurzó*, *Tokody*, *Szent-Iványi*

jutott virágzó állapotra; azon hagyatékból bírta *Thurzó György* Marciháza egész községét és a keményfoki pusztát, mely elegendő jövedelmet nyújtott arisztokrata háztartására.

Thurzó Györgynek halála után tizennégy élő gyermeke maradt; a nagyobbik fia János már 19 éves korában megyei esküdt volt, Dávid jurátus, és nagyobbikleánya, Eleonóra, *Stachó Károlyhoz* ment férjhez, ki később alispán lett; a többi gyermekek részint hajadonok, részint tanulók voltak. Én Józseffel és Antallal tanultam, és mivel a magánoktatók (instruktorok) nem tudtak kellő eredményt mutatni a tudományos előmenetelben, a professzorok tanácsából engem bíztak meg korrepetitornak. Mint ilyen a *Thurzó-házhoz* kerültem és onnan jartam ki iskoláimat.

Gondolni lehet, hogy ahol egy második nő, mint özvegy két anyától származott 14 gyermekkel együtt marad hátra, ott a háztartás gondot ad; de a *Thurzó-háznál* ezt senki se érezte, a családra örökségképen szállott a kedélyesség, a család tagjai folytonos jókedv és tréfa között éltek. A sok cseléd között Mátyás, a vén kulcsár tartotta fenn a rendet; sohase hallottam a cselédek között versengést, vagy az úri család tagjai és a cselédek között versengést és bosszúságot; a cselédek nagyobb része az udvarban vénült meg, és nem vágyott jobb sorsra, nem akart urat cserélni.

A család szigorúan megtartotta az etikettnek jól ismert szabályait azok iránt, kiknél arra figyelmeznii szükség volt; de azon kívül az embert nem születése és vagyona, hanem belső érdeme után tudta becsülni; egy mesteremberrel, a marciházi bíróval, Bodri és Verke marciházi cigányokkal is kedélyesen tudtak beszélni. Jellemvonása volt a családnak más iránt nem irigykedni és azt óhajtani, hogy az egész világ, boldog legyen.

Olyan életkorban jöttem én a *Thurzó-család* körébe, mikor legnagyobb szükségem volt a társasélet szabályaiba beavattatni; nekem a családnak kedélyes jellemvonása feltűnt, és igyekeztem azt, valamint az etikett szabályait is elsajátítani. Engem a család folyvást úgy tekintett, mint egyik tagját, hosszas éveken keresztül sohase tapasztaltam magam iránt a népes családtól neheztelést, és sohase volt nekem okom a család valamelyik tagjára neheztelni. Én büszke voltam azon megkülönböztetésre, melyben engem a, *Thurzó-család* és utána mások is része-

sítettek, ez nekem ösztönül szolgált a tökéletesedésre, és eltartóztatott sok olyantól, mibe az ifjú ember kárára bele szokott esni.

A gimnáziumi hat osztályt, mint előbb érintettem, szakadatlanul első eminenciával végeztem, a premontrei rendbeli professzoroknak büszkesége voltam, és jöllehet még azon időben a vallásos vakbuzgóság és a térítgetés gyakoribb volt, mégis én, ki a magam osztályában egyedül voltam protestáns, nemcsak soha ilyen próbára kitéve nem voltam, hanem a műveltségéről mindenkor nevezetes premontrei rendbe tartozó professzoraim a templombeli ájtatosság követésére gyakran az én vallásomat hozták föl például.

Iskolai pályámról, még egy esetet meg kell említenem.

A magyar nyelv a VII. és VIII. osztályban a rendszeres tanulmányok közé tartozott, tanította *Vitkóczy Máttyás*, ki minden európai nyelvet értett, de a magyart tótosan ejtette ki; türelmetlen ember volt, s e miatt az ifjúság bosszantása örökségképen szállott át egy évről a másikra; miatta sok ifjú ember volt az iskolából kirekesztve; így többek közt *Gossdu Manó*, a későbbi krasói főispán is. A nyelv száraz szabályait rendszerint elhanyagolta az ifjúság. Én a magyar literatúra haladását szorgalommal követtem, az akkori magyar írók műveit nemcsak ismertem, de a költeményeket nagy részben könyv nélkül megtanultam; sőt bennem bizonyos költői hajlam is mutatkozott, mert már verseket írtam, mielőtt még poézist hallgattam volna Ifjúkori verseim közül néhány eljutott gróf *Dessewffy Józsefhez*, aki a magyar nyelv pallérozásának is hű barátja volt, és aki 1825-ben, mikor a gróf *Zichy* főispán installációjára Váradra jött, magához hivatott és felszólított, hogy maradjak az írói pályán, melyre ő engem hivatottnak mondott.

Elég helytelenül, azt hittem, hogy nekem a *Vitkóczy* szabályai fölöslegeseek. A vizsga alkalmával a szabályokat nem tudtam, ami miatt *Vitkóczy* szemrehányást tett, és azt mondta, soha sem fogok magyarul tudni. Én elég helytelenül azt feleltem: Kész vagyok a versenyt önnel kiállani; ezért bezártak, és iskolai pályámon ezen egy büntetést kaptam.

Évek múlva jurista koromban én májusban reggel öt órakor már a Rhédey-kertben sétáltam és az akkori „Hazai és külföldi tudósítások” című hírlapot olvastam.

Meg kell jegyezni, hogy akkor az egész ifjúság közül kevés vállalkozott, hogy az iskolai könyveken kívül valamit olvasson, az újság pedig egészen érdektelen volt. *Vitkócsy* is ott sétált és olvasta az *Allgemeine Zeitung*-ot; feltűnt neki, hogy van egy ifjú ember, ki újságot olvas, köszöntött, szóbaeredt velem, kérdezte tudok-e németül, mire feleltem, hogy éppen akkor tanultam. Erre *Vitkócsy* úgy megszeretett hogy a német és francia nyelvből nekem minden nap leckét adni ígerte. Én ezen ajánlást használtam is, nemcsak az iskolai időm alatt, hanem akkor is, midőn a megyénél írnok lettem.

Vitkócsy a francia filozófusok osztályához tartozott, *Voltaire*, *Rousseau* munkái voltak legkedvesebb tanulmányai, a vallás dolgában is a túlságig fölvilágosodott volt, annyira, hogy kollégái előtt ilyen mérvű szabadelvűségét titkolnia kellett. Látván, hogy én olvasgató, de gondolkozó, elmélkedő ember is voltam, sokszor elmondta mily jól esik neki, hogy van a városban egy ember, kivel ő nézeteit tartózkodás nélkül közölheti, és nem kell félnie, hogy botránkoztat, nem kell tartania, hogy titkosan föl-
adatik.

Elbeszélte, hogy nem csuda, ha iránta az ifjúság bizalommal nincs, mert ő se bízik az emberekben, és nincs oka az embereket szeretni, ő annyi lelki gyötrelmeknek volt kitéve, hogy embergyűlölővé kellett válnia Elbeszélte, hogy házassága szerencsétlen, és folyvást nyugtalanító volt. Kicsapongó nevének időszakonként udvarlói voltak, és ezek közé tartozott báró H. is.

Azonban br. H. egy éjjel a színházból hazamenet meggyilkoltatott, és azon indokból, mert *Vitkócsy* nevének udvarolt, reá mint sértett férjre nehezedett a gyanú; ő is kihallgattatott, de a pusztá gyanú alapján nem volt elítélhető; ám a világ tőle mégis elhúzódott, mint gyanús orgyilkostól. Ezt neki tudni és túrni annál nehezebben esett, mennyivel méltatlanabb volt a gyanú. Sok évek folytak le, ő és a világ mindig távolabb vonultak egymástól, míg egyszer Kassán G. nyugalmazott zsoldoskapitány halálos ágyán a gyóntató atyát megkérte, hogy halála után tegye közönségessé, hogy br. H.-t ő gyilkolta meg, hogy, ha még valaki iránt gyanú lenne, ez elenyész-
hessék; meggyilkolta pedig azért, mert br. H. feleségével volt szerelmi kalandja *Vitkócsy* hetven éves korában a szerelemről és a házasságról olyan nézeteket közlött velem, melyeket egy nagyon tudós embernél a keserű tapasztal-

lás érlelt meg, és amelyeknek helyességét az élet előttem is igazolta.

Szép könyvtára volt, a legválogatottabb, nagyrészen tiltott könyvekből, a legdrágább bekötéssel. Mikor eszébe jutott, hogy már soká nem él, csak a könyvtárától sajnált megválni, mert féltette olyanok kezétől, kik annak becsét nem fogják ismerni; többször adta értésemre, hogy az ő könyvtára csak az én birtokomban lenne illő helyen. De gutaütésben rendelkezés nélkül halt meg; könyveinek legdrágább darabjait *Lajcsak* püspök vette meg, csak azért, hogy elégethesse azokat.

A Thurzó-család, megosztozván az özvegy a gyermekeivel, különvált és én az özvegy házában maradtam. Oda jöttek kosztra *Laczkovits János* temesi alispánnak fia és *Reviczky László* tanulóársaim, kikkel folyvást jó barátságban éltem, és kiknek neve gyakran fog még előfordulni.

Látogatás Temesben.

Mikor a filozófiai pályát bevégeztük, és az ifjúság szünetre széteszlott, nagy kedvem jött *Laczkovitsot* meglátogatni, ki Ternes megyében Königshofon lakott. Akkor még Várad vidékén nem volt műmalom és a finom lisztet Aradról szokták Váradra hordani; *Szaladin* nevű Kreisstadl helységbeli német ember hordta minden héten a lisztet, kivel én ismeretségben voltam, mert a normális iskolában a fia velem tanult; az ismeretség folytatott, mert *Laczkovits* általa kapta hazulról a küldeményeket; fölszólításomra ő megígérte, hogy engem elszállít Königshofra. Akkor ugyanis még semmiféle közlekedési eszköz nem létezvén, aki utazni akart, vagy a maga lovain, vagy fogadott szekerevel volt kénytelen menni.

Megérkezvén Königshofra, mint önálló vendég először életemben, felejthetetlen jó benyomást tett reám azon előzékeny szíves fogadtatás, melyben ott részesültem. A családfő volt az öreg *Laczkovits*, volt alispán és olyan tekintélyes úr, kit tiszteletből a megyének minden előkelője föl szokott keresni; ő már akkor hatvan évet haladott, ritka ezüstsínű őszhajú, folyvást mérsékelt tréfára hajlandó kedélye a kegyeletnek nemét költötte föl iránta. Az első szíves fogadásnál mindjárt meg kellett ígérni, hogy az egész szünidőt ott fogom tölteni; ő gon-

doskodni fog, hogy meg ne unjam magamat; kérdezte, szeretek-e vadászni? midőn igennel feleltem, kiadta a rendeletet, hogy az öreg *Manoila* vadász az én rendelkezésemre mindig készen álljon. Az öreg *Laczkovitsnak* egy tagban Königshof és Altringen helységek és Greifenthal pusztá voltak a birtokában; szomszédban lakott *Potyondy Tamás*, Laczkovits Ninának férje, aki Neuhofot bírta, és a két ház minden ünnepnapon változtatva együtt ebédelt. A königshofi határban szép erdőség volt, mely összefüggésben állott az erdélyi havasokkal. Őz és nyúl bőségben tenyészett, annyival inkább, mert a másik oldalon határos volt *Tököly Péternek* egy szép és tilalmas vadászata.

Én használtam az alkalmat, és ha az idő alkalmas volt, minden nap kijártam vadászni; eleinte az öreg *Manoila* és Muki barátom is kijártak, de Mukinak nem volt olyan szenvedélye a vadászat, mint nekem. *Manoila* 80 éves öreg oláh ember volt, egy szál haj se volt a fején, mégis olyan jól lőtt, hogy ritkán hibázott. A kimenetel és hazajövetel unalmát az öreg vadásznak elbeszélései üzték el; sokat tudott beszélni hosszú élete történetéből, és ami különös a vadászoknál, nem nagyított, nem költött.

Az öreg *Laczkovits* beváltotta az ígérését, mert a vidéken mindenfelé küldött bennünket, hogy én tapasztaljak. Bementünk Temesvárra, hogy a várost megismerjem és az öreg *Kőszeghy* püspökhöz szállottunk, ki az öreg *Laczkovitsnak* barátja volt, s bennünket szívélyesen fogadott.

Ott-mulatásom ideje alatt Badnán búcsú volt; az öreg úr, ki nagyobb filozófus volt, minthogy búcsúra járt volna, engem elküldött Mukival olyan utasítással, hogy szálljunk az öreg orvos *Degréhez* és ne fogadjuk el a gvardián hívását, hanem maradjunk ebéden *Degrénél*, inert kellemesebben töltjük ott az időt. Megérkezvén Lippára, beszálltunk *Degréhez*, ki azonnal ebédre hívott.

Átmentünk Badnára, itt a gvardián a kolostor pártfogójának fiát és vendégét megkülönböztetett szívességgel fogadta, a kolostort megmutogatta és itten az én regényességre hajló lelkemben legnagyobb benyomást tette egy ablak, melyből a kilátás a Solymosi vár-omladékra volt, ami egy a Maros feletti függő sziklán áll. Elöttem, ki már akkor a filozófiát bevégeztem és gondolkozni szoktam, ki a vallásnak belső becsét és szükségét ismertem, de aki minden sarlatánságnak ellensége voltam, nem volt kellemes tapasztalás a sok ezer ember-

ből álló tömegnek vakbuzgósága, mely a csodatévő szűzhöz a hitnek csalhatatlanságával tolongott.

Ebédre visszatértünk *Degréhez*, aki francia születésű és a francia háború alatt kivándorlóit finom műveltségű és jóhírű orvos volt. Sok jó barátja, a vidékbeli földesurak, volt nála ebéden.

Már ebéd előtt szóbajött, hogy nem vágyik-e vissza a háziúr hazájába? Ő bevallotta, hogy ámbár hosszú éveken át a távollét és a magyarok barátsága, mely neki itt jólétet biztosított, elfeledtette hazáját, de még most is érzi a honvágyat, mert valahányszor visszagondol, megszorul a szíve; de ő már itt hal meg és hazájából csak két emléke van: egy medicsi Venus képe bádogtokban, remek ezüstmetszés és egy tajtékpipa, melyet hazájában kezdett szívni s azóta minden viszontagságban vele volt.

A kedélyes ebéd után kávéval szolgáltak; a házigazda szorgalmazta a vendégeit pipát tölteni és kávézni, mert amint ő hitte, a kávé veszti az aromáját, ha hűl. Engem is fölszólít, hogy keressék magamnak pipát; de a sok vendég a pipákat mind elfoglalta és csak a megénekelt emlékpipa volt a pádimentumra letéve és szárával a falhoz támasztva; nem találván más pipát, azt fölvettem, de mivel meleg volt és félig volt dohánnyal, ki akartam tisztítani, s midőn evégett lefordítottam, a derekában elvált, fele a kupakkal együtt a földre esett. Lehet gondolni, milyen kínos volt az én állapotom, melyet súlyosbított, hogy németül nagyon keveset beszéltem és előre láttam, hogy illendően bocsánatot se tudok kérni. Ott állottam egyedül egy mellékszobában határozatlanul, hogy mit tegyek, míg a másik szobában a vendégek jó kedve túláradt. Az öreg háziúr észrevette, hogy én nem mentem ki kávézni, bejött és szorgalmazott a kávézásra, én mutatom neki a pipát és törve kifejezem, hogy én szerencsétlen vagyok. Szerettem volna Cicero ékesszólásával megmagyarázni, hogy a pipát már azelőtt más törte el, mert amint én lefordítottam, azonnal leesett; de nem tudtam annyit németül. Az öreg úr ezt felelte, s én ezt soha el nem felejttem: „Nagyon sajnálom a pipát, de jobban sajnálom önt, hogy éppen az ön kezében tört el, aki az előzmények után nagyobbnak tartja az én veszteségemet, mint a milyen; nyugodjon meg ön, a pipának egyszer el kellett törni, még a gazdája is el fog veszni; nyereség, hogy tovább tart a gazdája, mint a pipa Ez már megtörtént, most már nagyobb veszteség

lenne, ha az ön kávéja elhülne.” Ezt sebesen elmondta,, karon fogott és kivitt kávézni, szokott jó kedvét folytatván.

A műveltség minden körülmények között kellemes hatást gyakorol, de sohase olyan jótékony, mint amidőn a maga indulatának legyőzésével az ártatlanul zavarba esett embert kiségti.

Délután visszatértünk Königshofra; az egész úton borzasztólag feküdt előttem a törött pipa, bámultam az öreg *Degré* udvariasságát és mivel nem reménytettem, hogy valaha még vele találkozom és az udvariasságáért vizsontszolgálatot tehessek, föltettem magamban, hogy az ilyen nemes viseletet követendő példának veszem. Ezt meg is tartottam és minden alkalommal gyakoroltam is. Így például egyszer András nevű inasom, aki kiszolgált káplár és becsületes ember, de ügyetlen inas volt, magát a nyakáig fölterhelvén porcellánnal, aminek tetején a tál étel állott, az ebédlőajtót ki akarva nyitni, mindent kiejtett a kezéből, úgyhogy a tál étel s utána a rakás porcellán nagy csörömpöléssel a földre zuhant, amit mi az üveges ajtón keresztül láttunk. Ő pedig bejött azzal, hogy: „jelentem alássan, a porcellán és a tál étel mind összetört”. Mire én kedélyváltozás nélkül azt feleltem: „tudom, hogy nem tette szándékosan, a porcellán nekem kár, de a fabrikásnak haszon, mert ha örökké tartana a porcellán, a fabrikás nem élhetne”. András ezt végighallgatta és igaznak találta.

Alig vártam, hogy a temesmegyei időzésemet atyámnak elbeszélhessem, aki nagyon érzékenyen búcsúzott el tőlem; mikor útnak indultam, kikísért az utcára és még ott is kezet fogott velem.

Visszatérvén Temesből, Simádon találkoztam egy szaloncai emberrel, ki megtudván ki vagyok, tudtomra adta, hogy atyámat egy héttel azelőtt eltemették.

Először akkor lepett meg az élet gondja, mert tudtam, hogy atyám sok csapást kiállott szegény ember volt és rajtam kívül még négy árva maradt hátra vagyon nélkül.

Eszembe jutott, hogy atyám halálával micsoda kötelesség várakszik reám, még pedig olyan korban, mikor még nekem is pártfogóra lett volna szükségem.

Látogatás a Reviczky-családnál.

A másik tanuló- és laktársam, *Reviczky László*, gyakran fölszólított, hogy látogassam meg őt Sámsonban, szeretné, ha az apja engem megismerne. Előre értesített, hogy az öreg úr kuruc ember, könnyen összeszidja az embert, kivált akit megszeret, de azt nem kell fölvenni, mert nem szokott az szívből jönni.

Mikor első évben jurista voltam, elhatároztam a húsvét ünnepére az említett barátommal Sámsonba elmenni. Megérkeztünk; az öreg úr valamelyik tanyáján volt, hová mindennap délelőtt és délután ki szokott lovagolni; otthon találtuk a házikisasszonyt, Marit, ki kevéssel az előtt tért haza a nevelésből; igen csinos, kellemes, szép, de alacsony termetű leányka volt. Nem sok időt tölthettünk vele, midőn mondja Laci: „jön az öreg úr”; kinézvén az ablakon, láttam, hogy egy nagyon közönséges lovon betér az udvarra egy magas, öreg ember. Mi siettünk elébe az udvarra; ő észrevett, de tetette, mintha nem látna bennünket, kiált: „gyertek, vezessétek be ezt a paripát!”

Az öreg úr csendesen leszállt, tenyerével ráütött a lovára, az pedig lassú léptekkel közeledik az istálló felé.

Az öreg úr magas, száraz, egyenes ember volt, hajdani vörhenyeges haja őszbe vegyült; panyókásan volt a nyakában egy ujjas katonaköpenyeg-forma vastag, szürke posztóból, de csak combig érő, a két felső gomblyuk tágan össze volt kötve, úgyhogy nem kioldani, hanem a fejen keresztül kellett levenni; alul egy viseltes félkarjut-forma és magyar szíjjal kötött, alul pantalon-nadrág, vastag, szürke posztóból; fején lapos, ócska kalap, széles karimával, egy kevésbé keresztbe téve.

Különös benyomást tett rám a táltos, melyet az öreg úr paripának nevezett és a bizarr, saját találmányú öltözet olyan úron, kiről már tudtam, hogy a nemesek között egyike a leggazdagabbaknak és legnagyobb szerzőnek ismertetik a megyében. Ezen kontrasztnak hatása el sem múlt, már másik váltotta föl, mert én a külső után ítélve, vártam a kurucos fogadást.

Laci bemutatott engem, az öreg úr Lacival keveset törődve, hozzám fordult ilyen szavakkal: „örvendek, kedves uramöcsém, hogy megismerhettem, sok jót és szépet hallottam felőle és nagy megnyugtatómra szolgál, hogy ezt a veres fattyút barátságára méltatja.” Az

előadás csupa jószívre és magasabb műveltségre mutatott és engem egészen zavarba hozott. Ezalatt közeledtünk az ebédlőajtóhoz, én félreálltam magamat meghajtva, hogy az öreg előre menjen, de ő egész udvariassággal előre küldött, mindig nyájas beszéd közben, de minden leereszkedése mellett az öregben olyan neme vonult keresztül a tekintélynek, ami miatt nem tudtam elhatározni, hogy kínáltassam-e megint magamat, midőn az öreg szobájába kellett volna belépni; és úgy tartottam jobbnak, hogy az ebédlőajtónál kínált elsőseget parancsolatnak kell venni és csendesen léptem be az ő kis szobájába, midőn galléromat egy ujjával megfogta; kezdődött a szokott tréfa, egyszersmind az én próbatételem, s így szól az öreg: „hátrább fattyúk! mert már itt én vagyok az úr! ugyan adta! mit csináltok azzal a sok pénzzel, amit én beküldözök?” Én őszintén, de nagy hangmérésékllettel azt feleltem: „Bizony, tekintetes úr, nem adjuk interesre, mert tudjuk, hogy nem azért küldi azt a tekintetes úr!”

Az öreg visszafordul: „Ember vagy fiam! Szeretem az egyenes embert, meg vagy teremve! Belőled ember lesz!”

Ezen pillanattól fogva úgy megnyertem az öreg úr kegyét, hogy folyvást kedvence voltam.

Az öreg *Reviczky Mihály* ifjú korában kortársai között a legtanultabb ember volt, ügyvédkedni kezdett Debrecenben, de azt nem látta olyan háladosnak, mint a gazdálkodást; odahagyta a várost és gazda lett csekély Örökségében, Sámsonban. A tanult ember akármire adja magát, keresztülviláglik a műveltsége, de az elméleti tudományok csak a tapasztalás és gyakorlat által válnak gyümölcsözővé. Az öreg úr sokat élt, sokat tapasztalt és az emberismeretet tűzte ki tanulmányozásul; de azt sokra is vitte, mert amint sokszor mondta, hamar keresztüllát az embernek tüdején, máján. A nagy emberismeret olyan életbölcsesté vált az öregben, hogy a szapora „adta-teremtette” között is mindig tanulságos volt minden beszéde, én pedig úgy hallgattam rá, mint egy apostolra; és egy helyen annyi életrevaló tudományt nem szereztem, mint az öreg úrtól; nem is emlegeti őt annyszor senki, még a gyermekei sem, mint én és a gyermekei sem szerették őt jobban, mint én.

Diktátori hangon szokott szólni, nagyon gyönyörködött az elmésségben, maga szórt és elfogadott élceket, a csípősséget elfogadta, ha látta, hogy jószívből jön, de

azt megkívánta, hogy az alakja művelt legyen. Lacit nagyon szerette, pedig sokat csúfolta, ezt látva én is sokszor megnevettem mindkettő j őket.

Mennyire szerette a tréfát és mennyit túrt az ifjabb ember tréfájának, kilátszik onnan, hogy nekem, egy diákgyermeknek, mondja: „Fiam, nem elég, hogy én szeretlek, van nekem egy vöm, *Kállay Gergely*, azzal is megismertetek, az ám az ember, azzal én sem tudok felválni! A minap itt nálam összedisputáltunk, én szidtam, csúfoltam, mit tudsz te még hozzám képest, olyan vagy mint a veres bornyú a gulyában; ő nyugodtan mutatott a butelliára: — Uramatyám ott ül a butellia fenekén, én pedig dugó helyett a tetejében ülök, így állunk egymáshoz, — de majd kifogunk most ketten rajta.”

Egy ízben már később, mikor Lacival a megyénél együtt szolgáltunk, vadászaton voltunk Létán; az inspektornak 12 éves, igen elmés fia, Józsi (*Irinyi József*, aki az 1848-i pesti országgyűlésen nevezetes követ lett), előttem kérdi az apjától, kicsoda ez, Lacira mutatván. Az apja megmondja nevét, a gyermek folytatja: „Láttam már én ilyen fakó zsidót, Franklinnak hívták.” Én alig vártam, hogy ezt elpletykáljam az öregnek. Mikor visszamentünk Sámsonba, az öreg kérdi: Nohát hogy volt?

Én: Megmondta az Irinyi-fattyú!

Az öreg: Hogy mondta az Irinyi-fattyú?

Én: Azt mondta, hogy látott már ő olyan fakó zsidót, mint Laci, Franklinnak hívták.

Az öreg: No, fiam! Az az Irinyi-fattyú okos ember! És a tréfa éveken keresztül följár, minduntalan fölkiáltott az öreg: „Hogy mondta az az Irinyi-fattyú?” és nekem mindannyiszor el kellett mondani.

Az öregnek sajtáságos bátor modorát és tréfás mondasait jellemzik a következő esetek.

A francia háború alatt nagy úr volt a katona Huszárok remondát hajtottak a sámsoni határon keresztül és bevették őket az öreg kaszálójába; az öregnek ezt jelentik. Sok cselédjét lóra ülteti, kimegy nagy adta-teremtettével, behajtatja a lovakat a tilalmasból. A sok bátor cseléddel a katonák nem mertek összecsapni. A káplár bemegy az udvarba, fenyegeti az öreg urat, hogy a ló a császáré, ha megtudja a generális, majd lesz haddel-hadd! Az öreg úr egy lovat kiválaszt, bekötteti az istállóba, a többit, mondja, hajtsátok el és mondjátok meg a generálisnak, hogy én kis király vagyok a magamében.

A káplár Debrecenben jelenti a generálisnak, hogy Sámsonban egy kuruc ember letartóztatott egy lovat. A generális leszakít egy árkus papírból egy darabot s azt írja rá: „A káplár megyén és elhozza a lovat”, aláírva *Illésy* generális.

Az öreg kapja a cédulát, megfordítja és ráírja: „A káplár vinné a lovat, de nem lehet. *Reviczky*”

A generális értesülvén, hogy kivel van dolga, de arról is, hogy az öreg úr a jó szót nagyon érti, írt egy illendő levelet és kérte, hogy adja ki a lovat, inkább ő megtéríti a kárt.

A káplár ezen levéllel megjelent Sámsonban, az öreg pedig így szólt: „Becsületes egy ember az a te generálisod, édes fiam! Vidd el a lovat és mondd meg, hogy az a vén kuruc ember nem szorult a kár megtérítésére” és megvendégelte a káplárt.

Az öreg úr a pórias beszédet annyira elsajátította, hogy jobban tudott parasztosan beszélni, mint a paraszt ember, de előadása elmés és hatásos volt; erre példa az alábbi eset.

Budaházy Imre, *Bay* konziliáriusnak mostohafia, hazakerült Sámsonba, az apai birtokában gazdálkodni; pénze nem volt, az öreg úr ezekkel segítette, mert kinézte belőle, hogy jó gazda lesz, *Budaházy* heteken át a tanyáján lakott, maga főztét ette, külsejét egészen elhanyagolta. Az öregnek mindenik fia a legelegánsabb ember volt; az öreg úrnak se a fiainak túlsága a csinoságban, se a *Budaházy Imre* hanyagsága nem tetszett. Egyszer az ebéd felett így vágta meg mind a fiait, mind *Budaházy Imrét*. „Sohase lesz belőletek fiaim semmi; nem abban a fényes csizmában keresik a hat ökröt, látjátok azt a szegény legényt, az van megteremtve, az már el fog élni, most is háromhetes nyúlvér van a körme alatt.”

Engem mindig oktatott. Azt mondta a többek közt: „Fiam! Minden körülmények között bátornak kell az embernek lenni; a bátorság pedig abban áll, hogy ne mutasson az ember félelmet.”

Egyszer ebédelt az öreg, nála voltak a gyermekei és *Reviczky Frici*, kit nagyon szeretett tréfás humoráért. Betoppan a helység bírása, a sietség miatt alig tudott magyarul. „Tekintetes uram! Tekintetes uram! Megvan a rablott holmi *Lek-Goda* uram padlásán, de ő az utcaajtóban áll nagy késsel és azt mondja: akinek kedves az élete, ne közelítsen; ott a sok ember, de mind fél.”

Az öreg úr felugrik az asztaltól, házisapkájában, pusztá kézzel, utánam! — kiáltja Megérkeznek Godához, aki inti az öreget, ne közelítene, mert meghal! Az öreg berúgja az utcaajtót, dörgő káromkodások között megtámadja Godát, hogy a kést azonnal adja át, mert különben mindjárt meghal; a tekintetével keresztül tudta járni az embert. Goda, híres erős és vérengző ember, elveszíti a lélekjelenlétet és a kést átadja Az öreg harsány hangon parancsolja, hogy kötözzék meg, ami megtörtént; azután megmotozták a házat, ott találták a rablott holmikat, mire az öreg úr parancsolja, hogy azonnal kísérjék a megye tömlöcébe; mikor ez is megtörtént, a nép előtt mondja a fiának: „Siessünk, mert elhül az ételünk!”

Lek-Goda többévi fogságra ítéltetett, Az öreg a feleségét magához hívatta, kérdezte, van-e miből élnie!? Megértvén, hogy nincs, mindaddig, míg a férje raboskodott, az egész családját kitarotta Mikor Goda kiszabadult, hazafelé menet estenden az erdőn találkozott vele az öreg úr. Ketten voltak a cserén, az öreg úr kezdte meg a beszédet:

„Hát adta-teremtette! Ilyen hamar hazaeresztettek?”

Lek-Goda: Hiszen csak nem veszhetek el odabent!

Az öreg: Hát már most hogy élsz? Mert ha bajba jössz, megint elfoglak.

Lek-Goda: Ahogy a szegénylegény szokott, négy esztendeig nem kerestem, csak nem veszhetek el éhen?

Az öreg: Erős ember vagy, földed van, dolgozz!

Lek-Goda: Mivel? Semmim sincs.

Az öreg: Van nekem gulyám, válassz ki belőle négy tinót, adok hozzá szekeret, ekét, tanítsd be, esztendő múlva visszaadod.

Lek-Goda: Nem ér az semmit, nincs nekem egy szem magom se, mit vessek el?

Az öreg: Van az én magtáramban, már most megérttél, dolgozz! Különben én vesztelek el.

Ezzel elváltak, másnap fölhívatta Lek-Godát és minden ígéretét beváltotta Goda megköszönte neki, hogy rabsága alatt a családját kitarotta.

Ezt az öreg úr azon hozzáadással beszélte el nekem: „Fiam! Mikor én a Lek-Goda házához lementem, és mikor egyedül találkoztam vele a cserén, ne gondold, hogy meg nem ijedtem, de a káromkodással elpalástoltam; igaz, hogy veszélynek tettem ki magamat, de bizonyos voltam benne, hogy magamtartásának meglesz a

kívánt hatása, mert sokszor próbáltam és mindig sikerült.”

Sámson nagy hely, ott mindig sok rossz ember volt, az öreg úrnak sohase volt bezárva a szobáinak ajtaja, ezt tudta az egész helység s azt tartották róla, hogy rettenthetetlen ember.

Az öreg egyfelől üldözte a gonosztévőket, másfelől sohasem tagadta meg tőlük a segedelmet, sőt sokszor maga megkínálta őket azzal, amire szorultak.

Egy ízben ebéd után nagy vitatkozásba merültünk, az öreg nagy tüzzel beszélt, megpillantja az ablakon keresztül a vén zsidót, hirtelen áttér a beszédre: „Jól megnézzétek ezt az akasztófára való vén zsidót, ez a legnagyobb orgazda, régen fel kellett volna akasztani, minden rablásban benne van, de okos, nem sül reá.”

Ezalatt kopogtatnak, szabad! Belép a zsidó.

Az öreg: Ugyan Mózes, nagyon jól megy a dolgod, meg se látogatod az embert! Azt a kis interest hoztad”el”?

A zsidó: Nem, tekintetes uram, mert...

Az öreg szavába vág: Ne szólj fiam! Nem szorultam én arra, csak akkor hozd el, mikor könnyen fizetheted; bár minden pénzem olyan jó helyt lenne, mint ami nálad van. No, beszéljünk másról. Bizony fiam! Magad is vénülsz velem együtt!

A zsidó: Hijába uram! Sok a baj!

Az öreg: Bíz', úgy vagyunk azzal fiam! Isten áldjon meg!

A zsidó elment.

Az öreg úr: „Látjátok, fiaim, kétszáz forintot adtam ennek a zsványnak, sohase fizeti meg, de nem is mer többet kérni és mivel belefojtom a szót a kamat miatt, azt hiszi, hogy senkit sem szeretek úgy mint őtet, és nem engedni, hogy a cimborái nekem kárt tegyenek. Ilyen módon értem én azt el, hogy engem soha meg nem loptak.”

Az ifjú emberben szerette és követelte az élénkséget; én mint szenvedélyes vadász, erre minden időt fölhasználtam; ebben ő gyönyörködött, de sohase mehettem oda, ahová vágytam volna, mert ő mindennap vagy egyik, vagy másik tanyájára kimenvén, azt akarta, hogy én mindig vele legyek. Ha látta, hogy készülök, kérdezte: „Hova mész fiam?” Feleltem: „A Savós kútra, sok nyúl van ott!” „Eh, meguntam már a nyulat, gyere velem az

Asszonyrészbe, vagy Bagosra, annyi ott a fogoly, mint a csirke!” Máskor foglyászni akartam menni. „Eh! németnek való az a foglyászat, gyere velem a kis cserére, van ott egy vén rókám, lőjjük el.”

Haragudott, ha a mulatságra való idő alatt olvastunk. Ráérték, úgymond, Váradon, most mozogni kell. Egyszer vadászni akart bennünket csalni. Lácit olvasva találta Mit olvasol! A Farkas utazását Amerikában, volt a felelet. Összeszidta Farkast és Amerikát. Előbb való az fiam, hogy lőjjük el a vén rókát a kis cserén. Aztán nem tanulsz abból semmit, deákul kell olvasni, abból készül az ember. Aki Verbőczyt tudja, Bonfiniust olvassa, lehet abból admirális is!

Tudta is ő Verbőczyt és a Decisiókat, jártas volt Bonfiniusban, ő nem járt ugyan a megyei gyűlésekre, de tudományossága és szilárd jelleme ismeretes volt. Gróf *Rhédey Lajos*, biharmegyei főispánhelyettes, több nagyszerű küldöttségre megkérte.

Neki a közbirtokosságban pere nem volt, ha mások perelni akartak, ő kimondta, melyiknek van igaza és abban megnyugodtak. Ha a közbirtokosságnak idegenekkel volt pere, azt átvette, ha érdekelve nem volt is, a maga költségén folytatta, az ügyvédnek maga készítette a perbeszédet, de ügyvédjét úri módon honorálta.

A váradi akadémián.

Míg az akadémián bölcsészeti és törvény-tudományokat hallgattam, dicsérettel kell emlékezniem *Bradecker József* filozófiai tanárról, kinek elismert tudományossága és szép előadása olyan tekintélyt vívott ki az ifjúság előtt, hogy míg a mathesis professzorát, *Krajtsovitsot*, és a történelem professzorát, *Nagy Pált*, rendszeren bosszantották és kicsúfolták, Bradeckert a leghanyagabb tanuló is mindig egész figyelemmel hallgatta.

Én odahaza a Logica és Psychologia tételei felett *Thursó Jánossal*, ki az iskolás vitatkozásoknak nagy mestere volt, gyakran vitatkozván, e tekintetben gyakorlottságot szereztem magamnak. Egy lecke alatt, midőn *Bradecker* azt mutatta meg, hogy „Anima est substantia a corpore distincta”, én a szokásnak megsértésével fölkeltem és mondtam, hogy nekem e tétel ellen nehézségeim vannak és így kihívtam disputációra a professzort.

Ő komoly tekintettel azt felelte: „Jöjjön majd el hozzám és ne zavarja az előadást.”

Bradeckernek szigorú tekintélye mást lehangolt volna de én megvártam, míg a leckéről kiment, akkor megkérdeztem, mikor engedi meg, hogy hozzá menjek; ő azt mondta, amikor tetszik; én használtam az engedelmet és azonnal elmentem. Mikor magunk voltunk a szobában, megdicsért, hogy nem hagytam magamat lehangoltatni, mentette magát, hogy neki hivatalból úgy kellett szólni, mert utasításuk van.

Előterjesztettem ellenvetésemet és egy óráig vitakozott velem s azzal bocsátott el magától: minden évben vannak jó tanulók, de ritkán akad olyan, aki a könyvön kívül gondolkodik és a maga esze után mer felszólalni, pedig „non scholae sed vitae discimus”, arra való a tanulás, hogy annak hasznát vegyük és amit röviden tanultunk, azt az életben kifejtsük. Dicsérte az ellenvetéseimet és szabadságot adott, hogy akármikor fölakadok valamely filozófiai tételen, bátran menjek hozzá.

A fizikát *Faliczky János*, a statisztikát *Gideon László*, a természet törvényét *Borbola*, a politikát *Plath* professzoroktól hallgattam, kiktől mindenkor szívesen emlékezem, mint jóakarató tanítókról; ezek között *Plath* a deák nyelvet kitűnő könnyűséggel és válogatott ékeséggel beszélt.

El nem hallgathatom, hogy a törvénytudományt *Miklosicza*, egy olyan tót, a magyar nyelvben járatlan, gyengeségekkel teljes és nevetséges modorú ember tanította, kinek minden viselete nemcsak az ifjúság, hanem általában a lakosság előtt is gúny tárgya volt; és ilyen emberrel nyomorgatta az akkori kormány az ifjúságot, kitől hosszú évek során senki se tanult, hanem az elvesztett esztendőt a juratérián magánszorgalommal kellett kipótolni.

Gr. Rhédey Lajos.

Az iskolai pályát bevégezvén, a körülmények kedvezni látszottak, mert míg hozzám hasonló más ifjú embernek, folyamodni kellett az alkalmazásért, nekem Biharmegye főjegyzője, *Detrich Miklós* tudtomra adta, hogy maga mellé fölvesz írónak, amit én örömmel elfogadtam, mert *Detrich Miklós* híres főjegyző volt és mellette sokat lehetett tanulni.

Akkor Bihar megyének gróf *Rhédey Lajos* volt a főispáni helyettese, aki engem azért, mert a nagynéném Juricskay László alispánnak neje, ki iránt a gróf különös tisztelettel volt, engem neki ajánlott, kegyeibe fogadott és megparancsolta a főjegyzőnek, hogy engem mutasson be, ami egy írnnokkal azelőtt nem történt.

Bemutatván engem a főjegyző, a gróf ilyen szavakkal fogadott: „Az urat nekem a nagynénje, nekem kedves asszonyom, pártfogásomba ajánlotta, ez maga is elég lenne, hogy én az úrra különös figyelemmel legyek, de akarván tudni ki az, kit nekem pártfogolni kell, tudakozódtam és örömmel vettem mindenfelől a kedvező tudósítást. Igyekezzen ezentúl is magát úgy viselni, mint eddig, gondom lesz a szerencséjéről, amit megérdemel”.

Gróf *Rhédey* a legszebb ember, a legnagyobb szónok és gazdag úr volt; olyan fényes udvart tartott, hogy midőn a francia háború alatt *Beatrix* hercegasszony Este-Ferdinánd és Miksa fiaival Váradra vonult, a hercegasszonyt gyakran elfogadta, megvendégelte és ilyenkor aranyra volt nála terítve.

Rendkívül hatalmas udvari ember volt, maga nyerte a grófi címet is, de sok szép tulajdonai mellett sok árnyékoldala is volt.

A gyűléseken és azon kívül úgy kormányzott, mint despota. Emiatt a megye akkori rendei közül a kitűnőbbek: gróf *Csáky Sándor* és *Károly*, *Domokos Lőrinc*, *Tisza László*, *Szlávy György*, *János* és *László*, *Kazinczy Dienes* és *Miklós*, *Beöthy László* tőle nemcsak elidegenedtek, visszahúzódtak, hanem ötöt föl is adták, ami miatt több királyi biztos vizsgálatot tartott és a megyében gróf *Rhédey* és pártja egyrésztől, másrésztől a panaszlók, kik *conquerens statusok* név alatt voltak ismeretesek, egymással folyvást küzdöttek; de a királyi biztosság munkájának eredménye hosszú éveken át függőben maradt és ezen idő alatt az emberek jelleme nagy próbára volt kitéve, mert amint mutatkozott a szerencse valamelyik pártnak, aszerint sereglettek oda a gyengejellel meg emberek. A gyűléseken a pártok kíméletlenül támadták meg egymást; például jelen voltán egyszer mint iskolás gyermek a gyűlésen, midőn gróf *Csáky Sándor* az elnök-adminisztrátornak azt mondta: „Adminisztrátor úr, azon széket, melyet az én őseim dicsőséggel töltöttek be, gyalázatos viseletével bepiszkolja”.

Rhédey rendkívüli ember volt, ráillett amit Alcibiadesről mondtak: „et in viciis, et in virtutibus”. — Még első neje, *Kacsánál*) *Terézia* idejében egy szobaleányával, ki Borcsa név alatt nagy szerepet játszott, összeszövetkezvén, botrányos életet élt. Meghalván első neje, bizonyos idő lefolytával egyik kedvence, *Fráter Mihály* főszolgabíró, ki akkor a megyében legszebb embernek tartatott, el akarván venni nőül *Patay Zsuzsannát*, a gróftól kérőül szólította föl. A gróf elment, de meglátván a szép leányt, magának kérte meg. A házasság meg is történt azelőtt még nem látott pompával; az egész város ki volt világítva, az utcákon, melyeken a házához kellett menni, két sor zöld fa volt ültetve. De a házasság nem volt szerencsés, a Borcsa csel szövényeinek a fiatal szép asszony áldozatja lett és rövid idő múlva elváltak. Borcsa pedig végig a gróf mellett maradt és pártfogása leghatásosabb volt a grófnál.

Velem a sors folyvást bosszantó játékot űzött, mert midőn a szerencse mutatta magát és már bizonyosnak kellett volna tartani, véletlenül elenyészett. A szerencsének ezen jelleme az egész életpályámon keresztülvonult, de én erre korán figyelmes lévén, föltettem magamban, hogy nem engedem magamat leveretni.

Gróf *Rhédey*, ki nemcsak a megyében, hanem a kormánynál is hatalmas ember volt, ha nem is az én érdemeimért, legalább *Juricskay Lászlóné* kedvéért beváltotta volna a szavát, mely szerint megígérte, hogy szerencsémről gondoskodni fog; de ez azon időszakra esett, midőn a királyi biztosság munkálata a kormánynál tárgyalás alá került. És csakugyan fontosnak kellett lenni a főladásnak, mikor az udvarnál személyesen pártfogolt gróf *Rhédey*, hogy egyrészből a vádlóknak elégtételt szolgáltatassanak, de másrészből a kedvelt vádlottat se adják áldozatul a conquerenseknek, a kormány Bereg vármegyébe áttette főispáni helyettesnek. Ezen áttétellel a nekem mutatkozott szerencse elenyészett; *nem* tagadhatom, hogy mint szegény ifjúnak jól esett elgondolni, hogy az én szerencsém olyan hatalmas pártfogó mellett Bihar megyében bizonyos, mégis mivel gróf *Rhédey* a maga pártját olyan emberekből állította össze, kiknek jelleme iránt a közvélemény kedvezőtlenül nyilatkozott, míg a conquerensek között a tisztább jellemű emberek sereglettek össze, megvallom, hogy én titkon a conquerenseknek kívántam szerencsét; és már akkor úgy

hittem, hogy ha én a grófnak, mint hibái miatt gyűlölt embernek pártfogása által tennék szerencsét, és így az ő pártjához kellene tartoznom, a szerencsét drága áron nyertem volna meg, és meggondolva, hogy a gróf körében hízelkedés és árulkodás volt az érdem, mihez én magamban hajlamot nem éreztem, már előre azon gondolkoztam, hogy én a gróf kegyében állandóan nem maradhatok; és midőn a körülmények engem a hatalmas pártfogótól megfosztottak, ezen gondolatban találtam vigasztalást.

A megyei gyakornokságom alatt abban állapodtam meg, hogy ügyvéd leszek és kerülöm a megyei hivatali, mely a pártok szenvedélyétől tétetett függővé és amelyben csak vagyonos ember maradhat önálló; szegényebb, a hivatalra rászorult ember jelleme pedig nagy próbára van kitéve, midőn a pártok követeléseitől hanyattatják. Főnökömnek folyvást kegyében állottam, az ő jó véleménye felhívta reám atyám ifjúkori barátainak *Szláv* *μ Jánosnak* és *Kazinczy Miklós*nak figyelmét, kik a győzedelmes conquerensek közé tartozván, a megyében tekintélyes emberek voltak; de én ügyvéd akarván lenni, arról gondolkodtam, hogy az ügyvédi vizsgát letéve, melyik ügyvédhez menjek gyakorlatra.

Szüleim beszédjéből emlékeztem, hogy *Debreczeni Sándor* ügyvéd apámnak jó barátja volt; ő, mikor a jurateriáról mint ügyvéd visszajött, annyira szegény ember volt, hogy atyám, ki maga is szűk körülményekkel küzdött, az ismeretlen, de nagyon tanult fiatal ügyvédnek ajánlotta szállását és kosztját, mit ő el is fogadott; én akkor mintegy öt esztendősen lehettem, és velem *Debreczeni Sándor* sokat időzött. Egyszer szüleim távollétében *Debreczeni Sándor* apám kardját nekem felkötötte, a kalpagját fejembe tette, egy hosszúszerű pipát adott a kezembe, úgy sétált velem a szobában *komolyan* beszélgetvén velem, s ilyen társalgásban leptek meg bennünket a visszatérő szüleim.

Debreczeni Sándor leghíresebb ügyvéd lett, birtokot szerzett, nőtlen öreg ember volt, midőn én megyei irnok voltam; én tehát őt néztem ki jövőendő főnökömnek; de nagy tekintélyt követelő, büszke ember volt, nem akartam erőltetni szándékomat, hanem alkalomra vártam. Egyszer valamely megyei végzést, neki nagyon érdekeset, rendelt sürgetőleg kiadatni, én azt magam nagy gonddal leírtam, s midőn ő átvette, a szép írás neki fel-

tűnt, el nem hallgathatta, hogy meg ne dicsérje; ezen alkalmat fölhasználód, megemlítettem, hogy apám neki jó barátja volt; kérdezte a nevét, megmondtam; akkor elárulta a képe, hogy lelkén ilyen gondolat futott keresztül: ezen ifjú tudja, hogy én hajdan nagyon szegény voltam és az ő apja pártfogására szorultam, talán még viszonzásra tartana számot. A szegényből lett tehető emberben az ál szégyen és fősvénység annyira dolgozott, hogy, ámbár én mondtam neki, hogy szüleim előtttem sokszor emlegették őt, ő mégis azt felelte: nem emlékszem reá, és büszke képpel elfordult tőlem.

Alig emlékszem kellemetlenebb érzésre, mint midőn atyám szegénysége miatt, kit én rendkívül szerettem, lenézést kellett tapasztalnom, mert bennem is jó adag Önérzet volt. Debreczeni Sándort azután mindig kerültem: de a kedvező alkalom a visszatérésre megjött..

Miután a nagyvilágból visszakérültem és aljegyzőnek a megyéhez kineveztettem, hangos név és vagyon hiánya mellett is az elegáns világ fölkarolt és nemcsak a megye hivatalaiban, hanem a társaskörben is nagyreményű jövő kezdett előttem megnyílani; a parasztkévely Debreczeni Sándornak is már az én ismeretségem a tekintélyéből nemcsak le nem vont, hanem inkább annak hízelgett volna Egy alkalommal közeledett hozzám Debreczeni Sándor és említette, hogy ő apámnak nagyon jó barátja volt; én, eszembe jutván, amit ő elfelejtett — hidegsége — nyájas udvariassággal kérdeztem, kihez legyen szerencsém? Ő egészen meglepetve azon, hogy akad ember a megyében, ki az ő híres nevét nem tudja, megmondta a nevét, hozzáadván, mit én évekkal azelőtt mondtam neki, hogy őt szüleim gyakran emlegették, én meg viszonztam azon szavakat, melyekkel ő engem ifjú koromban annyira keserített és tettetett gondolkodás után mondtam, hogy nem emlékszem a nevére.

Az elégtétel nekem örömet, az ő kevélységének bosszúságot okozott, amit ő forralt, de nem volt alkalma velem éreztetni.

Egyszer *Gázsy Antalné* házánál, kinek ő ügyvédje volt s iránta az egész család nagy tisztelettel viseltetett, vele együtt vacsoráltam, az ifjú háziasszony mellett ültem és beszéd közben valamely francia szó elegyedett a beszédembe. Az öreg Debreczeni a vendégek előtt megigazította a kiejtésemet, de gúnyosan, mert ő csak magától tanult annyira franciául, hogy olvasott ezen a

nyelven könyveket, de beszélni nem tudott, én rólam pedig föl nem tette, hogy ezen nyelvben jártas vagyok, hanem csak azt hitte, hogy szokásból elegyítem a francia szót a beszédembe. Én a komolyan és gúnyosan ejtett figyelmeztetésre semmit se feleltem, hanem Lányi Malival franciául kezdtem társalogni.

Debreczeni ezen annyira bosszankodott, hogy hatvan éves korában a francia nyelv tanulásának adta magát, és Várady Andornak, ki okát kérdezte ennek, azt válaszolta: „Nagyon megszegyenített a minap Váradon egy ifjú ember, kinek francia szavát én meg akartam igazítani, ő pedig, hogy értésemre adja a megigazítás helytelenségét, elkezdett franciául társalogni.”

Az álszegény csak gyenge lelkű emberekben támadhat, de vannak emberek, kik hajdani szegénységüket minden áron titkolják, a világnak pedig jó emlékezete van, és a titkolódzót, ha kímélik is, de annál bizonyosabban lenézik. Ha valaki a szegény állapotból becsületes úton kivergődött, az inkább érdem, mint olyan, amit szegyenleni kellene, de olyan érdem, amivel kérkedni nem illik, és amelyet titkolni gyengeség.

A gróf *Rhédey* kormánya alatt sok olyan család is a felszínre emelkedett, amely különben oda hivatva nem lett volna; oka ennek az, mert az arisztokrácia az adminisztrátortól elvonta magát, gróf Rhédeynek pedig elég ügyessége volt egy másik arisztokráciát teremteni. Ilyen volt *Juricshay László*, ki az én nagynénemet, *Szász Franciskát* tartotta nőül, és előbb mint ügyvéd működött; szívtelen önző ember, ki senkit se szeretett, csak önmagát, ki a világon senki iránt bizalommal nem volt, minden embert annyira becsült, amennyi hasznát vette; jó nemes családból származott, amelytől csak arisztokráciái büszkeséget öröklött; nejével együtt ugyan, de rosszszul élt. Egy gyermeke volt Lajos, ki annak idejében Pestről mint ügyvéd és mérnök hazakerülvén, legműveltebb ifjúnak tartatott, és mint szép ifjú az asszonyoknak nagyon kegyében állott, ahol az apja is szerencsét kívánt csinálni; különösen V. báróné előtt ütközött össze az apa a fiával, és mivel az ifjú inkább tetszett, egyetlen fiát megutálta, üldözte, tőle minden segedelmét megvonta; de az anya a maga jószágából, a Bölcsi pusztából, maga húzván a jövedelmet, egyetlen boldogságára a fiára költötte minden jövedelmét, ki azt ügyesen használta föl,

mert a legtanultabb ifjú volt kortársai között. Nagyon jellemzi az apának szívtelenségét, hogy midőn az ifjú hazakerült, és a nagyprépost, gróf *Sauer*, az apát fiával együtt ebédre hívatta, és ebéd után a prépost az ifjú *Juricskay*-val franciául konverzált, amiből az apa semmit sem tudott, a vén *Juricskay* ezért annyira megharagudott, az irigység és vetélkedés annyira erőt vett benne, hogy azután még inkább utálta a fiát; nejevel és fiával otthon nem is szokott beszélgetni. Lajos ifjú korában meghalt, s ezzel az apa legveszélyesebb vetélytársától megszabadult, az anya pedig egész életére minden örömét elvesztette.

Másik kedvence volt gróf *Rhédey*-nek *Lukat s Miklós*, vagyonos örmény és nemes ember; ezt ő a megyénél mindenütt alkalmazta; emlékszem, hogy *Lukat s* a céheknek és a piacnak volt főbiztosa, miáltal a városban nagy tekintéllyel bírt. Ilyen volt a *Jakabffy-család*, ez is vagyonos örmény család volt. Ilyen volt *Stárok*, egy borbélynak a fia, aki ügyvéd lett, és mint ügyes udvaronc a grófnak annyira megnyerte kedvét, hogy a gróf olyan spekulációkat, amelyekbe személyesen nem avatkozhatott, ennek segítségével üzött; például a megyének nagyobb részében a regálékat *Stárok* által béreltette, és borral ő látta el. Ilyen volt a püspök prefektusa, főügyvédje, és a káptalan ügyvédje, kik azon időben, midőn még Nagyváradon a káptalan, Váradolasziban a püspök volt a földesúr, nagy tekintélyek voltak. Így a gyűléseken *Juricskay*, kinek esze volt, de unalmas előadása, és a püspök prefektusa, *Verner Jakab*, eszes és szép előadású ember, voltak az elnöki pártnak főtámaszai.

A gróf *Rhédey* zsarnoki kormányzása alatt történt, hogy a kormány által országgyűlésen kívül követelt katonaujjoncokat gróf *Rhédey* egy éjjel mind összefogatta és másnap már a váradi várba be is szállíttatta, és ő ezt a jegyzőkkel oly titokban vitte keresztül, hogy azt idejében senki se tudta meg; emiatt aztán az országban visszhangzott a sérelem szózatja.

Nem merném egészen a gróf *Rhédey* botrányos házi életének mint példának tulajdonítani, de mégis befolyással volt a példa is azon időszaknak abbeli romlottságaira, hogy a családi erkölcs, házassági tisztaság egészen száműzve volt. A nők nem is titkolták kalandjaikat, melyeket

egy igen sikerült gúnyirat rendbe szedett és a világ elé adott.

A divattá vált kalanddal az asszonyok ínég dicsekedtek is: legyen erre elég egy példa.

Akkor egy német ezred szállásolt Váradon; ennek egy tisztje, br. *Werlau*, egyike a legcsúnyább embereknek, vereshajú, és a piszkosságig pongyola, P. M. megyei esküdt nejének udvarolt. Két előkelő asszony, Sz.-né és T.-né minden mesterségüket megfeszítették, hogy Werlaut P.-nétől elcsábítsák, és mikor ezt sikerülni hitték, akkor egymással vetélkedtek. Az ezred innen elment; az új állomásáról Werlau írt szerelmes levelet Sz.-nénak; ez alig várta, hogy^r győzelmével keserítse T.-nét, elment hozzá, és kárörömmel mutatta a levelet. Ám T.-né is előveszi a hozzá írt levelet, egybehasonlítják, látják, hogy ugyanazon levél van kétszer leírva és mindeniknek elküldve. Mindkettőjüket bántotta az újságvágy, vajjon P.-né is nem kapott-e levelet? Meglátogatják, a kis menyecskében nem fért a titok, újságképen előmutatta a Werlau levelét, mely harmadik másolat volt.

A nők nem tudják mennyire lealacsonyítják magukat, midőn az udvarlóknak játéktárgyául adják magukat, A hiúság szokta leginkább az ilyen bukásokat előidézni. A hiúság és a tetszvágy szokott az erkölcsnek árulója lenni, a kacérság olyan, mint az elnyelt kalász, mennél inkább akarunk tőle szabadulni, annál mélyebben nyomul a torokra Ezt megkezdeni nem szabad, mert nincs belőle visszalépés.

De a gróf *Rhédey* időszakának sok árnyékoldala mellett vannak olyan maradványai is, melyekről az utókor dicsérve emlékezik; ilyenek az országutak, ezeket gróf *Rhédey* zsarnoki hatalmával elkészítette; elkészítette pedig kizárólag a szegény néppel az arisztokráciának minden részvétele nélkül, borzasztó kegyetlenséggel, de a hosszú idő felszárasztotta ezen rabszolgai munkáról a véres verejtéket, mely annak idejében bosszút kiáltott, és most az utókor jóltevőnek tartja a zsarnokot, ki embervérrel megszerezte neki a kényelmet.

Gróf *Rhédey* innen áttétetvén Bereg vármegyébe gróf *Teleky Sámuel* helyébe, utána gróf *Zichy Ferenc* neveztetett ki főispánnak.

A pozsonyi országgyűlésen.

Mielőtt én királyi táblai gyakorlatra fölmentem volna Pestre, 1825-ben Ferenc király az országnak hosszas várakozására az országgyűlést összehívta Követnek megválasztattak *Sombory Imre* és *Miskolczy István* kamarás. Szerettem volna én is az országgyűlésre mint írnok fölmenni, de nem is mertem senkit megkérni, mert a megyének főhivatalnokai és előkelő táblabírái a saját fiaikat ajánlották.

Mikor *Miskolczy István* megválasztatott, a gyűlésen egy cédulát lökött hozzám, melyben azt írta: „Menjen, mondja meg a feleségemnek, készüljön Pozsonyba; mondja meg azt is, hogy ön lesz mellettem az írnok.”

Mielőtt elindultunk volna, a búcsúlátogatásaim között elmentem *Juricskaynéhoz* is, ki már fél éve ágyban fekvő beteg volt, elmondtam neki, hogy nagyon sok folyamodó között Miskolczy úr engem választott, aki folyamodni se mertem.

Az öregasszony lehetett akkor már hatvan éves, folyvást köszvényes bajokban szenvedett, és nagyon el volt gyengülve, úgy látszott egy ideig tartott hallgatásából, hogy össze kellett erejét szedni, hogy velem beszélhessen, s így kezdte:

„örvendek, hogy éppen Miskolczy István úr mellett leszel, mert ez nemcsak tanult, hanem művelt úriember, mellette sokat tanulhatsz. Mikor te visszajössz, már engem életben nem találsz, érzem én, hogy életem vége közel van, hiszen emberi számítás szerint is érett gyümölcs vagyok már én, nekem le kell esni. Ideje van, hogy veled komolyan szóljak. Mióta Lajos fiam meghalt, az élet nekem terhemre volt. Amint te nőttél, figyelemmel kísértem igyekezetedet és erkölcsi viseletedet; kinéztelek, hogy családomnak díszét te fogod fenntartani; de nem szóltam neked, mert tartottam tőle, hogy elbízod magadat. Míg iskolába jártál, sohase segítettél semmivel, nehogy az úr (férje) szememre hányja, hogy minden jövedelmemet atyámfiaira vesztegetem, már most örülök, hogy segítségem nélkül is kiképezted magadat. De felőled régen jól gondolkoztam, évekket ezelőtt végrendeletet tettem, mely a káptalannál van letéve. Téged hagytalak általános örökösömnek, a Bölcsi-puszta a tied lesz; nem volt annyi vagyonom, hogy minden atyámfiát, boldogítsam, legalább egy legyen boldog. Én nyugodtan szállok a

sírba, mert látom, hogy van egy a családomból, aki a nemzetségemnek fényt fog adni. Légy boldog! és mikor boldog leszel, el ne felejtkezz szegény atyádurairól!”

Kómái nőhöz illő szigor, és komolyság vonult keresztül ezen beszéden, mely engem elérzékenyített, és amely gondolataimnak egészen más irányt adott. Én azelőtt csak ügyvéd akartam lenni, de most, mivel a néném kívánsága, hogy a családnak díszet adjak, elhatároztam, hogy előbb az ügyvédi vizsgát mindenestre leteszem, azután vagy a megyénél, vagy a helytartótanácsnál kezdek szolgálni, hogy néném végakarátjának eleget tehessek. Kétezer holdas pusztának a jövedelme bő segítséget fogcélomhoz szolgáltatni. Mielőtt útnak indultam volna, a néném végrendeletét egyedül *Szűcs Sámuel* barátomnak adtam tudtára, és megkértem őt, hogy ha néném meghal, nekem írjon, egyszersemind anyámmal menjen ki a káptalanba és a végrendeletről tudakozódják.

Ilyen gondolatok között és reményekkel telve mentem én Pozsony felé; Váradtól Pozsonyig minden új volt előttem, mert arra még nem jártam. Pozsonyban tervet készítettem magamnak, különösen használni akartam azon időt arra, hogy az úri élet minden szokásával megismerkedjem, hogy ha valaha csakugyan úrnak kell lennem, keresztül ne lássék rajtam, hogy úrnak nem születtem. A német és francia nyelvet kezdtem tanulni; minden balparén, cercle-ben, pique-niquen megjelentem, és mindenütt tanulmányoztam, hogy a nagyvilágban hogy bántanak az emberek egymással.

Pozsonyban az országgyűlés alatt töltött idő volt életemnek legtündöklőbb szaka; én jövőm iránti nagy reményekkel mentem Pozsonyba, ott léptem először ki a nagyvilágba, és minden körülményeket kedvezőknek találtam.

1811-től fogva országgyűlés nem tartatván, minden megyéből sok jeles ifjúság gyűlt össze, kikben a hosszas országgyűlés alatti együttlétei nemcsak barátságot, hanem bizonyos testvéries bizalmat érlelt meg. A jurátus név a magyar ifjúságtól elszokott pozsonyiakban nem volt ugyan ajánló, úgyhogy elején az ifjúság a pozsonyi lakosokban bizonyos tartózkodást tapasztalt, de a kedvetlen események által nem zavart hosszú idő ezen tartózkodást kisimította, úgyhogy akiktől előbb tartózkodtak, végtére könnyezve váltak meg. Nekem mindenkor kedves visszaemlékezni azon nagyszámú ifjúságra, mely iránt a po-

zsonyi eredetű barátságomat a későbbi idők se zavarták meg. Különös hatással voltak reám az országgyűlési tanácskozások, melyeket én iskolának és képezdének tekintettem, hogy azokból készülve egykor a megyegyűlésen én is munkatért nyissak magamnak.

Bihar megyéből *Miskolczy István* mellett magam, *Sombory* úrral pedig *Kazinczy Viktor*, és a főügyvéd fia *Bige Jakab* voltunk fönt egészen az országgyűlés végéig. Én hónaponként a megyétől 45 pengő forintot, főnökömtől pedig a tartáson kívül önkéntes jóakarattól 10 forintot kaptam díjazásul. Előbb *Bige Jakab*bal voltam egy szálláson; de később *Sárváry Jakab*, ki mint „távollevők követe” volt fent és herceg *Esterháznak* az országgyűlésről tudósítója volt, a maga szállására hívott meg, mit én el is fogadtam, és az országgyűlés végéig együtt laktunk.

Sárváry Jakab a debreceni kollégiumban végezte iskolai pályáját, minden tudományokban gazdagon kiművelt ifjú ügyvéd volt, különös jártassága volt a római klasszikusokban, úgyhogy a classica literatúrára nézve akármely kollégiumban mint tanár fölléphetett volna, do a német és francia nyelvekben is nagy gyakorlata volt, úgyhogy ezen nyelveken nemcsak olvasott, hanem írt is; feddheti en erkölcsse, talán a túlságig rendszeres életmódja, megelőző kedélyes társalgása közbecsülést vívott ki számára Kítűnő tulajdonai nemcsak barátai előtt voltak ismeretesekek, hanem *Szentkirályi* országgyűlési protonotáriusnak figyelmét is magukra vonták, annyira, hogy mivel az országgyűlési napló még akkor deák nyelven vezetett, de már azon országgyűlésen a magyar nyelvnek használata nagyon sürgettetett, *Szentkirályi Sárváryt* kérte fel a naplónak magyar fordítására Ha együtt voltunk, az időnk sohasem vált unalmassá, mert ami az ő munkásságától fölmaradt, azt az országgyűlési tárgyak, és a klasszikusok iránti eszmecsere tette kellemessé. (,) kevés időt engedett magának a mulatságra, én annál többet. Az ő mulatsága a sétálás volt, nyáron már hajnalban kiment a hegyekbe, botanizált, és rakás burjánnal visszatérve még engem rendesen az ágyban talált, lábujjhegyen járt a szobában, hogy föl ne keltsen. Szokásaink ellenkezők voltak, én bálókából és mulatságokból éjfél után kerültem haza, és későn keltem föl; ő korán feküdt, korán kelt; én télen a meleg szobát szerettem, ő mérsékelt légre vágyott; ha én kimentem a szobából, mindjárt meg-

lopta a kályha tüzet, ha ő elment, én azonnal táplálékot adtam a kályha tüzének; és dacára ezen ellenkező hajlamoknak, amikből sok tréfát gyártottunk, sohase volt eset, hogy egymásra legkevésbé megnehezteltünk volna. Azóta már 37 esztendő múlt el, de ennyi esztendőben csak egy óra se akadt, hogy baráti szívésségünk változott volna.

Az országgyűlési barátaim közül legtöbbre mentek: *Zárka János*, ki 1848-ban personalis lett, amivé ötlet már ifjú korában tömött tudományosságánál fogva kandidáltak; *Kiss András* krassómegyei főispánhelyettes, most septemvir; *Radvánszky Antal* zólyomi főispán; *Hegyesy Péter* volt semmitő törvényszéki tanácsos; *Farkas Horác* királyi táblai írnok; *Kiss János* volt törvényszéki elnök.

A pozsonyi ismeretségünkből a későbbi időben sok kedves időt köszönhetek *Blaskovits Gyulának*, *Madarassy Lászlónak*, *Farkas Horácnak*, *Kiss Andrásnak*, *Kiss Jánosnak*, *Bíró Imrének*, *Spech Imrének*, *Moys Antalnak*, *Erős Lajosnak*, *Zoltán Mihálynak* és *Farkas Károlynak*, kiknek neve alább is elő fog fordulni.

Az 1825-i országgyűlésen a királyné koronázása olyan tárgy volt, mely az én tudvágyamat nagyban ingerelte. Láttam mindent, ami nyilvánosan történt, de különösen szerettem volna a koronázási bálban megjelenni; ezen óhajtasomat a barátim előtt nyilvánítottam, kik le akartak beszélni, azt állítván, hogy oda csak aranyos díszköntösben lehet megjelenni. Én föltettem magamban, hogy az igen díszes, fekete panyókás köntösömben mégis *meg* fogok jelenni. Úgy is történt. Igaz, hogy az ajtónál megszólított egy ifjú mágnás, mint odaállított rendező, hogy nem lehet bemenni, csak díszköntösben. Én azt feleltem: Úgy hiszem, láthatja ön, hogy én díszköntösben vagyok. Ő: igen, de aranyosnak kell lenni. Én kardomra ütven, azt mondtam: becsesebb ez az aranyból, mert ezzel védik a hazát; s ezzel bementem a terembe, ahol csakugyan egyedül voltam feketébe öltözve, de én azzal mit se gondoltam, csak hogy ilyen ritka ünnepélynél mindent láthassak.

De úgy tetszett nekem, hogy mikor egy társaságban maga a fejedelmi család van jelen, akkor a többiek között elenyészik a különbség, ami onnan is meglátszott, hogy *Hader*, a herceg Esterházy direktora, a *Beleznay-komtesz*zel magyart táncolt; ő hajdan jó magyar táncos lehetett, de már akkor kelleténél jobban meghízott. Egy

magas száraz öreg úr, a kamarásbojtjáról és díszköntöséről ítélve nagy úrnak kellett lenni, mellettem állott, és megszólított tiszta magyarsággá], ami a nagy urak között még akkor nem volt mindennapi: „Uramöcsém táncra termett karcsú ember, adja ide a kardját és tapolja le a vastag táncos kezéről azt a jó táncosnét.” — Többszöri, sürgetésétől alig tudtam menekedni azon mentéssel, hogy már azzal is megsértettem az udvari etikett szabályait, hogy fekete öltözetben be mertem jönni; elbeszéltem neki szóról szóra az ajtónállóval volt párbeszédemet, melyen túltettem magamat, csakhogy tapasztaljak, de már a táncsal nem akarom a közfigyelmet magamra vonni. Ő helyeselte a viseletemet és kérdezte, hogy a diplomáciát láttam-e már! megtudván tőlem, hogy nem láttam, megfogta mentekötőmet és vezetett az angol, francia, spanyol követek elébe, a legleereszkedőbb nyájassággal magyarázta ezeket és más nevezetes egyéniségeket. Nem volt módomban megtudni, ki ez a kegyes öregúr, és az életben sohasem láttam őt többször. Eltelve a soha nem látott-pompával, másnap nagy diadali képpel beszéltem el tapasztalásomat azon barátaimnak, kik a bejutást lehetetlennek tartották.

Éppen ilyen küzdelembe került bejutni nekem azon ritka ünnepélybe, amelyen az ország rendéi az újonnan koronázott királynénak a szokott koronázási ajándékot, 40.000 aranyat, átnyújtották, és a királyné kézcsókolásra bocsátotta az ország rendéit. A palotaőr itt is megszólított a díszköntös hiánya miatt, itt is használtam a már egyszer sikerült védelmet; és míg efelett szót váltottunk, érkezett az udvar; utat kellett csinálni, én szívesen megállottam volna leghátul, mert céлом csak az volt, hogy az ünnepélyt végig lássam, de minden ember előretolakodott, hogy a királyi családhoz annál közelebb juthasson; én akárhol meg akartam állani, aki előtt állottam, kért, hogy elébe ne álljak. Az udvar közeledett, én mindig előbbre lettem kényszerítve, úgyhogy a trónt körülálló nagyok első sorába jutottam, és az udvar közvetlen előttem lépett föl a trónra. A szokott szertartások után a királyné leszállott a trón alsólépcsőjére, a primás, a nádor, az ország zászlósai mellőlem jobbról és balról járultak a királynéhez kezet csókolni; körültekintve láttam, hogy az első sorból csak magam voltam, ki még kezet nem csókolt, nehogy ez tiszteletlenségnek tűnjék föl, én is közeledtem, és kezet csókoltam. Ilyen véletlen

folyama juttatott engem azon tisztességhez, melyben csak az ország nagyjai részesültek anélkül, hogy a fekete ruhám feltűnt volna, és nekem valaki hibául tulajdonította volna a nem szándékos, hanem kényszerített előretolakodást.

Az 1825 i országgyűlés mindig nevezetes lapot foglalt el a magyar történelemben; 1811-től fogva országgyűlés nem tartatván, a kormány, mely mindenütt és minden időben ösztönszerűleg hajlandó a maga hatáskörét szélesíteni, ezen időszak alatt a magyar alkotmányos törvényeken nagy sebet ejtett azáltal, hogy önkényesen adót hajtott be, katonát állíttatott, ami felett mindenkor az országgyűlésnek kellett volna határozni; az 1825-i országgyűlés a kormánynak ezen kicsapongását megróta, és az alkotmányos sérelmet orvosolta azáltal, hogy felette erélyes nyilatkozatok és fölrások útján Ferenc királytól azon emlékezetes nyilatkozatot nyerte ki, mely szerint kimondotta, hogy azok, amik törvényen kívül történtek, atyai szívének fájnak, és jövődöre hasonlók ellen az országot biztosította.

Én ugyan az ilyen fejedelmi nyilatkozatban elégtételt nem látok, és mikor a nemzet ilyen nyilatkozattal beéri, ez mindenkor a nemzetnek gyengeségét árulja el, mert az ilyen nyilatkozatnál ünnepélyesebb a koronázási hitlevél, midőn a fejedelem az Isten és nemzet előtt fogadást tesz, hogy az ország törvényeit megtartja és mások által is megtartatja, és ha az ilyen vallásos szertartás nem nyújtott biztosítékot az alkotmányos törvényeknek épségben tartására, akkor a királyi leiratnak fentebb említett kitételében sincsen biztosíték. De alkotmányos szempontból se tekintem helyesnek az efféle fejedelmi nyilatkozatokat, mert alkotmányos országban a fejedelem személyének szentnek kell lenni; valamint az eseményekért, melyek törvénybe ütköznek, a fejedelem személyét megtámadni nem alkotmányos, hanem az ilyen jelenség már forradalmi szint visel, úgy a törvénysértésért nem a fejedelemnek kell felelni, hanem a fejedelem kormányának; és szerintem csak akkor intéztettek volna el az 1815-től meglévő törvénybe ütköző események alkotmányszerűleg, ha azokért a király tanácsosai vonattak volna felelősségre Ulászló VI. törvénye 7. §-a értelmében. A királyi biztosok feletti országgyűlési tanácskozásokban történtek is ilyen követelések, mely tárgyban vezérszónok volt *Nagy Pál*, a soproni követ, kinek lélekrázó filippi-

kája a királyi biztosok ellen maga egy neme volt a büntetésnek; de a sok lelkes szónoklat között reám mégis a legnagyobb hatást *Deák Antal* zalai követnek rövid beszéde tette, mely így hangzott: „Én azokhoz, amiket a királyi biztosok ellen elmondani hallottam, megyém utasítása szerint csak azt adom hozzá, hogy én azon királyi biztosokra, kik mint a király tanácsosai, az alkotmányos törvényeket letapodni nem irtóztak, hazánk törvényei szerint halált kérek!”

Ezen tárgyban a követek között mint vezér *Nagy Pál* tűnt fel, kinek beszédjei hevenyészettek voltak ugyan és az ékesszólás szabályainak eleget nem tettek, de az előadás rettenthetlen modora, elmés és kíméletlen kifejezései mindig meglepők és szívet-lelket rázók voltak.

Nagy Pál beszédmodorához legközelebb járt *Borsiczky* trencsényi követ, ki előbb ugyan latin nyelven szokta éles beszédeit elmondani, de az országgyűlés vége felé májmagyarul szónokolt.

Barsi követ az öreg *Balog János*, ki a kormány ellen a leghatározottabb ellenzéki volt.

Gömöri követ *Máriássy*, kiről azt az adomát beszéltek, hogy midőn báró *Eötvös Ignác* mint királyi biztos Gömörben, hol az öreg *Máriássy* alispán volt, megjelent, az öreg nagyon határozottan ellenszegült; mire a királyi biztos azt mondta: tudja-e ön, hogy én báró *Eötvös*, a királyi biztos vagyok?... Az öreg azt felelte: hát excellenciád tudja-e, hogy én az öreg *Máriássy* vagyok, kit nem minden ötvös tud felolvasztani.

Legszabatosabb előadású követ volt a beregi, báró *Perényi Zsigmond* (ki az 1849-i forradalom legyőzése után Pesten kivégeztetett). *Perényi Zsigmond* feltűnő szép külsővel, férfias, de kellemes hangjával, folyékony előadásában is mindig kimért és, mikor kellett, nagyon hatályos előadásával a későbbi időkben is mindenkor a legjelesebb szónokok között foglalt helyet.

A káptalanok és királyi városok követei rendszeren a kormánypárthoz tartoztak (aulikusok voltak a pártok akkori elnevezése szerint); annál inkább feltűnt *Kolossváry* kanonok, ki a királyi biztosok eljárásait határozottan kárhoztatta. Erről beszéltek, hogy midőn a királyi biztos elébe kinevezett küldöttség szónoka volt, (mert akkor még a küldöttségekben a szónoklatot rendszerint a papok vitték), azzal végezte beszédét: „mi a századok által szentesített törvénykönyveink alá vonjuk magunk-

kat, és csak annak romjai felett lehet ellenünk a hatalomnak győzedelmeskedni”.

Az 1825-i országgyűlés a történelemben nem azért lesz nevezetes, mivel a közjogon ejtett sérelmet (grava - ment) a fejedelemnek fentemlített nyilatkozata által orvosolta, hanem főként azért, mert a latin nyelv igája alatt századokon át nyögött magyar nyelv ügye ezen országgyűlésen nyerte a legerősebb emelkedést; ezen országgyűlésen született a szabadelvű párt, ezen országgyűlés alatt csirázott ki azon eszme, hogy az ország szellemi és anyagi tekintetben nagyon hátra van, és e tekintetben segíteni szükséges; mely eszmék villámsebességgel nőtték ki magukat, úgyhogy rendszerint a nemzőjüket túlszárnyalták, és maguk, kik életet adtak ezen eszméknek, később tulajdon műveiktől visszajedtek.

Nagy Pálnak három uralkodó eszméje volt, amiket életbe akart hozni: a magyar nyelvnek a közigazgatásba, törvénykezésbe és tanításba való behozatala; a jobbágytelken lakó nemeseknek a tiszai kerületekben is megadóztatása; és hogy a nemesség évenként fegyvergyakorlásra megyénként összegyűljön.

Hogy a magyar nyelv Magyarországon lerázza egy holt nyelvnek uralmát, ezen eszmét csak meg kellett említeni, hogy népszerű legyen. Az 1825-i országgyűléstől kezdve a magyar nyelvnek önállóságára nézve minden országgyűlés járult valamely nyereménnyel. A kormány a magyar nyelvre nézve minden országgyűlésen engedett valamit, amivel ő semmit se veszített, és ezzel hallgattatta el a számos sérelmek kiáltását; a követek az országgyűlésről visszatérve, diadal jelként mutatták fel a nemzeti nyelv ügyében nyert kedvezményt. Békeszerető nemzet az, mely a veleszületett jogoknak gyakorlását is nyereménynek tekintette! Elérte a nemzet csakugyan, amire vágyott, hogy a magyar nyelv diplomatikai polcra emeltetett, elérte, hogy a fejedelmek is, kik három század alatt nem tartották se érdemesnek, se szükségesnek, hogy a magyar nemzet nyelvét megtanulják, magyar okmányokat írtak alá!

De minden dolognak két oldala van; azon akció, hogy a, magyar nyelv mellett buzgólkodtak, reakciót támasztott, melyet a nemzet azon tapintatlansággal segített elő, hogy a magyar nyelvre nézve kényszerítő törvényt alkotott, és nem maradt csupán a közigazgatásnál, hanem azt a magánéletre is átvitte és elrendelte, hogy

az anyakönyvek is magyarul vitessenek, stb. Ezen intézkedés természetesen ellenszenvvel találkozott azoknál, kik még a magyar nyelvet nem tudták. Hogy a közigazgatásban egy nyelvnek kell használatban lenni, hogy a többnyelvűség csak zavart idézne elő, ez olyan igazság, melyet mindenki átlát; de azonkívül minden nemzetnek joga van a maga tehetségeit nemzeti nyelvén kifejteni, és ez ellen vétett a magyar törvényhozás a kényszerítő törvénnyel; amit ezen törvénnyel el. akart érni, az lassanként magától jött volna, így pedig hátrább vetette a célt, mert fölbresztette a különböző nemzetiségek féltékenységét és vetélkedését, mit az 1848-i szükségében a bécsi kormány nagy sikerrel fölhasznált.

Őseinknek bölcseségére mutat az, hogy ilyen sok nemzetiségből összeálló országban mint Magyarország, kormányzó nyelvnek egy holt nyelvet használtak, melynek uralma alatt az élő nemzetiségeknek nem volt oka egymástól a maguk lételét félteni, és ettől csak nagy óvatossággal kellett volna eltérni. Most már a nemzetiségek vetélkedése annyira fölingereltetett, hogy nagy állam-bölcsesség és türelem kívántatik ezen súrlódásnak megszüntetésére.

Másik, következményére felette fontos eszme, mely ugyan a kornak kívánata volt, de az 1825-i országgyűlésben látszik gyökerezni, a szabadelvű pártnak keletkezése.

Nehéz feladat volt megtörni azon elvet, hogy a nemes nem adózik, és hogy a nemes a törvények előtt is előnyökkel és a paraszt felett kiváltságokkal bír. A dunai megyékben a jobbágytelken lakó nemesség adózott már, de a tiszai megyék az 1741-i 8. törvényben foglalt azon kitétel mellé vonulva: „Onus non inhaeret fundo”, — a jobbágytelken lakó nemeseket adómentességben tartották.

Az 1825-i országgyűlés alatt Nagy Pál indítványozta, hogy a jobbágytelken lakó nemesség a tiszai vidéken is fizessen adót, nem lehetvén az igazsággal megegyeztetni, hogy miután a jobbágykézen lévő birtok az adó alapja, az ilyen birtokon lakó nemes ne fizessen, és a teher a többi jobbágyokra háramoljék. Ezen eszmének fejtegetése több olyan igazságot hozott előtérbe, miket az idő követelt; egyik eszme rokonságban van a másikkal; előbb ugyan a jobbágyi tartozásoknak kellett volna törvény által szabályoztatni, melyek azelőtt csak az 1770 táján

behozott Theréziai úrbér által voltak szabályozva; azután megpendült az örökváltság eszméje, hogy a jobbágy magát a földesúri szolgálatok alól kiválthassa; de mivel a magyar gazdálkodás a jobbágyi szolgálatokra volt alapítva, az örökváltság eszméje az arisztokráciánál nagy ellenzésre talált. A szabadelvű párt volt az, mely a jobbágyságnak megszüntetését tűzte ki célul, és időszakonként ebből annyit igyekezett kivinni, amennyit lehetett, míg végre az 1848-i idő a jobbágyságnak végleges megszüntetését csakugyan keresztülvitte.

Harmadik eszméje volt *Nagy Pálnak* a nemesség fegyvergyakorlása Tudta ő, hogy a jó törvények csak akkor maradnak tekintélyben, ha azt a nép hatalma támogatja A magyar nemességnek ereje és vitézsége a gyakori háborúk alatt ismeretes volt, de ezen tulajdonságnak gyakoroltatni kell, hogy mind külső ellenség ellen hasznos szolgálatot tehessen, mind belől a tekintélye által elháríthasson olyanokat, melyekre az önkényre ösztönyszerűleg hajlandó kormány vetemedhetnék. Nagy Pálnak ezen óhajtása azonban foganatba nem ment.

Az 1825-i országgyűlés még azért is nevezetes, mert annak folyama alatt merült föl azon férfiú, kit halála után a magyar nemzet a legnagyobb magyarnak nevez, ki a magyar nyelvnek és a tudományoknak magyar nyelven való terjesztése végett a magyar tudós akadémiát, a társadalmi modornak finomítása, műveltebb időtöltésnek olvasással való egyesítése végett a kaszinókat létrehozta, ki a gőzerőt hazánk vizeire és szárazföldjére beidézte, a Dunát és Tiszát szabályozta, az állattenyésztés nemesítése végett a lóversenyt behozta, ki tudományos munkáiban ostromolva, hibáinkat, fáklyával vezette a nemzetet a szellemi és anyagi művelődésre, ki Buda és Pest városát a remek Lánchíd által egy várossá tette, és ezen hídon törte meg az előítéletet, hogy a nemes embernek nem illik vámot fizetni.

Gróf *Széchenyi István* mint huszárkapitány az 1825-i országgyűlés alatt Pozsonyban időzván egy kerületi ülésben, mely nyilvánosnak szokott tartatni, de csak a megyék követeinek volt előleges tanácskozása, és amelyben a városi követek is csak hallgatók voltak, fölszólalt. Jól esik elgondolni, hogy én ezen nevezetes ülésen jelen voltam és a fölszólaló grófhhoz közel állottam, ki gyakorlatlan nyelven, magyarul előadta, hogy ő régen töri a fejét, mivel tehetne ő a hazának igazán jó szolgálatot,

amivel minden becsületes magyar ember tartozik és ő úgy tartja, legnagyobb szüksége volna a hazának egy tudományos Akadémiára, hogy a magyar nyelv műveltessek és a tudományok magyar nyelven terjesztessenek; ezért ő ezen célra esztendei jövedelmét följánlja A követei magántanácskozásában egy mágnásnak fölszólamlása, a tárgy váratlansága és nagyszerűsége rendkívüli hatást okozott. Az indítvány még azon ülésben gróf *Andrássy György* gömöri, *Vay Ábrahám* borsodi követ és gróf *Károlyi György* ajánlásaival pártoltatott.

Ezen országgyűlés alatt én sok kedves emlékü ismeretséghez jutottam, amit leginkább a tánc szerzett.

Én a táncot kedveltem, emiatt a nők már itthon elkényeztettek. Pozsonyban az első farsang alatt a tánc miatt föltűntem és talán kelletténél inkább elhíresítettek.

A pique-nique-ben feltűnt nekem szép táncáért báró *Palocsay Louise*. Nem volt ugyan illendő bemutatás nélkül magasabbrendű nőket táncra hívni és nekem nem volt ismerősöm, ki bemutasson, de én meg nem állhatam, hogy a nevezett bárónőt fel ne kérjem; ő röviden azt felelte, hogy egész farsangra el van foglalva. Én a második, majd a harmadik bálban megújítottam a kérést. A bárónő ezt nem tekintette tolakodásnak, hanem inkább megkülönböztetésnek vette és hogy azt viszonzza, azt mondta: „Sajnálom, hogy az ön megkülönböztetését mindig el kell utasítanom, de ha a farsang alatt valamelyik táncosom a bálban meg nem jelennék, tudtára adornak önnek, hogy együtt táncolhassunk.” Egyszer egy ifjú mágnás felkeresett a bárónő azon üzenetével, hogy a következő pique-nique-ben az első kotillonja üres, velem akarja táncolni; én elfogadtam.

Elkövetkezvén a bál, én a bárónővel táncolni kezdvén, annyira feltűntem, hogy gróf *Lasánszkyné*, ki az etikett-világban tekintély volt (az emelvényen az öreg mágnások körülötte szoktak összegyűlni), egy ifjú gróf *Eszterházyt* felszólított, hogy engem neki mutasson be. Midőn én előtte megjelentem, a társasága előtt ezt mondta: én hajdan nagy táncosnő voltam, a tánc iránt most is érdeklém magamat, önnel csak azért kívántam megismerkedni, hogy megmondhassam, miszerint én szebb táncospárt sohase láttam, mint önt Louise-sal. Ezt a körülötte lévő éltes urak és nők ismételték. Mindenki csak minket nézett. *Lusánszky* grófné ismét magához hivatott és azt mondta: nem állhatom meg, hogy önnel

egy tóurt ne csináljak. Minden oldalról nagy érdek kíséretében helyet készítettek, az öreg asszonnyal egyet kerültem és midőn az emelvényre fölvezettem, az öreg urak tapsoltak, ő pedig nekem azt mondta: most már tudom, mennyire irigylendő önnel táncolni.

A táncra nézve még egy esetet kell megemlítenem:

A sétatéren feltűnt nekem szépsége miatt egy fiatal nő, ki egy éltes nővel sétált, természetének és ábrázatjának szépségét meglepőnek találtam. Megtudtam, hogy az idős asszony gróf *Klenau* özvegye, az ifjú a leánya, gróf *Richené*, kinek férje a hadseregben szolgál, de nem él vele együtt.

Szorgalmasan eljártam a sétatérre, egy pillanatot sem mulasztottam el, midőn a szép *Richenét* a sétálás közben nézhettem, de én ezt oly elővigyázattal gyakoroltam, hogy azt a velem sétálni szokott barátaim sem vették észre; de a folytonos figyelem feltűnt a szép nőnek, láttam, hogy elvonulás alkalmával az anyjával beszélt, de engem lopva nézett. Ezt én láttam, de nem tulajdonítottam egyébnek, mint olyan gépies cselekvésnek, melyet az én viseletem idézett elő és amit a szép nő talán öntudatlanul gyakorolt. A színházban is gyönyörködve néztem őt páholyában, ott is tapasztaltam, hogy tekintetünk folyvást találkozott, de nem mertem magamnak megvallani, hogy azon nőben, kinek magas családi állása a legválogatottabb társaságot és a lelegegánsabb urakat, főként katonákat, biztosította, én, minden tekintetben igénytelen ember, érdeket keltettem volna fel.

Richenével barátságban volt *Frenz Izabella*, egy özvegy főstrázsamesterné leánya, kivel én *Farkas Horác* barátom által, mint a *Bella* udvarlója által ismeretségben és baráti viszonyban állottam. *Bella* engem nagyon szeretett, ő bálba nem járt, de szerette hallani, mikor engem a tánc miatt dicsérték és szeretett nekem olyat mondani, amivel nekem örömet gyanított okozni. Egy ízben nekem szememre hányta, miért titkolom előtte, hogy engem *Richené* érdekel! Én meg voltam lepve, mert még azt sem tudtam, hogy ő *Richenével* ismerős, de azért is meg voltam lepve, mert én hajlandóságomról senkivel nem beszélvén, a *Bella* határozott beszédje egészen váratlan volt s kérdeztem, honnan tudja azt? Ő azt felelte, hogy magától *Mariétól*, ki neki elbeszélte a sétatéren cserélni szokott fegyelmet és szerette volna tudni, ki

légyen azon ifjú, kinek figyelme iránta hajlandóságot árult el és kölcsönös figyelmet gerjesztett? A leírás után Bella kitalálta, hogy nekem kell lenni és felőlem, mint barátjáról, nagyon kedvező értesítést adott. Más alkalommal Bella felszólított, hogy mutattassam be magamat az öreg Klenaunénál, mert azt Marie kívánja. Én tudva azt, hogy az öreg grófnéhoz a legnagyobb urak járnak, kikkel nem mérközhetem, de akiktől elmaradni se szeretnék, az ajánlatot el nem fogadtam, de ígértem, hogy minden alkalmat felhasználok, hogy Marie-val találkozzam.

Egyszer a nádornál bal paré volt, hova én rendesen meg voltam híva; midőn beléptem, legelőször is Richené ötlött szemembe, ami annál meglepőbb volt, mivel ő semmi bálban nem volt látható; én őt táncra fölkértem és az első keringőt táncoltam vele. A főherceg és főhercegné ellenkező irányban körüljárván a termet, a vendégekkel beszélgettek; mielőtt még a főhercegné a körjáratát bevégezte volna, a tánc elkezdődött és midőn éppen én félig mentem a tánckörben, a főhercegné beszélgetés közben úgy fordult, hogy a sleppje a táncra hagyott utcát keresztülfogta, amit én a tánc közben észre nem vehettem; egyszer csak a palotahölgy, csendesesen megfogja a karomat és rámutat a sleppre; én egyszerre megáll ottani, különben, ha csak egy lépést teszek még, a sleppet letáncoltam volna. Az utánam következő táncos párok is mind megállottak és az én megállásom oka felől tudakozódtak, ami csendesesen történt ugyan, de a főhercegnének figyelmét mégis magára vonta, ki is a sleppjét a karjára vévén, nekem egy nyájas főhajtással, a palotahölgy pedig szóval megköszönte a figyelmemet és ügyességemet. Ezen kezdődött köztem és Richené között a beszélgetés, ki a leglehetősebb kifejezésekkel köszönte, hogy tánc közben úgy meg tudtam állani, hogy a sleppet megkíméltük, mert ha a sleppet letáncoltuk volna, ő szégyenlett volna, a birodalomban megmaradni.

Ezen bál után Richené engem Bellának nagyon dicsért és sürgette, hogy mutattassam be magamat nájuk. Ez azonban elmaradt, mert Richené egy időre Pozsonyból elutazott, de előbb küldött nekem az emlékkönyvembe egy lapot.

A táncban olyan tekintélyt vívtam ki, hogy midőn a fiatal leányok a táncmester keze alól a szobából a nyilvános nagy tánctermekekbe kiléptek, rendesen föl voltam

kérve, hogy az első keringőt, velem táncolhassák, hogy ilymódon magukhoz bizalmat nyerjenek; ily módon vezettettem he Váradon *Thurzó Pepit* és *Jett át, Tisza Paulinet*, báró *Dőry Etelkát* is.

Így voltam fölkérve báró *Wimpfen Délies* barátom által, hogy unokahúgával, *Erős Marival*, ki először fog a nyilvános bálban föllépni, az első keringőt táncoljam, mert ámbár ő kisebb termekben jó táncosnőnek tartatik, fél, hogy a pozsonyi Redout-teremben, ha először gyenge táncosa akad, elveszti önmagához a bizalmat. Én az ajánlott leánykát nem ismertem, de barátom kedvéért, szívesen megígértem, hogy belépven a terembe, az első keringőt velem fogja táncolni. Amint az öreg bárónéval a terembe léptek, Dénes engem bemutatott. Mari magas, karcú, egészen táncra termett leány volt, de nagyon fiatal; nem kellett soká várakozni, a zene megszólalt, mi eltáncoltuk az első keringőt, melyről ő azt mondta, hogy fogalma, sem volt, hogy úgy lehessen táncolni. Tánc közben és azután társalogtam vele, még pedig, mivel nekem is az öreg *Massov* volt a francia nyelvmesterem, ki Marit is tanította, az öreg mester utasításából a társalgás francia nyelven történt.

Erős Mari igen kedves leány, a legjobb táncosnő és gazdag árva volt. Azon sokak között, kik az ő hajlandóságára vágytak, én sem maradtam érzéketlen. Ő engem megkülönböztetett, hajlandóságából titkot nem csinált, amit mindkettőnkénél táplált az öreg *Masson*.

Masson egy hatvanéves ember volt, harminc évig volt a bécsi Genie akadémiában a francia nyelvnek mestere; az én időmben nyugdíjat húzott és Pozsonyban lakott; *Berzeviczy Titus* és *Radvánszky Antal*, akkor pozsonyi jogászok, tőle tanulván, nagy előmenetelt tettek és ezeknek ajánlása után mentein hozzá leckéket venni. Minthogy én a bizonytalan határu országgyűlés idejét használni akartam, a francia nyelv tanulásában nagy szorgalmat fejtettem ki; ezért az öreg mester annyira megszeretett, hogy midőn az első hónap végével a leckék árát egy pengő forintjával fizetni akartam, csak egy váltó forintot tartott meg, a többi visszaadta. Az öreg hajdan nagy világban élt, irántam őszinte volt; elbeszélte, hogy Leopold alatt Bécsben francia mester lévén, a legszebb asszonyok tőle vettek francia leckét és a népszerű fejedelem a szép asszonyokat mindig a francia lecke alatt szokta meglátogatni. Az öreg francia köztem és Mari

közt a hajlandóságot észrevéven, a közbejárásban egész ügyességét fölhasználta, hogy ezen ismeretségnek komoly eredménye legyen. Később Pesten laktomban a *Blaskovits*- és *Almássy*-család tagjai is ilyen szándékkal voltak; mi lett volna az eredmény, ha én Mari körül komolyabb szándékkal lépek föl, azt nem tudom, de én nem a sikertől való félelem, hanem amiatt nem tettem semmi lépést, mert jobban ismervén a világot, mint koromtól várni lehetett volna, azon előítélet fészkelte meg magát, nem annyira az eszemben, mint a szívemben, hogy én a házasságban boldog nem leszek; ennélfogva föltettem magamban, hogy soha meg nem házasodom. És ez az előítélet előérzet volt!

A táncról még egy esetet jegyzek föl.

Midőn a nádor, vagy országbíró dísz-bálokat adott, tizenkét jurátus mindig meg szokott híva lenni, kiket erre a Personalis jelölt ki. Ezen szokásnak oka nem az volt, hogy táncos legyen, mert az ifjú mágnások és nagyobb családbeli nemesek elég táncost szolgáltattak, hanem inkább azért történt, hogy olyan művelt ifjú ember, ki különben olyan magas körbe nem juthatott volna, világot ismerjen. Míg én jurátus voltam, minden bal-paré-ra nem annyira meghíva, mint kirendelve voltam.

Egy ízben gróf *Cziráky* országbíronál bal-paré volt; a jurátusok csinosan, fekete frakkba, pantallonba, fehér mellénybe, fehér nyakkravalóval, bálra készült topánkával voltak öltözve. De a haute-volé-ifjúság össze szokott beszélni és egyformán öltözni; ezek szűk trikónadrágban, cipőben, lyukacsos harisnyában voltak; s aki nem így volt öltözve, érezhetőleg lenézetett, mint pária. Ezt mi is tapasztaltuk és összebeszéltünk, hogy nem táncolunk, nehogy a lenézésre több okot szolgáltassunk.

A második bal-paré-ra már mi, jurátusok is úgy öltöztünk, mint a mágnások voltak az elsőben; de már ekkor a mágnások mind sötétkék frakkban voltak, sárga gombokkal. Mi megint kitüntünk, mint nem a kotériába valók. De már én akkor föltettem magamban, hogy táncolni fogok. Amint a főherceg-nádor megérkezett, kinek a háziúr kalappal kezében elébe ment az előszobába, a társalgás megkezdődött, a, zene a táncra megszólalt; a táncosnők egy teremben társalogtak, az urak odasiettek táncosnőiket a táncterembe kivezetni. Én is bementem, de nem hirtelen kezdtem táncosnőt fölkérni, hanem vár-

tam, míg az előkelők választottak. Igen kellemetlen volt nekem tapasztalni, hogy tőlem minden táncosnő vonult mint ismeretlentől, aki bemutatva nincsen; akire ránéztem, már alkalmat keresett a másik oldalra szaladni, ott barátnőjének szalagját igazította, szóval képük mutatta, hogy ezen emberrel, ki a múlt bálban is itt ácsorgott, szégyenlenek táncolni. Én ezt nagyon megértettem. Elvártam, míg minden táncosnőt kivezettek; úgy látszott, hogy már előre le voltak foglalva Végre egy fiatal leányka táncos nélkül maradt és a garde-damejához vonult, ezt én felkértem, eljött, de feszes helyzetét nem titkolhatta. Egypár kört táncolván, láttam, hogy barátnői szólottak hozzá franciául: úgy látszik, nagyon jó táncosod van; ő dicsért, én komolyan hallgattam, ők föl sem tették felőlem, hogy értem, amit beszélnek. A tánc közben jönnek a táncosnőkhöz többen, beszélnek, ő felém fordul, engedelmet kér (németül), hogy félbe kell hagynia a táncot, mert garde-dameja rosszul lett és hazamenek; előbb ezt is kifogásnak gyanítottam, de a dologvaló volt.

Azután nem akartam több szerencsét próbálni, föl tettem magamban, hogy nem táncolok és csak ácsorogva néztem a táncosokat. Kotillon következett, gróf *Széchenyi István* táncolt a bál királynőjével, a kitűnő szépségű gróf *Festetics Mathildával*, ki tónust látszott adni a leányok között és akit nagyon büszkének mondtak. Én a gróf Széchenyi háta mögött állottam, a mellékterem ajtajában. Hallom, hogy mondja a grófnő franciául a táncosának: Jó lett volna a táncosnőknek székeket rendelni, mert neki a lába fáj és a hosszú kotillon alatt nehéz lesz állani. Én bementem a mellékterembe, egy széket hoztam, komolyan és szótlanul meghajolva odatettem a grófnő mellé; ő meglepetve, kétszer is visszanezett a gróffal együtt, az ismeretlen arcot jól megnézni.

Meg kell jegyezni, hogy mikor a kotillonban választásra került a dolog, a tánckörön kívül sohase választottak, a tánckörből is csak ismerősöket, mert a választás egy neme volt a kitüntetésnek.

Az első választáskor a szép *Festetics* grófnő a körből kiindult, felém jött; én nem akartam hinni, mikor engem választott; az egész tánckör a rendkívüli eseményt bámulta, az okát senki sem tudta, azután mindazon táncosnők, kik a legelső lefoglaláskor bujkáltak előlem,

sorba mind kijártak utánam a korhol beválasztani. Ilyen a kaszt-szellem!

Míg én Pozsonyban mindent felhasználtam, hogy egykor a nagynéném *Juricskayné* végrendeleti kívánsága szerint; úr lehessen és a családnak dicsét fenntarthassam, *Szűcs Samu* barátomtól levelet kaptam, melyben írja, hogy Juricskayné meghalt, és ígéri a következő postán a bővebb tudósítást. A következő postán érkezett levelében tudósít, hogy anyámmal elment a káptalanba a néném végrendelete felől értekezni, ahol azt tudta meg, hogy Juricskayné a végrendeletét, mely régtől fogva a káptalan-levéltárban állott, halála előtti napokban kikérte és más végrendeletet be nem adott. El lehet gondolni az én kellemetlen meglepetésemet, ki a néném által támasztott magasabb reményeimet láttam füstbe menni. Én meg voltam győződve, hogy a néném, ki a férjét mindig gyűlölte, ki éveken keresztül átfontolt végrendeletét a káptalanba letette, utolsó óráiban azt megváltoztatni nem akarta, hanem a férje, mint ismert rosszlelkű ember, nagy prókátor, és úgynevezett papos ember, a papokkal ha össze nem játszott, legalább azokat rászedte és így lett a végrendelet megsemmisítve.

Én ezen örökségtől csakugyan végképen elestem, de a veszteség érzete engem le nem vert, a veszteséget rajtam senki nem vette észre, mert valamint senkinek nem dicsekedtem, hogy milyen örökség várakozik reám, úgy senkinek nem panaszkodtam, midőn attól elestem.

Pozsonyban sok szívességgel volt irántam a *Gabriely*-család, hova leginkább azért, hogy a német társalgási nyelvben gyakorlatom legyen, gyakran eljártam; az öreg Gabriely ellenőr volt a harmincadnál; a háznál három fiatal leány lévén, zongora mellett mindjárt készen volt a táncmulatság, melyben tényezők voltak: *Demeczky Lajos*, ki Nanténak, a táncmesternek híres tanítványa volt, *Kiss Jancsi* és *Szűcsics Ödön*.

Berekesztetvén az országgyűlés, ifjú barátaim egy hajót béreltek ki, melyen vidám társaságban kellett volna Pestre leutaznunk, de a főnököm, *Miskolczy István* megkért, hogy utazzak az ő tár szekerekével; kívánságát a költségkiméléssel indokolta Sajnálva maradtam el barátaimtól, de főnököm kívánságát meg nem tagadhattam. Az útiterv úgy volt elhatározva, hogy első éjjel Vödrödön, a főispánunk, *gr. Zichy Ferenc* kastélyában hálunk, hol akkor a gróf családja időzött. Főnököm nejével még

ebédre megérkezett, de én a társzekerre való felrakodással elkésvén, csak este érkeztem meg, és az úton nem is ebédeltem. Vödrödre megérkezvén, nekem szobát nyitottak, de főnököm elfelejtett a grófnénak bemutatni; annálfogva vacsorára meg nem hívtak, hanem midőn a grófi család a vacsorát végezte, az udvari tisztetekhez hívtak vacsorára, hol a komornyik, komorna stb. számára volt terítve; én büszkeségből az udvari tisztetek táblájához nem mentem, inkább koplaltam. Helyén volt-e az ilyen büszkeség? afelett a fogalomkülönbség határoz; én úgy fogtam fel a tárgyat, hogy aki Pozsonyban a főherceg bal-paré-jában táncoltam, aki a főispánnak udvari tisztjeivel Váradon gyakran találkozni fogok, nem ereszkedhetem az udvari tisztetek közé. *Gróf Zichy Ferenc* hercegi udvart tartott, én éreztem a különbséget köztem és az ő családja közt; én egy becsületes pór család körében szívesen vacsoráltam volna, de midőn úr és szolgálai osztály állott egymás mellett, nemesi születésem és műveltségem öntudata nem engedte, hogy a szolgák társaságába elegyedjem.

A pesti jurátusság.

Az országgyűlés végével Pestre mentem jurateriára.

Midőn ezen jegyzékeimet olvasni fogják, akkor nem lesz már igazi fogalom a jurateriáról és a jurátusról. A jurateria eredeti céljánál fogva, ügyvédképezde volt, és az ifjú embernek nevelése kiegészítéséhez tartozott, mert 1848 előtt minden nemes embernek szükséges volt a törvény tudomány; a nemesség volt hivatva a megyei és országos hivatalok viselésére, melyekben, valamint a megyei és országgyűléseken a törvényben való jártasság megkívántatott; annálfogva, midőn az ifjú az iskolában a törvénytudományokat bevégezte, az ottan szerzett ismereteket a gyakorlatban is szükséges volt kiképezni; az iskolai bizonyítvány mellett az ifjú irnok lett ügyvéd, alispán, megyei jegyzői hivatal vagy szolgabíró mellett, esztendei megyei gyakorlat után Pestre ment királyi táblai gyakorlatszerzés miatt, hol az iskolai és megyei gyakorlatról nyert bizonyítvány mellett föleskettetett és lett belőle királyi táblai hites jegyző, ki a törvényes tárgyakban a fölesketés által olyan hatáskört nyert, mint a megyékben a szolgabíró és esküdt együtt kiküldve,

idézést és intőlevelet kézbesített, magánjogi kérdésekben vizsgálatot tartott, hivataloskodása alatt személye sért-
hetetlen volt; a major potentia, a nagyobb hatalmas-
kodásra szabott büntetés, mely jószágvesztést vont maga
után, védette a jurátus személyét. Kötelessége volt vala-
melyik ítélmester vagy királyi táblai ülnök mellett
dolgozni és ennek bizonyítványa mellett bocsáttatott az
ügyvédi cenzúrára, melynek letétele után ügyvédi diplo-
mát nyert.

A jurátus, ha szorgalmas volt, jövedelmet is tudott
csinálni részint a kiküldetések, részint a juraterián telje-
sített dolgozatok után; az ítélmestereknél sok dolog
volt, ami után taksa járt, ennek egy része a jurateriáé
volt, ami terminus végével közosztályra ment, és olyan
juraterián, melyben tizen dolgoztak, terminus végével
száz és több írt volt az osztalék.

A jurátus, ha nem volt is született nemes, nemesi
kiváltságokban élt, hídon vámot nem fizetett. A jurátu-
sok bizonyos testületet képeztek, mely vegyülete volt az
ország ifjúságának; némelyek több éveken keresztül bent
maradtak a juraterián. A mágnások fiai is, kik polgári
pályára készültek, fölesküdték a királyi táblához; a
jurátusnak a királyi és hétszemélyes tábla üléseibe sza-
bad volt bemenni mint hallgatónak, és így a legjelesebb
emberek a jurátusok közül váltak, de sokan csak azért
szerettek a jurátusok között lenni, hogy a szabad étellel
visszaéljenek és pénzüket Pesten vesztegessék; a pajtás-
ság sok kicsapongást, a kártya, a bor és a testületi együt-
tartás sok olyan pajkos eseményt idézett elő, melyek a
jurátust a polgári osztály előtt nem annyira tekinté-
lyessé, mint félelmetessé tették; a jurátus fegyelmi tekin-
tetben a királyi tábla alatt állott. A jurátusi kicsapon-
gásnak egypár példáját megemlítem.

Bod Pál öreg jurátus erős ember volt; amelyik foga-
dába vacsorálni ment, onnan a németek kivonultak előle;
egyszer a színházban egy kutya beszorulván, valaki a
lábára hágott és a kutya elkezdett ugatni; Bod Pál har-
sány hangon felkiáltott: ki beszél ott németül?

Egy cifra szabólegény a hídon keresztül jővén, a
vámos, kinek különös gyakorlata volt a jurátust más
ifjú embertől megismerni, mondja a legénynek: hé!
Maut zahlen! a legény: ich bin ein Jurat! — Vámos:
s nicht wahr, bist kein Jurat! A jurátusnevezet meg-
ütötte a fülét a keresztülmenő öreg jurátusnak, odament,

kérdi a vámost, mi baj? Téns úrfi! ez a szabólegény jurátusnak adja ki magát és nem akar fizetni. Az öreg jurátus (mert a jurátusok a nagy számuk miatt nem mindig ismerhették egymást) odafordul a legényhez: ad cuius latus est Dominatio vestra adjurata? a legény nem tudván latinul, nem felelt és ezzel elárulta, hogy nem jurátus. Bod Pál erre öt szó nélkül pofon vágta s tovább ment; a vámos pedig így szólt: siehst Kerl, das ist ein Jurat!

Én fölmenvén Pestre, *Demeczky Lajoshoz* szállottam, ki mint már ifjú ügyvéd *Márffy Károlylyal* igen szép több szobából álló szállást tartott; egypár hétig kellemesen éltem köztük, mert *Márffy* igen jól játszott gordonkán és a művészek, kik nyilvánosan akarták ügyességüket kitüntetni, előbb *Márffynál* mutatták be magukat és a legjelesebb zeneművészek gyakran quartetteket és quintet tekét tartottak *Márffynál*; de a gondtalan időzést nem élvezhettem soká, mert *Szentkirályi* ítélőmester magához vévén követelte, hogy kosztra és szállásra is be kell menni a jurateriára, hol tízen voltunk.

A juraterián találkoztam *Blaskovits Gyulával*, kivel már Pozsonyban ismerős lettem és akivel az egész jurateriai időm alatt, valamint azután is folyvást barátságban éltem; gyakran kijártunk Tápiószentnártonba és ott heteket töltöttünk, onnan csináltunk kirándulásokat a vidékre.

Szentkirályi ítélőmester ifjú korában Pest megyében szalma-komisszárius volt. *Szily* alispán keresztül utazván azon helységben, hol *Szentkirályi* lakott, este a bírónak meghagyta, hogy kerítsen neki egy könyvet az őszi este unalmának elűzése végett; a bíró *Szentkirályihoz* ment és valamely nevezetes könyvet vitt az alispánnak. Ez volt az indok, hogy *Szily* *Szentkirályival* bővebben megismerkedett, és benne egy igen tanult, de igénytelen embert talált, kit ő az első megyei tisztújításkor jegyzőnek választatott. Azután főjegyző, alispán, országgyűlési követ, később ítélőmester lett; felette munkásember és nagy jurista volt.

A *Szentkirályi* jurateriáján jeles ifjak voltak; három lutheránus superintendensnek fia: *Tóth*, *Kiss* és *Schiller*; *Kovács István* törvény-tanár, ki jelenleg a hétszemélyes tábla ülnöke; *Horváth-Pukay Pál*, ki velem Váradon első évi jogász és velem együtt első volt; *Szabó György*, ki *Pukay Pállal* Pesten volt tanuló. E kettőnek különös

tulajdonuk volt a tréfás előadás, mellyel a legkomolyabb hallgatót is meg tudták indítani; *Szabó Györgynek* mindenek felett hatalmában voltak a tréfás adomák, melyeknek hallatára mindenki nevetésre indult, csak ő nem, ki komor, vagy inkább szomorú képpel adta elő a tréfát; a cselédek fáradt jurátusnak hívták.

Az öreg *Szentkirályi* mint felette munkás ember anynyira el volt az irományokkal foglalta, hogy családja csak az ebéd felett beszélhetett vele; de az adomákat szerette és László, a kisebbik fia, a Szajkó Gyuri adomáival gyakran fölvidámította.

Egy ítélőmesternek akkor olyan tekintélye volt, hogy ülés előtt a teremben kint állott egy jurátus magyar köntösben kardosán, ki őt az ülésben is kísérte; ezt palotás jurátusnak hívták. Történt *Szentkirályinál*, hogy reggel nekem diktált, azalatt jelenti a palotás, hogy herceg *Pálffy* kíván vele szólni, mert bejelentés nélkül herceg *Pálffy* se nyitotta be az ajtót; az öreg úr mondja: hadd jöjjön be. Herceg *Pálffy* bejött, köszönt, az öreg úr a megkezdett periódust lediktálta, s csak azután fogadta a herceget.

Az ügyvédi cenzúrárt *Kövér Jánossal*, ki úgy is mint váradí eredetű nagyon jó barátom volt, együtt tettük le, mindketten kitűnő jellel.

Midőn én a cenzúrára készültem, *Szentkirályinak* nagyobbik fia, *Móric*, a doktorátusra készült, együtt szoktunk vitatkozni a törvényből és ha egymást le nem győzhettük, appelláltunk az öreg úrra, kivel *Móric* délután 3-tól 4-ig sétálni szokott.

Szentkirályi Móric sokkal ifjabb volt nálam, de nagyeszű, vasszorgalmú ifjú, és már akkor bámulatos volt a tudományossága; később Pest megyének alispánja, országgyűlési követe volt, az 1848-iki törvények az ő pennájából folytak. Az 1848-iki pesti országgyűlés alatt követtársam volt, de nem bírt a forradalommal haladni, miért az akkori közvélemény előtt vesztett. Ő visszavonult és a törvény- és politikai tudományokkal gazdag fő csak időtöltés végett az orvosi tudományt is kitanulta, de csak mint tudományt és nem mint kenyérszerzést, mert arra nem is szorult.

Már fentebb említettem, hogy *Blaskovits Gyula* barátommal gyakran és hosszabb időre kijártam Tápiószentmártonba atyjához, *Blaskovits József*hez, aki gazdag úr volt és a vendégszeretetet volt kitűnő jelleme.

Blaskovits Józsefnek háza és nagy udvara a helység végén feküdt, kapuja nem volt, nehogy az utas embernek a kapunvitással időt kellessék veszteni.

Egy ízben báró *Wesselényi Miklós* Pestre utazván, a vidék megismerése végett Tápiószentmárton felé vette útját és dél felé érkezett Szentmártonba. Lát az épület előtt egy szolgát s kérdi: Vendégfogadó ez! A szolga: Nem az!

Blaskovits József a kertjében egy készített földemelvényen dohányozván kiált: ne higgye az úr, gyengeelméjű ember az, de bizony vendégfogadó! és ezalatt kijön a kertből.

Egy szürke posztóból készült kurta kaput két felől nagy zsebekkel, magyar nadrág, fején egy kis bőrsapka volt az öltözete, ami előbbi állítását igazolni látszott. Behajtatott *Wesselényi*; midőn a kocsiból kiszállt, kérdi *Blaskovits* vendéglőshöz illő szerénységgel: kihez van szerencséje! *Wesselényi* felel, kéri hogy nyitasson neki szobát és hamarjában készíttessen ebédet. A vendégszobák közül egyet fölnyitnak, mely fényűzés nélkül, de úri vendégek kényelmére volt bútorozva *Wesselényi* jól találta magát s mondja, hogy ezen helység nincs a pesti országútban és ő mégis sehol se talált ily rendes fogadóra és sürgeti az ebédet.

Az öreg *Blaskovits* kimegy és rendelést tesz, hogy a szakács siessen, ki ehhez hozzá volt szoktatva. Azután bemegy és *Wesselényi*vel beszélget; rövid időn jelenti egy inas, hogy tálalva van. *Wesselényi* megköszöni a gyorsaságot és egypár vendégszobán keresztül beérkeznek a terembe, hol a terítés már elárulta az úri házat, más felől jön a ház asszonya a lányaival és vendégeivel; *Blaskovits* bemutatja a vendégét, ki mindez által meglepetve engedelmet kért a tévedésért, ő azt hitte, hogy vendégfogadóba szállott; az öregúr válaszolt: nem tévedett a báró, ez a ház vendégfogadó, én *Blaskovits József* vagyok, ez a nőm és családom. A jólsikerült tréfa derült társalgást idézett elő, de *Wesselényi* mégis sietett a zavarjából kibontakozni, fogatott és indulni akart, akkor tűnt föl neki az udvar másik oldalán egy lovagló iskola.

Wesselényi: Urambátyám lovakat tart!

Blaskovits: A gyermekeim kedvéért van egynéhány kancám.

Wesselényi: Megengedi hogy az istállót megtekintsem!

Blaskovits: Tessék.

Bemennek egy nagyterjedelmű istállóba, amelynek külseje el nem árulja, hogy 10.000 pengőforintos ménlő, többrendű kocsiba és nyereg alá készült lovak állanak benne.

Onnan mentek a gazdaságba azt is megnézni.

Blaskovits: Uramöcsém talán jó lesz kifogatni?

Három napot töltött Wesselényi Tápiószentmártonban, de minden reggel befogatott és ismét kifogatott.

Midőn egy vagyontalan ifjú ember az ügyvédi levelet kezéhez kapta, akkor kellett életpályát választani és a gondtalan ifjúkorból, a vidám jurátusi életből a komoly életbe átlépve, rendszerint nyugtalanítani szokta az ifjú embert a jövőnek bizonytalansága.

Ezt én is tapasztaltam. Eszembe jutott az öreg *Szántónak* tanácsa, hogy ha gazdag ügyvéd akarok lenni, Temesvárra menjek.

Fölszólítottak, hogy menjek Bács megyébe, hol egy gazdag ifjú szolgabíróvá lett és keres egy olyan ifjú ügyvédet, ki a megyénél gyakornokoskodott. Pere nem lesz, de az ifjú főszolgabíróat kell a hivatalában tanácsal tartani. Minden kényelem mellett 600 frt fizetéssel és mivel ő a magyar pártot akarja eggyel szaporítani, jószágvételre 30.000 frot kölcsönöz.

Szentkirályi a hétszemélyes táblához neveztetve ki, helyette *Platthy Mihály* volt barsi követ és országgyűlési jegyző lett kinevezve. Ez engem az országgyűlésről ismervén, *Lipovniczky József* barátom által üzenté, hogy maga mellé vesz expeditornak.

Én az utóbbi ajánlatra határoztam el magamat oly kilátással, hogy a jövedelmes expeditúrában egy kevés pénzt tehessenek félre, Pesten ismeretséget csináljak és Pesten legyek ügyvéd.

Megyei szolgálatbalépés.

Az ember tervez, az Isten rendez; az én tervem is más fordulatot vett, mert addig, míg *Platthy* a hivatalát elfoglalná, lerándultam Váradra szegény anyámat és testvéreimet meglátogatni, kik olyan szűkölködő állapotban voltak, hogy én Pozsonyból és Pestről keresményemből segítettém őket.

Váradon *Reviczky László* barátomhoz szállottam, ki

már akkor a megyénél aljegyző volt és igen szép nőtlen házat tartott.

Akkor Biharban első alispán volt *Sombor y Imre*, második *Klobusiczky János*, főjegyző *Tisza Lajos*. Meglátogattam *Sombory Imrét* (ki mint volt követ a hosszú országgyűlésről ismert) és a volt főnökömet, *Miskolczy Istvánt*; ezek azonnal arra szólítottak föl, hogy a vármegyénél kezdjek szolgálni és mielőtt én még magamat erre elhatároztam, *Sombory Imre* bemutatott az éppen lent volt főispánnak, gróf *Zichy Ferencnél*, ki engem anélkül, hogy ezt kértem volna, kinevezett aljegyzőnek. Barátaim: *Bagossy Lajos*, *Misliolczy Károly*, *Beöthy Lajos*, *Kazinczy Viktor*, kik már akkor a megyénél szolgáltak, erőltettek, hogy fogadjam el, lépjek velük kartársaságba. Én Somborynak és Miskolczynak ellenvettem, hogy a megyénél önálló tisztviselő nem lehet, aki vagyontalan, de ellenvetéseimet kiforgatták. *Sombory* ajánlotta, hogy vegyem át a kancelláriájának vezetését mint megyei aljegyző és nála lévén kosztom-szállásom, nekem a kancellária jövedelmét, mely taksákból 1000 írtra felment, átengedi. *Reviczky* ostromolt, hogy maradjak vele; ez utóbbi ajánlat elől ki nem térhettem, így tehát én beléptem a megyei életbe.

Azt szokták mondani, hogy az ember okosságát nagy próbára teszi ki: a hivatalválasztás, feleségválasztás és a végrendelet készítése. Miként állotta ki az én okosságom a próbát az említett választásoknál, a következők mutatni fogja; de én a fent idézett példabeszédhez még azt adom hozzá, a szerencse a mester.

Bihar vármegyében gróf *Rhédeynek* Beregbe való áttétele és gróf *Zichy Ferencnek* főispánná való kinevezése után az előbb dühöngött jellemrongáló pártoskodásoknak tárgya megszűnt és így a pártoskodásra nézve szélcsend állott be, mely azonban soká nem tartott, hanem szerepek és személyek változásával egypár év múlva megújult. Azon időben, midőn én a megyei életbe léptem, pártoskodás nem volt.

Ezen megyében még akkor az öreg urak, kiszolgált alispánok, királyi tanácsosok egyedárúképen kezelték a közgyűléseket, ifjabb embert, sőt az egész tisztikart olyan tekintély alatt tartották, hogy ezek a gyűlési tárgyakhoz nem szólottak; még a főszolgabírók is csak akkor szólottak értesítőleg, ha valamely tárgynak mibenléte iránt fölszólítottak; és a tekintély uralma annyira

ment, hogy midőn az 1825-i országgyűlés alatt *Beöthy Ödön* kilépett huszárfőhadnagy, *Beöthy László* királyi tanácsosnak és volt első alispánnak fia, *Péchy Ferenc* protestáns főkurátornak, septemvirnek, azelőtt első alispánnak fia és *Ravazdy István* gazdag földesúr, már mindnyájan harminc évet haladva, a közgyűlésen egyidejűleg fölszóltak, az öreg urak ezen beavatkozást rossz néven vették. Ezt szükségesnek tartottam előlegetesen megjegyezni, hogy meg lehessen bírálni, mibe került később a közgyűlési szellemet megreformálni és hogy az egy úton indult ifjú triumvirátusnak milyen különböző szerep jutott és mennyire különböző utakra váltak el.

Midőn én a megyei életbe léptem, gondolkoztam a jövőmről, bizonyos szabályokat állapítottam meg, melyeket követni fogok. Tudtam azt, hogy vagyontalan emberekre igazolni szokta magát azon közmondás: *Nemo in patria profeta!* Midőn az embernek minden családi körülménye a világ előtt fekszik, nehezebb egy fénykört készíteni maga körül, mint idegen helyen, hol az emberről csak annyit tudnak, amennyit látnak; én tehát elhatároztam magamban, hogy a társas élettől magamat visszavonom, és egyenesen a munkásságom által igyekszem a közvéleményt megnyerni; de ezen szándékom mellett nem soká maradhattam, mert *Beöthy Ödön*, *Péchy Ferenc*, *Tisza Lajos* tudván felőlem, hogy a társaságban egy helyet illendően be tudok tölteni, nem hagytak nekem békét. *Péchy* bemutatott az öreg *Tisza* házában. Az öreg *Tisza László* több politúrát találván rajtam mint közönségesen a szegényebb sorsú protestáns ifjú ember még azon időben szerezni szokott, nemcsak szívesen fogadott, hanem megkívánta, hogy az estét nála töltssem; gyakran ebédre hívott és így akaratlanul be lettem avatva az elegáns világba.

Tisza László a leggazdagabb nemes úr volt a megyében, birtokát 40.000 holdra becsülték; elismert tiszta jellemével pótolta azon hiányt, melyet gróf *Rhédey* és pártja az ő tudományosságára nézve szerettek nagyítani. *Tisza László* köztisztelteletben állott, mit nevelt és fenntartott, hogy a legelső protestáns tekintélynek tartott a megyében.

Elsőrangú nyitott úriházat tartott, hol minden úr megjelent, hová minden idegen úr, kivált katonák, bemutatatta magát; Este a ház ura *Thombret* játszott a maga állandó társaságában. Akkor már, *Lotti*, a nagyobb

leánya, báró *Eghffstein Albertné*, Mina, báró *Luzsénszky Pálné* férjnél voltak; otthon volt Mali és Pauline, az elsőt báró *Léderer*, a másodikat *Soós Tamás* vette el. Az ifjabb társaság, tisztok és elegáns nővilág a leányok szobájában a kerek asztal mellett szokta az estét tölteni és a kétféle társaság a vacsoránál találkozott.

Amália, később báró Ledéremé igen okos, tapintat-
teljes és szigorú erkölcsű leány volt. Több éven keresztül
mindennapos voltam náluk és azon számos vendég,
nagyobb részben katonák közül, kik a házhoz jártak,
sohasem vettem észre, hogy valamelyik többet engedett
volna magának, mint illetl. A polgári ifjak közül kevesen
jártak a Tisza-házhoz, ennek oka nagyobb részben
az volt, mert a katonákkal németül kevés tudott beszélni;
így gyakran történt, hogy számos nagyúri eredetű ka-
tona mellett csak magam voltam a polgári osztályból;
szorosán véve én ritkán jöhöttem volna sorba, hogy a
nők közül valakit a vacsorához kivezessek, de mégis én
mindig vezettem valamelyiket; Mali nekem mindig meg-
mondotta, hogy kit vezessek ki, különben én nem tola-
kodtam volna a katonák elébe. Én nem hízelkedtem ma-
gamnak, hogy az egyenesen az én személyemnek meg-
különböztetése végett történik, hanem annak tulajdoní-
tottam, hogy lássák mind a katonák, mind mások, hogy
a Tisza-háznál a polgári ifjúság megkülönböztetésben
részesül.

Miután a Tisza-házhoz jártam, már akkor el kellett
járnom más úriházakhoz is és mindenütt nagy szívesség-
ben részesültem, kivéven a *Kruspérmé* házát, mely na-
gyon népszerű nyitott ház volt. Több barátom unszoló-
sára bemutattam magamat; jól fogadtak. Egyszer
ismét látogatni mentem Kruspérmét. Később odajött gróf
Wolkenstein huszártiszt, kivel előtte való nap Tiszáéknál
mulattam és amint később megtudtam, neki megtetszet-
tem. Én előbb mentem el mint *Wolkenstein*, ki rólam
többet akart hallani és kérdezte Kruspérmét, ki legyek
én? Kruspérmé azon véleményben, mintha *Wolkenstein*
engem nem tartott volna magához valónak és Kruspér-
ménál apartment-fábignek, azt felelte: ez egy szegény
ember, de ha már a házához megyek, ő ki nem utasíthat,
Wolkenstein ezért úgy megneheztelt Kruspérméra, hogy
onnan maga is elmaradt és engem figyelmeztetett, hogy
Kruspérméhez ne menjek többet, elbeszélvén ami történt.
Ugyanezt *Böser* nevű auditor is mondta és én többet a

Kruspérné házához nem is mentem. Később nálam nélkül semmi elegáns társaság és multság nem lehetett. Kruspérné nem tudta miért maradtam el tőle, többeket felszólított, hogy menjek el hozzá, de én soha se mentem el, az okát elhallgatván.

A *Sombory Imre* első, *Klobusiczky János* második alispán, *Klobusiczky Ignác*, gróf *Haller János*, *Szláv y János* és *László*, *Thurzó János*, *Stachó Károly*, *Gázsy Antalné*, *Gázsy Imre*, *Fráter Mihály*, *Lónyay József* nyitott házainál, mindenkor a legszívesebben fogadtattam.

Ezek közül *Klobusiczky Ignác*, gróf *Haller János*, *Lónyay József*, *Gázsy Imre*, *Szláv y László* vadász cimboráim is voltak; akkortáiban a vadászat nagy divatban volt, a püspökök, káptalan gyakran nagyobb szerű haj tó vadászatokat adtak, hová mi mindig meg voltunk hívva és a társaság kedvéért a kevésbbé szenvedélyes vadászok is megjelentek. A vadászat egy módja volt a megyei tiszt karnak és a gyűlési szónokoknak jóakarátját megnyerni.

*Klobusiczky János*hoz nemcsak a városban, de homorogi jószágára is eljártam, gyakran heteket töltöttem nála, úgyhogy már nem is tekintettek vendégnek. Ezen úr iránt folyvást tisztelettel viseltetem, mely később barátsággá vált. Feddhetlen jelleme folytonosan közszeretetet vívott ki számára Főszolgabíróból ifjú korában másodalispánnak választották, mit ő ilyen nyilatkozattal fogadott el: „Én még szerettem volna a megyét tovább szolgálni mint főszolgabíró, de engedek a közkívánatnak, mivel azonban az alispáni hivatal a megyében a legnagyobb, akár tekintsük ezt tehernek, akár megtiszteltetésnek, illő, hogy abban másoknak is helyet adjunk; én nyilvánítom, hogy három évnél tovább szolgálni nem fogok, azután következzenek mások; ha teher az alispánság, viseljék mások is, ha megtiszteltetés, osztozzanak abban mások is”.

Ilyen nyilatkozatot mások is szoktak tenni, de bele szokott szeretni az ember az alispánságba és szerette elhithetni magával, hogy a közkívánásnak enged, ha a következő tisztújításon is megválasztatja magát.

Klobusiczky János szavát tartotta, mert a választásának harmadik évnapiján fölkelt a gyűlésen és emlékeztette a rendeket, hogy ő tovább nem szolgál; a tisztújításkor ő ki is lépett és ezzel állandósította maga iránt a közvéleményt, mert csakugyan jó tapintat olyankor

válni meg a hivataltól, midőn az ember egy nemét a sajnálatnak hagyja maga után, míg a hivatalhoz való ragaszkodás sokszor lejárhatja az előbbi népszerűséget.

Én mint megyei jegyző csakhamar megnyertem a közvéleményt és így azok, kik a tisztújításban befolyásos és tekintélyes emberek voltak, a következő tisztújításra első aljegyzőséggel, vagy első alügy véd seggel biztattak. Erre sokat tett *Tissa Lajos*, ki főjegyző, annál fogva nekem főnököm volt, és minden alkalmat fölhasznált, hogy engem kitüntessen. De a következő tisztújítás reám nézve igazolta, hogy nem mind arany ami fénylik, könynyebb dicsérni és ígérni, mint az Ígéretet megtartani.

Ezen időszak alatt a megyében alig lehetett egyéb tárgyban pártokat megkülönböztetni, mint a vallás dolgában.

A klérus mindent elkövetett, hogy a vegyes házasságokat megnehezítse és csak úgy tűrte el, ha a házasulandók reverzálisok adtak, hogy születendő gyermekeiket nemekre való különbség nélkül katolikus vallásban neveltetik. A házasulandók indulata, gyakran a vagyon szeretete gyakori reverzálisokat hozott létre; de az élet le szokta csillapítani az indulat hevét, és ha a protestáns apa nyugodtan megfontolta, hogy lehet-e a szülőknek a gyermekeik lelkiismeretének szabadsága felett rendelkezni, megbánta a reverzálisok és annak ellenére a gyermekét a protestáns vallásban neveltette. Ha a szülő a katolikus vallásra tért, az egyház a teljes koron alul lévő gyermekeket is magáénak követelte, gyakran a gyermekek akaratja ellen. Bihar vármegyében kitűnő erős párt védelmezte a lelkiismeret szabadságát. A klérus a kancelláriánál mindenkor pártoltatott; esetek voltak, midőn a gyermeket erőszakkal ragadták ki a szülők kezei közül és lelkészekhez vagy zárdába hurcolták vallásos neveletés végett.

Tisza Lajos és Beöthy Ödön.

A vallás tárgyában egyidejűleg két ifjú ember tűnt föl a megyei gyűlésekben. Az egyik volt *Tisza Lajos*, kitől, mint gazdag protestáns embertől, a közvélemény e tekintetben az erélyes föllépést követelte és aki szívből-lélekből valósággal erős református lévén, a várakozásnak nemcsak a buzgósága által, hanem hatalmas ékes-szóvalással is megfelelt.

Másik volt *Beöthy Ödön*, ki, ámbár a legkatholikusabb családnak ivadéka volt, de meggyőződését követvén, a vallásos sérelmek esetében a protestánsok pártjához tartozott és ez a szélesen kiterjedt protestáns pártot annál lekötelezőbben lepte meg, mert Beöthy Ödön már az első föllépésénél a később országos hírűvé vált ékesszólásnak olyan nemét tüntette föl, mely a hallgatókat a keresetlen eszmék nagyságával, a villámsebességű fordulatokkal akár könnyekre, akár kacajra egyaránt tudta indítani; ezzel a protestánsok ragaszkodását megnyerte, de a klérusban állandó ellenséget támasztott maga ellen; ráillik *Laroche Foucauld* mondata: „Le mai que nous faisons, ne nous attire pas tant de persécutions et de haines, que nos bonnes qualités.”

Mind a két szónok kitűnő volt, egymás mellett osztottak a dicsőségben és bámulatban, mind a ketten fényes jövőt ígértek; de talán éppen a dicsőség feletti osztály volt a titkos rugó arra, hogy ezen két férfiú a vallás ügyében ugyan mindig egymás mellett vívott, de a politikai pályán egymással szemközt állott. Ezen két nagy tehetségnek folytonos tusája Bihar megyére olyan csapás volt, mint amennyi jót tehetett volna az egyetértésük.

Itt eszembe jut, hogy a két vetélkedő társ mellett erős pártok nőttek ki magukat; eszembe jut, hogy én az egyik párthoz tartoztam és hogy kell, de nehéz részrehajlatlanul írni olyan dolgokról, melyekről elmondhatom: „et quorum pars magna fui”.

A megyei pártoknak kifejlődésére legelső alkalmat nyújtott a közelgő tisztújítás, mert *Tisza Lajos* főjegyző első alispán akart lenni.

Az első alispán, *Sombory Imre*, mint országgyűlési követ is tiszteletben volt, de mint alispán a megyének osztatlan bizalmát kiérdemelte. Bírónak független és részrehajlatlan, lárma nélkül tekintélyes, a közigazgatásban pontos és rendkívül tevékeny ember volt; megmutatta ezt az 1830-i kolera alkalmával, midőn, ezen betegség érintkezés által ragályosnak tartatván, feladat volt a megyét legszigorúbban elzárni és a helytartó tanács által kiadott szabályokat életben tartani; akkor még nem volt távirda, még a posta is csak more patrio járt és *Sombory Imre* a megyének minden tisztviselőjét a megyébe szétosztván, a 200 négyzetmérföldnyi területű megye minden szögletéről naponként jelentést vett.

Sombory Imrének kilátása volt a királyi táblához

kineveztetni, ő tehát még a következő tisztújítás alkalmával szeretett volna első alispánnak maradni azon reményben, hogy az első alispánságból a királyi táblához fog kineveztetni és az első alispáni széket rövid időn üresen hagyja, hová ő maga is *Tiszát* óhajtotta utódjának. Ezt Tisza is tudta, de ő várakozni nem akart, nem engedett, neki hízelgőbbnek tetszett, ha ő Somboryval megmérkőzik és vetélytársát kiüti, ami meg is történt.

A tisztújítást megelőző időben az értelmiség nehezen oszlott kétfelé, különösen a protestánsoknak fájt a választás, nemcsak azért, mert mindenik jelöltben a vallásnak pártfogóját ismerték, mindeniknek előmenetelt kívántak, hanem főképen azért, mert a két protestáns tekintélynek összeütközésében és küzdelmében a felekezetet gyengülni és az ellenfelet azon arányban erősödni vélték. A megyének jelesebbjei a *Sombory* pártján voltak, de az ifjúság, a tevékeny ifjú nemzedék, a protestáns papság, mely *Tisza Lajosban* a *Péchy Imre* halála után a jövőendő főkurátort látta, győzött.

Midőn *Tisza Lajos* az első alispáni székbe került, csak a kíméletlenséget lehetett neki rosszalni, hogy a másik protestáns tekintélyt, az ő házuknak barátját, a köztiszteletben állott elődjét kiütötte és nem akart esztendeig várni, midőn amazt sajnálva bocsátotta volna a megye magasabbra, őtet pedig közkívánságra ültette volna helyébe; de különben meg kell vallani, hogy *Tisza Lajosban* minden tulajdon megvolt az alispánságra és erre választói büszkék lehettek.

Tisza Lajos kitűnő, szép külsővel, tudományos képzettséggel, szép, folyékony előadással, mely egy kissé pedáns volt, de annál szigorúbb logikai szabályok között forgott, kortársait felülhaladta; mint első aljegyző és főjegyző, rendkívüli szorgalmat fejtett ki és a megyei közigazgatás minden ágában kész jártasságot szerzett; a protestánsok sérelmének tárgyalása alkalmával kitüntett buzgóságáért a főkurátorságra volt kinézve és mind ezen tulajdonokat fénykörözte azon köztudat, hogy ő a megyében a leggazdagabb nemes ember, mi a népnél rendesen vonzó erővel bír.

De ezen kitűnő tulajdonok mellett nem hiányoztak belőle a gyengeségek sem, különösen uralkodó gyengéje volt a kevélység, melyet titkolni nem tudott, sőt ez sokoldalú műveltségének dacára gyakran bámulatos ügyetlenséggel szokott belőle kitörni.

Tisza Lajos emiatt az értelmiségnek becslését eljártotta; előbb úgy látszott, hogy nem gondol ezen veszteséggel, mert azt hitte, hogy neki másra nincs szüksége, de később alkalmasint érezte a veszteséget.

Másik hibája volt az ingerlékenység és hogy kitörő indulatját mérsékelni nem igyekezett.

Aki az emberi jellemet tanulmányozza, csodálkozhatik azon, hogy egy olyan magasabb műveltségű embernél miként maradhattak ezen hibák eredeti szilaj alakjukban?

Én azt hiszem, hogy azon hibák leginkább onnan származtak és maradtak meg, mert Tisza házi neveltetést kapott és így nem volt alkalma tapasztalni a köziskolában, hogy gyakran a szegény gyermekek többféle tulajdonokkal felülmúlják a többieket. A gyermekek őszintesége nem gyalulhatta ki az eredeti gyengeségeket, amik még táplálékot is kaptak azoknak hízelgésétől, kik a magánvizsgákon jelen voltak: a házibarátok és református papok, kik a szép előmenetelt túlbecsülték, mint a rossz kertész, aki együtt locsolja a gyomot a nemes palántával és a gyomot restelli kiirtani.

Így lépett be *Tisza Lajos* a nyilvános életbe, már ifjú barátaival éreztette szellemi és vagyoni felsőbbbségét. Mutatja ezt a következő eset. Egy ízben *Thurzó Jánossal*, *Bárányi Károlylyal* és több barátjával mulatván, hogy a különbséget maga és barátai között kifejezze, azt mondta: „Ha akarom, egy pár év múlva krasznavármegyei adminisztrátor leszek”; erre *Bárányi Károly* szokott naivságával azt felelte: „Nem nagy dicsőség ott adminisztrátornak lenni, ahol az én apám kocsisa, nemes Kontra Mihály is asszessor!”

Nem szándékom e tekintetben adomákat gyűjteni, de a jellemnek fölismerése végett egy esetet még megemlítek.

A megye gyűlésén kérdés alá került, hogy a jobbágyok a füstpénzt ezüstben fizessék-e, vagy váltóban. Efelett vita támadt, én is beleszóltam és azt mondtam, hogy kérdést kell intézni a fejedelemhez, de addig nem lehet a füstpénzt, a földesúri adót más pénznemben követelni, mint az országos adót, azt pedig váltóban fizették.

Tisza, ki irántam hajlandóságot mutatott, ki szerette magát az én pártfogómnak tekintetni, az ilyen egyszerű véleménykülönbségért indulatba jött és nekem így felelt: „Tessék az úrnak az ezüst füstpénzt a maga jobbágyai-

nak elengedni, de én a magam számos jobbágyaitól a füstpénzt ezüstben fogom követelni.” Ezt olyan hangnyomatékkal, olyan ábrázatkifejezéssel mondta, mellyel azt akarta kifejezni: ezt ugyan letettem, ez se fogja többet a fejét fölemelni; és midőn leült, jobbra-balra tekintett a tetszés kijelentését inkasszálni.

A gyűlésen azt lehetett észrevenni, hogy még azok is, kiknek nem tetszett, hogy ifjú és vagyontalan ember a köztanácskozásba bele mer szólani, sokallották a gúnyt, mert mindenki tudta, hogy nekem jobbágyom nem volt és emiatt nem volt szükség engem szégyenszékre állítani. Én akkor nem feleltem, de évek múlva kamatostul fizettem vissza.

Beöthy Ödön gyermekkorában tanulótársai között mindig első volt; sokszor hallottam tőle, hogy *Martinyi* nevű professzora mégis kegyetlenül verette, amit, mivel a büntetés oktalan és igazságtalan volt, férfikorában sem bocsájtott meg neki. Dacára annak, hogy apja királyi tanácsos és első alispán volt, sok büntetést szenvedett; sohasem a tanulásért, sohasem valamely rossz cselekedetért, hanem a szelídhíhetetlen pajkosságért, mely túlságos élénk természetének volt kinövése. Az ő pajkosságának jellemzése végett egy pár esetet említek meg, melyeket tőle magától hallottam.

Sohase mehetett el az almáskofák mellett, hogy valamely csínyt ne tegyen; ha hozzáférhetett, beleakasztotta a lábát a lócába, melyre az almák voltak kirakva és feldöntötte; amint a dinnye rakásra volt rakva, kimozdított egyet az alsók közül, ami miatt a rakás dinnye szétgördült; ezért a kofák már előre pálcával fenyegették, hogy hozzájuk ne közeledjék.

Mindig az apjának huszárja kísérte az iskolába, ami ötöt bosszantotta; hogy ne kísérhesse, a nagy sárban keresztül-kasul ment az utcán, ezért a huszár pirongatta, mert nem győzte a száráig sáros csizmát tisztítani; ilyen pirongatás közben egyszer a sárba vetette magát, hogy a huszárt megbosszulja és a sáros ruhának kitisztításával több dolgot adjon.

Éjjel kiszökött és pálinkára valót adott az éjjeli őrnök, hogy vele járván, ő kiálthassa: Tízet ütött már az óra!

Tanulótársai közt a legkisebb volt; midőn a hetedik osztályba járt, a francia háború alatt több tanulótársa katonának beállott, ő is fölcsapott a verbungnak; ráad-

tak egy huszár dolmányt, mely neki majd térdig ért, fejéhe nyomtak egy csákót és így járt az utcákon a toborzókkal, táncolt és deklamálta a toborzók verseit. A toborzótiszt elment az atyjához, jelentette neki az esetet; könnyű lett volna őt kiszabadítani, részint azért, mert gyenge volt és nem ütötte meg a mértéket, részint azért, mert atyai hatalom alatt volt; de az atya, ki ifjabb korában maga is Kálnoky-huszár volt, meg akarta zaboláztatni a pajkos gyermeket és megbízta a tisztet, hogy úgy bánjanak a gyermekkel, mint akármely közemberrel, így remélte, hogy maga fog folyamodni a kiszabadításért; de erre hiába vártak, mert ő a legszigorúbb bánást kiállotta, nem folyamodott; az újonccokkal együtt az ezredhez elszállíttatott és közember-szolgalatot tett. Az atya megsokallotta a dolgot és László fiát *Tokody* Imrével, kik mindketten a megyénél szolgáltak, elküldötte a gyermekért, hogy hozzák haza; ezek az illető tisztnél megjelenvén, küldetésüket elmondották. A tiszt azt mondta, nincs rendesebb közember, mint a gyermek *Beöthy*, minden szolgalatot vidáman teljesít, a vén bajszos huszárok nagyon szeretik, bosszantják, de nem tudnak rajta kifogni; a küldöttek a fiút az istállóban találták, midőn füttyülve vakarta a lovát; amint sajnáló képpel közelítettek hozzá és megmondták szándékjukat, ő nem engedvén magát foglalatoságában zavarni, ezen szavakkal fogadta őket: „Mit keresnek itt ezek a tinta nyalók, nincs veletek semmi dolgom!” és nyilvánította, hogy ő katona marad. Kadétnak akarták tétetni, de el nem fogadta, megmonda, hogy ő közemberből akar tiszt lenni; úgy is lett, az ezred háborúba ment és az első ütközet után *Beöthy Ödön* tiszt lett.

Az ezred Lengyelországban állomásozott egy grófnak a jószágában, Ödön katonai kötelességével elfoglalva a grófhhoz látogatni el nem ment, ez a grófnak föltűnt; egy ízben lovaglás közben találkoztak, a gróf kérdezte, mivel tölti az idejét! Ő felelt, hogy ami a kötelességtől fönmarad, azt olvasással tölti. Erre meghívta a gróf a könyvtárába és szabadságot adott neki a könyvtárt használni, ő ezt elfogadta és azután a könyvtárban lakott.

Mint főhadnagy hazajövéen szabadsággal, többet az ezredhez vissza nem ment, hanem a katonai szolgalatról végkép lemondott az ezredesének, *Luzsénszkynak* nagy sajnálkozására.

A kilépett katonákon a hadi szolgalat mindig hagy

valamely ismertetőjegyet és az ilyenek szeretik fenntartani a katonákkal a Kameradschaftot, de Beöthy Ödönön a katonaság meg nem látszott, a katonatársaságot nem kerülte, de egyáltalában nem is kereste.

Itthon a marjai birtokát a kismarjaiaknak haszonbérbe adta és egészen gond nélkül élt. Eljárt a gyűlésekre, előbb mint hallgató, később a tanácskozásban részt vett, de tapasztalta, hogy a gyűléseken szükséges a törvénybeni jártasság, és akkor még szükséges volt a latin nyelv ismerete is; ő ezen hiányt kipótolandó, *Kurányi Györgyöt*, ki előbb a Tisza-háznál az ifjú korában elhalt Károlynak nevelője volt, azután az ügyvédi censurát letévén, Nagyváradon mint ügyvéd letelepedett, még mint kevéssé elfoglalt fiatal ügyvédet maga mellé vette, és tőle esztendeig a törvény tudományból leckét vett. Később *Szeremley Károlynak* H. K. Kovácsiban lévő jószágát, miután a tulajdonos mint megyei főpénztárnok magát meglötte, kibérelte; Debrecenből hozott magához egy kitűnő tanulót, és attól a deák nyelvben leckét vett.

Beöthy Ödön alacsony, zömök termetű, korán öszült szőke ember volt, szikrázó kék szeme és harsány hangja bizonyos nemét a tekintélynek vívta ki; éles, de tiszta hangja az ékesszólását nagyon elősegítette, amit folytonos tanulmány által gazdagon kiművelt, természetes könnyű ész és határozott akarat nagy hatállyal tudott fölhasználni; különös hajlama volt a gúnyolásra, amit sajátosságos ügyességgel gyakorolt önmagán kezdve baráti ellen rendkívüli csípős seggel anélkül, hogy durvaságért vádolni lehetett volna; amilyen kíméletlen ostora volt a követelt üres tekintélynek, úgy meg tudta becsülni az igazi érdemet és szerény tudományosságot; különösen szerette kiemelni, ha a társadalom alsóbb rétegeiből valamely jelességet tudott fölfedezni. Örökké forrongó elmésségét korlátolni nem szokta, és annak mindig talált tárgyat; élceivel kihívó, de az ügyes visszatorlás iránt nemcsak türelmes volt, hanem abban kedvét lelte. Gúnyos modora volt az, amit ellenségei kárhoztattak, leginkább a magasabb körökben, melyeknek előítéleteit korbácsolni szokta. Vágyott a népszerűsége, de azt inkább lefelé kereste, mint felfelé, mert amott az őszinteség, emitt a hízélgés, mihez nem értett, szokta a népszerűséget kiérdemelni. A protestáns vallás sérelmeinek hatásvos pártolásáért az egész klérusban, a politikai hitvallásáért és szabadelvűségéért az arisztokrácia körében sok

ellensége volt, de jellemének tisztaságát kétségbe mégse vették. Némelyek a fősvénységét szerették nagyítani, ő magától sokat meg tudott tagadni, de nem ragaszkodott a pénzhez, ahol azt becsülettel kellett kiadni. 1830-ban én az országgyűlésre időtöltés végett Pozsonyba menteni *Klobusiczky Jánossal*, ki Cornelia leányát hozta haza a nevelésből; én tovább maradtam Pozsonyban; *Beöthy* tudván, hogy én kevésről rendelkezhetem, a sétatéren megszólított, hogy meddig maradok még Pozsonyban? és ajánlotta, hogy ha pénzre szorulok, ne másnak, hanem neki mondjam meg; ezt én ugyan *nem* használtam, de ezáltal *Beöthy Ödön* nemcsak a fukarsági vádat cáfolta *meg*, hanem nem mindennapi jelét adta a gyengédségének, midőn ajánlatával egy idegen helyen vagyontalan embert akart megmenteni attól a kínos érzéstől, midőn a szemérmes ember reászorul a kérésre. *Sombory Imre* *Beöthy Ödönt* kis úrnak nevezte, és ez úgy ráragadt, hogy ezen név alatt az egész megyében *Ödön* urat értették.

Beöthy Ödön büszke ember volt, de a kevélységet és gögösséget utálta, büszke volt eszére és jellemére, de a tudományosság és mindennemű műveltség iránt előzékeny, másoknak, sőt ellenfelének következetes jelleme iránt is elismerő volt; az ő büszkeségét nem sértette egy becsületes mesterembernek vagy földművelőnek társasága, míg testvérbátyjának, *Beöthy Lászlónak* gögösségéből örökké gúnyt űzött. Ő *Marosy Lászlóval*, ki homályos eredetből per útján gazdag ember lett, de akire *Ödön* úr, mint takarékos ember, rá nem szorult, barátságban volt, és gúnyolta *László* bátyját, ki *Marosy Lászlótól* zabot kölcsön akart kérni, de nem tudta elhatározni magát, miként címezze, mert nem akart leereszkedni hozzá, hogy barátjának szólítsa és nem akarta *Marosyt* túlbecsülni, hogy *Tekintetes* úrnak címezze. *Beöthy* büszke volt az eszére, de *Széchenyiben*, *Deák Ferenchen* éppen úgy tudta tisztelni a tudományt, mint az igénytelen *Sárváry Jakabban*. Büszke volt politikai jellemére, de azt másban is tisztelte. Jól esik visszaemlékezni, hogy felőlem bizonyos nemével az irigységnek szokta mondani, hogy nincs szebb és nehezebb dolog, mint a becsületes szegénység.

Beöthy Ödönnek gyengeségeihez tartozott, hogy cselekményeiben a szenvedélynek kellenél nagyobb tért

engedett; a megyében a közügyet a *Tisza* személyével ugyanazonosította, ami gyakran a szélsőségekre vezette.

Aki ezen két férfiúnak rajzát egy behasonlítja, természetesen fogja találni, hogy ők együtt meg nem férhettek, mindenikben kitűnő tulajdonok ösztönszerű mérkőzést idéztek elő; *Tiszának* kihívó hiúsága nagy előnyt nyújtott *Beöthynek*, ki a hibáknak a magáéin kezdve kérlelhetlen ostroma volt, és akinek gunyoros élcei a *Tisza* gyengeségeiben találták a táplálékot és gyakorlatot.

Nem céлом kimerítő életrajzokat állítani össze, hanem azon férfiakról, kikkel az életben közelebbi viszony volt, csak annyit akarok megjegyezni, amennyi szükséges megérteni, hogy én miért ragaszkodtam az egyikhez, és miért vonultam vissza a másiktól; úgy látszik, hogy *Beöthyről* és *Tiszáról* terjedelmesebben írtam, mint céloom kívánta volna, ezért visszatérek tehát tulajdon történelmemre.

Bihar vármegyének 1832 április 25-én tartott tiszt-, újítása engem a tiszteletbeli jegyzők között talált; mint aljegyző, szorgalmam és tehetségem kifejtése által mindazoknak becsülését, kik a teljesített szolgálatot képesek voltak megbírálni, és akiknek befolyása a tisztújításra is irányadó volt, annyira megnyertem, hogy nekem az első aljegyzői, vagy első alügyvédi hivatalhoz kívántak szerencsét; de mikor kenyértörésre került a dolog, a tisztújítás folyama alatt tapasztalnom kellett, hogy minden ember a maga jelöltje és rokona előmenetelével volt elfoglalva; előttem jegyzőknek, tiszti ügyvédeknek, szolgálóknak olyan ifjak választattak meg, kikről még az iskolapor sem fogyott le, kiknek még módjuk sem volt érdemet tenni, és én megyei, országgyűlési, királyi táblai gyakorlat után, kitűnő ügyvédi jellel, több évi dícsért jegyzői szolgálattal utolsó esküdtnek választattam meg a váradi járásban.

Ennek okát a megyei tisztújítások alkalmával uralgó nepotizmusban kell keresni, mit ugyan *Tisza*, ki szolgálatomat és tehetségemet ismerte, kinek házában kegyelt voltam, ellensúlyozhatott volna, de ő is nagyon függővé tette magát azon párttól, mely őtet választotta, és miattam legkisebb érdeket se akart megsérteni. Tisztújítás előtt nála lévén ebédem, midőn már gyanítani lehetett, hogy ő lesz az alispán, tőlem kérdezte, hogy ki lesz az alispán! Én feleltem: az én egy szavazatommal *Sombory*, erre ő szokatlan indulatba jött, és szinte a vendége, jogot sértő hangon azt mondta: no úgy veszi hasznát!

A neje, a grófnő, ki folyvást örködni szokott férjének az indulatosságára, közbeszólott: „Bár minden ember ilyen őszinte lenne, akkor volna kellemes a szolgálat és a társasélet. Látod Lajos, *Nagy József* téged szeret, de régibb lekötelezettséggel van *Sombory* iránt; én becsülöm a jellemét, mely a kegyeletet a haszonért nem áldozza föl.” *Tisza* megjuhászodott, nyájasan kezét fogott velem, de látszott belőle, hogy ez áldozat a neje intésének; az én nyugodt őszinteségem sértette az ő természetes gögjét, és ezen indulat tartott a tisztújítás alatt. Midőn már a szolgabírák is megválasztattak, nővérei hozzá mentek kérdezni, hogy belőlem, az ő házuk barátjából mi lesz! mikor minden a megválasztott első alispántól függ. Ő azon válasszal bocsátotta el őket: nem lehet erőltetni, mert nincs ragaszkodás hozzá.

Az esküdséget nem akartam elvállalni és azt terveztem olyan szándékkal, hogy ügyvéd leszek; de *Somborynak*, *Klobusiczkynak* és minden jó emberemnek tanácsa elől nem tudtam kitérni, akik arról akartak meggyőzni, hogy a megyei szolgálatban egy munkás és jól képzett ember bizonyosan előremegy, mert az ifjú urak, kik most szolgabírák lettek, ki fognak az útból térti, és a munkás embernek az alispánságig nyitva az út, csak türelem kell hozzá, a mellőzésekért nem kell neheztelni.

Fölvállaltam tehát az esküdséget és mint ilyen, az alispánoknak és főszolgabíráknak segédje voltam; megbíztak a perekben az ítélet föltételére és a jelentéseknek kidolgozására; kineveztek a legnevezetesebb küldöttségbe, különösen az országgyűlési utasítások kidolgozására megbízott küldöttségbe; volt bő gyakorlatom és becsületem, de már ennek becsét a kiállott tisztújítás nagyon devalválta.

Átláttam én, hogy egy jól készült munkásember a megyében, ha türelme van, előremehet, de az ilyen szerencse engedelmes szolgákra várakozik; akinek önálló véleménye van, azt mint szolgát nem tűrik. Láttam azt is, hogy a pártfogásra számítani nem lehet; én tehát föltettem magamban, hogy magam fogom a nevem a közönség előtt megismertetni, hogy mások pártfogására ne szoruljak, és ezen célból a gyűléseken a köztanácskozásokban részt veszek. Ezen szándékomat *Reviczky László* és *Beöthy Lajos* barátaim előtt nyilvánítottam, kik azt merésznek tartották, mert ezen megyében azelőtt csak az Öregek és kiszolgált férfiak szólottak a gyűléseken; de én szándékomhoz ragaszkodtam, még pedig megállapod-

tam, hogy a nyilvános pályán következő vezéreszméim lesznek, melyeket minden alkalommal érvényesíteni törekszem:

Pártolni a jobbágyot a földesúri elnyomás ellen.

Törvény útján a jobbágyi állapotot megszüntetni.

A nemesek adómentességét megszüntetni és a közteherviselés elvét törvény által kimondatni.

Törvény előtti egyenlőséget törvénybe iktatni.

A jobbágyi állapotnak megszüntetését örök váltság útján óhajtottam, mert úgy tartottam, hogy a hűbérviszony túlélte magát és attól félttem, hogy, ha nem gondoskodik az arisztokrácia becsületes módokról, hogy a jobbágy fölszabadulhasson, akkor egy támadható kedvetlen időben a német; kormány fogja ezen állapotot ellenünk kizsákmányolni és egy parasztlázadást hasznára fordítani.

Tisza Lajos alispánnak megbuktatása.

Az 1832-i országgyűlésre *Tisza Lajos* és *Beöthy Ödön* választott követnek: mindketten a szabadelvű párthoz tartoztak.

Ezen időszakban vette kezdetét Bihar vármegyében egy baljóslatú szakadás, mely a megyét két táborra osztotta, egyiknek *Tisza*, másiknak *Beöthy Ödön* volt a vezére; az egyik párt magát *konzervatívnak*, a másik *oppositional* nevezte, amennyiben az egyik párt az östörvényeket, a hűbéri viszonyokat és nemesi kiváltságokat mindenáron fenntartani, a másik pedig a korszellem által követelt reformokat akarta behozni; és ezen elvek feletti mérkőzés mindenik párt iránt csak becsülést érdemelt volna, mint olyan szükséges súrlódás, melyen a jó törvényeknek minden szabad államban keresztül kell menni, hogy az eszmék megtisztuljanak és a nép a kifejtett elvek közül biztosan választhasson; de, fájdalom, Biharban a pártok tusájánál a személyek elleni gyűlölet, a szenvedélyek képezték a vastagabb vonásokat, a küzdelmek a végletekbe csapongtak egészen 1848-ig, midőn a forradalom a párt-küzdelmeket mint egy árvíz előntötte és magával ragadta.

A most említett személyi szenvedélyeket egy véletlen történetre, mint forrásra, lehet visszavezetni.

Tisza mint Biharnak alispánja és követje 1833-ban szabadsággal az országgyűlésről hazajött és elment a

debreceni vásárra; *Füzesséry Gábor* mint Bereknek alispánja és követje ugyancsak szabadsággal otthon lévén, szintén bement a debreceni vásárra Összejöttek *Reviczky Menyhért* házánál, hol *Detrich Miklós*, a kerületi királyi tábla jegyzője és *Lónyay József* kamarás is jelen voltak. A társalgás az országgyűlési tárgyakra került; *Tisza* mint szabadelvű, *Füzesséryt* mint kormánypártbeli magatartásáért csipősen bántotta, a többek között kormány kutyájának nevezte. Füzesséry védelmezte magát, de terhére vált a társalgás és el akart menni; búcsúzás közben mint ódon szabású ember esókolódott; ilyen szándékkal közeledett Tiszához, és eközben mondván: „gyere Te, megcsókollak, mert ámbár kíméletlen vagy hozzám, mégse tudok Rád haragudni”, mielőtt megcsókolta volna, ügyetlen nyájaskodás jeléül a kezével Tiszának az orcájára legyintett.

Tisza, kinek már a szándékolt csók terhére volt, az orcájának meglegyintése által olyan dühbe jött, hogy Füzesséryt pofon vágta; ez pedig Tiszát ölbe fogta, majd egymást kölcsönösen cibálták és a falhoz verték.

A vendégek szóvalánul kiszöktek és szétozlottak.

Ezen rendkívüli eset titokban nem maradt, annak híre eljutott Váradra és Pozsonyba. Az eseményt minden ember a maga nézőpontjából ítélte meg.

A protestáns fők az öreg főkurátor *Péchy Imre* elnöksége alatt összejöttek és elhatározták, hogy *Tisza* ne menjen fel az országgyűlésre, maradjon itthon és kormányozza a megyét; a protestánsok és liberálisok Tiszát pártolták, mert úgy vélték, hogy emberi erőtlenségért egy jó embert, jó hazafit, protestánst elhagyni nem szabad.

Pozsonyban a követek elhatározták, hogy miután *Tisza* és *Füzesséry* az egymáson ejtett szennyet olyan módon helyrehozni nem igyekeztek, melyet a művelt világ a becsület sérelméért megállapított, maguk között egyiket se tűrik meg.

Beöthy írt a barátjainak, hogy bírják rá *Tiszát*, hogy az országgyűlésre föl ne menjen, mert akkor *Beöthy* fog hazajönni, de Tiszának is haza kell jönni, mert a követek meg nem tűrik.

Beöthyt, a katolikust, de a protestánsok sérelmének hathatós pártolóját a klérus gyűlölte. *Lajcsák* püspök legjobb alkalomnak tartotta *e y* csalással két legyet találni, lezavarni *Beöthyt* az országgyűlésről, és *Tiszát*, a szintén gyűlölt protestánst, átadni az országgyűlési követek marcangolásának; ezen célból fölkereste

Tiszát, egész ékesszólásával rábeszélte, hogy ilyen csekély erőtlenségért ne temesse el jövendő szerencséiét, ne adja át magát Beöthynek, büszke vetél ytársának, ki diadalt ülne az ő bukásán, menjen fel az országgyűlésre, maradjon meg alispánnak és követnek; ő teljes befolyását ígérte, hogy Tiszát a megyében pártolja, és mindent elkövet, hogy neki fényes jövendőt nyisson a kormányhivatalokban; ilyen módon vegyen magának elégtételt.

Azon időben egy püspök pártfogása eredményes volt; egy püspök, ha a gyűlésekre nem járt is, a végzésekre emberei által a legnagyobb hatással volt; választásoknál pénzerővel győzött, a kormányhivatalokra egy püspök pártolása a legbiztosabb sikert ígérte.

Tisza, kit erősen nyugtalanított *Beöthynek* fölébe emelkedése, és akinek arisztokráciái gögijénél fogva hízelt a fényes jövendő, melyet előtte a katolikus püspök ígéretei nyitottak, le hagyta magát a lábáról venni, elhagyta a *Péchy Imre* vezetése alatt egybegyűlt jóakaróinak becsületes tanácsát és megígérte, hogy alispán és követ fog maradni.

A katolikusok a püspök prefektusának, *Jósa Péternek*, a protestánsok a három *Bernáth-testvére*nek vezetése alatt erős pártot alakítottak *Tiszának* pártolására. Tervezték, hogy *Tisza* a következő gyűlésen foglalja el az elnökséget, mely gyűlésre a nemességet be kell gyűjteni; *Tiszát* pedig a gyűlésről nagyszerű küldöttség által kell Gesztről Váradra diadalmasan behozni. Ilyen módon hitték, hogy a becsület szabályai iránt uralkodó közvéleményt leverik. A gyűlésre rendkívüli előkészületek tétettek, szokatlan nagy néptömeg mutatta magát a gyűlést megelőző délután; *Tisza* diadala bizonyos volt, sokan rosszalták *Beöthynek* magatartását, mint aki *Tiszának* bukását siettette; akik *Beöthynek* keletkező hírét irigylették, az ellentáborhoz csatlakoztak. Az értelmiség és a chevaleresque-osztály a fenyegető nyers erő előtt visszavonult.

Reviczky Lászlónál voltunk vacsorán: *Beöthy Lajos* harmadik aljegyző, *Kazinczy Viktor* szolgabíró; a másnapi gyűlésről, *Tiszának* diadaláról és *Beöthy Ödön* megbuktatásáról lévén szó, én, aki a *Péchy-liga* határozata mellett szívesen állottam volna, bosszankodtam, hogy a püspök csak azért, hogy *Beöthyn* bosszút állhasson, ilyen akadály nélkül viszi keresztül a cselszövényt, mely a szilajság győzelme leendő a polgárosodáson, és hogy *Beöthyt*, a protestánsok barátját, a katholicizmus éppen

a protestánsokkal akarja legyőzni. Ezért előterjesztetem, hogy a püspök tervét föl lehetne forgatni, mégpedig úgy, hogy valaki holnap a gyűlésen a debreceni eseményt előhozná és nyilvánítaná, hogy Tiszával a tisztikar nem szolgálhat. Az indítvány pártoltatott; kérdés lett, ki vállalja magára az indítványt?

Én kifejtettem, hogy mivel néptömeggel van dolgunk, az indítványt olyan embernek kell tenni, kinek neve és úri híre iránt a tömeg tisztelettel van; *Reviczky* azonnal elhatározta az indítványt megtenni, én figyelmeztettem, hogy mi ugyan mindnyájan mellette leszünk, de legyen készen, hogy a nyers erő a legféktelenebb bántalmakra fog vetemedni. *Reviczky* rendkívül tüzes és határozott jellem, minden szépre és jóra kész, ajánlata mellett maradt. Reggel *Reviczky* az én szobámba bejött s azt mondta, hogyha agyonvernek mint a békát, az indítványt mégis megteszem. Én a barátinkat összefutottam, értesítettem és egy csomóban a gyűlésre betolakodtunk.

Ferdényi Antal másodalispán a gyűlést megnyitván, indítványoztatott, hogy mivel a szeretett első alispán idehaza van, egy küldöttség hívja meg az elnökségre. Zajos helyeslés az indítványt elfogadta, akkor *Reviczky László* kiseded termetű ember létre a néptömeg közül hatással nem szólhatván, fölállott a zöld asztalra, és így kezdte: „Tekintetes Rendek! Mielőtt a küldöttség elhatározhatnék, szükséges tudni, mi történt Debrecenben”; borzasztó zaj szakította félbe a beszédet, ő el néni hallgatott, hanem kiáltotta: „az első alispán Debrecenben pofozódott, vele nem szolgálhatunk!” Ezalatt a nép fölugrált a zöld asztalra, fenyegetőleg rohant *Reviczky* ellen, de mellette is fölkeltek barátai, különösen *Gázsy Imre*, híres erős úr, és a sógora *Kállay Tamás*; mindamellert egy *Osváth* nevű mihályfalvai nemes *Reviczkyt* mellénél fogva letaszította; a körülötte lévők nagyobb bántalmaktól megmentették, és utat csináltak neki, hogy a gyűlésről kimehessen; azután a küldöttség kinevezett és a gyűlés eloszlott.

A számos küldöttség kiment Gesztre, hol őket már várták lakomával.

Mi *Reviczkynél* összejöttünk, elhatároztuk, hogy a tisztikarnak Tiszával szolgálni nem lehet, hanem tömé-, gestől le kell mondania.

Délutánra az egész tisztikart *Reviczky*hez összehívtuk; a Rendek a szomszédságban *Klobusiczky Jánosnál*

jöttek össze a teendők felől értekezni, de később a Rendek is Reviczkyhez jöttek; négy nagy szoba telt meg az értekezésre összegyűltekkal; *Ferdényi* alispánt kivéve az egész tisztikar és minden tekintélyes ember jelen volt. Izgatott volt mindenki, Reviczky határozott, sőt nyers hangon előadta, hogy a mai gyűlésen a nyers erő őt a szólásban erőszakkal meggátolta, hogy mindenki előtt tudva van a debreceni esemény, és most erős párt keletkezett a becsület szabályaiból gúnyt űzni; ilyen körülmények között a tisztikar nem szolgálhat, ő indítványozza, hogy tömegestől mondjanak le. Ezt zajos helyeslés követte. A tisztikar tehát lemondott, de *Péchy Ferenc* ezzel be nem érte, hanem indítványozta, hogy a lemondás foglaltassék írásba és az egész tisztikar által írássék alá. Az indítvány elfogadtatott; *Reviczky Hodossy Miklós* főjegyzőt fölszólította, hogy a tisztikar lemondását tegye írásba. Ő engedelmet kért, hogy külön nézetét előadhassa, és azt mondta, hogy nem a tisztikarnak kell lemondani, hanem *Tiszának*, ötlet kell a lemondásra kényszeríteni. *Reviczky*: „az ilyen kifogás haszontalan, mondja ki egyenesen, hogy nem meri a lemondását föltenni, nem szorulunk meg, indítványozom, hogy tegye föl *Nagy József*. Általános helyeslés. Hoztak asztalt, írószert, és a nagy tömeg közepette a tisztikar lemondását fogalmaztam; a fogalmazás felolvastatván, helyben hagyatott, és aláíratott. Az aláírt lemondási okmányt egy küldöttség beadta *Ferdényi* alispánnak, ki azt még azon éjjel lovas ember által másolatban kiküldötte Gesztre. A lemondási okmány azt eredményezte, hogy *Tisza* a gyűlésen meg nem jelent. Az eset gr. *Zichy Ferenc* főispánnak följelentetett, aki gyűlést hirdetvén, elnökölni személyesen lejött; akkor *Tisza* is bent volt Váradon; a főispán a gyűlést megelőző napokban a tisztikart járásonkint maga elébe rendelte és igyekezett meggyőzni, hogy a tisztikar tömegesen időközben le nem mondhat, a közügyeket védtelenül nem hagyhatja, ezt a tisztikar hazafiságával és letett esküjével megegyeztetni nem lehet; de a főispánnak minden igyekezete sikertelen volt; a tisztikar a lemondás mellett maradt. Midőn a váradi járással értekezett a főispán, én neki azt mondtam: „A megyei tisztikar becsületből, nem fizetésért szolgál; ha a tisztikar úgy van meggyőződve, hogy hivatalát becsülettel nem folytathatja, le kell mondani, és miután azt megtette, attól vissza nem léphet, mert a becsületről minden ember a maga eszével ítél; ahhoz a tisztikarhoz, mely

írásbeli meggyőződése ellenére, hogy becsülettel nem szolgálhat, mégis visszavenné a szolgálatot, sem Excellenciának, sem a közönségnek bizodalma nem lehetne; a nemes ember a szavát se szokta visszavenni, annál kevésbbé lehet a nemes embernek az írásbeli nyilatkozatát visszavenni.

Nem sikerülvén a főispánnak rábírní a tisztikart a lemondásnak visszahúzására, Tisza a gyűlésre nem jött be, és mind az alispánságról, mind a követségről lemondott.

Azt gondolná valaki, hogy az akkori tisztikarban a becsületérzés túlradott, midőn egy nagy jövendőjű alispánt egy emberi erőtlenség miatt elhagyott, egy olyan embert, ki, ha nem szolgál is a tisztikar felett, a jövő tisztújításkor pártja által rendelkezni fog. Nem kell túlbecsülni a tisztikar lelkesedését, mert már a lemondási okmány aláírásakor több gyenge jellem szeretett volna alattomban elvonulni és megbánta, hogy az újságkívánás a gyülekezetbe vezette, de némely nagyszájú ember, mint *Péchy Ferenc*, az ajtóba állott és kimondta, hogy majd meglátom, ki fog innen gyalázatosan megszökni! Azután egynéhánynak határozott magatartása magával ragadta a többieket is.

Tisza lemondván az alispánságról és követségről, helyette alispánnak *Fráter Mihály*, követnek *Ravazdy István* választatott meg. Tiszával együtt *Ferdényi Antal* is lemondott és helyette másodalispán lett *Stachó Károly*.

Az értelmiség így tartotta meg a népszerű *Beöthy Lajcsák* püspök cselszövénye ellen az országgyűlésen és így játszotta ki a betyáros pártnak bizonyosnak látszott diadalát a polgárosodás és a chevaleresque világ közvéleménye fölött; az az értelmiség, mellyel a nyomás a ruganyosságát ismertette meg, és melyet a súrlódás mindig élesebbre köszörült. A küzdelem nem *Tisza* ellen volt intézve, hanem *Beöthy* mellett.

Igénytelen emberek csinálták a fordulatot; az akció, mely tökéletes elszántságot mutatott, megfeszített tevékenység és az idő rövidege, mely gondolkozásra időt nem hagyott, biztosították a sikert.

Azt mondhatná nekem valaki, hogy a *Tisza* elleni föllépés iránt mindenki mást könnyebb kimenteni, mint engem, ki mindennapos voltam a *Tisza*-háznál, és hogy az én föllépésem a hálátlanság bélyegét viseli magán, ami annál terhesebb, mert én *Tiszának* olyan erőtlenség-

gét használtam föl, melynél legnagyobb szüksége volt barátainak pártolására.

Nem tagadom, hogy ezen gondolatok engem is soká foglalkoztattak, mielőtt magamat cselekvésre határoztam, és jóllehet úgy tekintettem, hogy midőn én a Tisza-házat megtiszteltem, az illedelem szabályai szerint minden tolakodást távontartva, a házhoz jártam, és ott szíves fogadtatásban részesültem, ez olyan kölcsönösség volt, mely egymást megérdemli, de ki is elégíti; jóllehet én éppen azért, mert a Tisza-ház iránt folytonos tisztelettel voltam, elvárhattam volna Tisza Lajostól, hogy irántam nem tagadjon meg azt, amit a méltányosságnál fogva idegennek is tartozott volna megadni, és általa is kitüntetett szolgálatom jutalmául azon tisztújításon, melyen mint megválasztott első alispán mindenható volt, az én alkalmazásomról gondoskodni fog; de ő nemcsak ezt nem tette, hanem még azt is csak jóbarátainak köszönhettem, hogy egészen ki nem maradtam, hanem legutolsó esküdtnek megválasztattam; sőt ő a közgyűlésen szegénységemet ok nélkül pellengérré tette, midőn gúnyosan oda utasított, hogy az ezüst füstpénzt engedjem el a magam jobbágyainak, bár ő és a közönség tudta, hogy nekem nincsenek. Az ilyen viselete által engemet föloldozott azon viszonyos kötelezettségtől, meg a jó emberektől egymás iránt kíméletet és pártolást követel; mégis soká küzdött bennem a Tisza-ház iránti kegyelet, küzdött az emberi erőtlenségek iránti ösztönyszerű kímélet és úgy éreztem, hogy az erőtlenségért, egy pofonütésért egy tehetségdús embert nem szabad feláldozni az előítéletnek, mely az észnek bírálatát ki nem állja és csak azért uralkodik, mert a művelt világ többsége szükségből elfogadta ideiglenesen, míg a becsület-sérelem ellen más óvó és tisztító eszközt nem talál; annál fogva én helyesltem az öreg *Péchynek* és a protestáns felekezetnek azon határozatát, mely szerint Tisza maradjon itthon és mint alispán a debreceni esemény ellenére pártoltassék. De midőn azt láttam, hogy *Lajcsák* püspök és eszes, de neveletlen szolgája, *Jósa Péter* a protestáns és szabadelvű ügyek hatalmas bajnokát meg akarják buktatni, és eszközül éppen a legnagyobb protestánst használják föl, midőn láttam, hogy Tiszának elismert esze fölött túlsággal bírt a hiúság, melynek hízelegve, a püspök ötöt legjobb barátitól, a protestáns értelmiségtől, elcsábította, midőn láttam, hogy a művelt világ előítéletének, melyet nem megtámadni, hanem ügyesen kikerülni

kellett volna, a betyárság és reakció nyílt háborút indít«, akkor nem volt egyéb választás előttem, mint vagy a *Tisza* pártjához csatlakozni, ki gazdagságában bizakodva, a civilizált világ előítéletével megküzdenni akart, elbűcsúzni azoknak jó véleményétől, kikhez rokonérzelem kötött, vagy nem engedni, hogy a cselszövény diadalmaszkodják *Beöthyn* és közvetve azon szabad elveken, melyeknek pártolására szívem és eszem egyiránt ösztönzött; tudtam, hogy a szabad elvek pártolása hálátlan földadat, és hogy csak önmagában találhat a pártoló jutalmat, de én mégis ezt választottam.

A megyei esküdti évek.

Már esküdt koromban elhatároztam magamban, hogy a gyűlési tanácskozásokban résztveszek, noha *Reviczky László* barátom nagyon féltett, hogy nem fog a szónoklat sikerülni, mert jegyző koromban kellemetlen olvasó voltam, aminek oka az volt, hogy az első olvasásnál senki se figyelmeztetett, hogy hangomat a számos hallgatóhoz szabjam; emiatt magam is éreztem, hogy hangom körülöttem elenyészik, a hallgatóknak ismételt halljuk zúgása megzavart, úgyhogy ezen zavartól későbbi időkben se tudtam menekedni, de én mégis reményltem, hogy a szónoklat jobban fog sikerülni.

Szándékomat a következő körülmény siettetete.

Belényes városa *Vulkán* oláh püspök tisztségének zsarolásai ellen ismételve panaszt emelt, de a panasznak kívánt eredménye nem lett. A bünyefenyítő törvényszékhez, melynek *Stachó Károly* másodalispán volt az elnöke, a belényesiek megint panaszt adtak be; a törvényszék *Beliczay Maximilián* táblabíró elnöklete alatt egy küldöttséget nevezett ki a panasz megvizsgálására, melynek tagja volt a megye főügyvédje, *Porubszky István*, a szalontai főszolgabíró, *Sántha György* és én.

Mi a panaszt megvizsgáltuk, és jelentésünket a megye közgyűléséhez intézvén, a panaszt alaposnak jelentettük.

A belényesi uradalmi tisztség a gyűléseken nagy pártfogást szokott nyerni, erre most nagy szükség volt, eljárak informálni a gyűlésnek minden tekintélyes tagját, így *Fráter Mihályt*, ki már akkor első alispán volt, *Tiszát*, *Beöthy Lászlót*, *Szlávy Jánost*.

A gyűlést megelőző este én *Beliczayhoz* menteni kártyázni és hallottam a nagy készüléket, hogy másnap a törvényszék elnökét és a belényesi küldöttséget nagyon le fogják rakni.

A gyűlésen a mi jelentésünk fölolvastatván, a feszült figyelem előre tapasztalható volt, a fent említettek és még többen sorban szónokoltak nagy nyomatékkal. A szónoldatok akörül forogtak, hogy a törvény szék maga is csak küldöttsége a közgyűlésnek, annál fogva küldöttséget nem nevezhetett, ki, hanem jelentést kellett volna tenni a gyűléshez; hát nem tudta ezt az alispán, ineg a törvényszék elnöke, hát nem tudta a küldöttség! A szónokok azt akarták, hogy az egész eljárás mint illetéktelen figyelmet nem érdemel és új küldöttségnek kell ki-menni.

Én kiküldött társaimat megkértem, engednék át nekem a szót, hadd kísértsem meg eljárásunkat védeni. Az ő beleegyezésükkel több ízben fölállottam, szólani akartam, de mindig avval utasított el az elnök, várjak, míg a tekintetes táblabíró urak beszélni fognak. Miután ez ismételve történt, mást talán lehangolt volna, de ben-nem egy nemét az elszántságnak keltette föl.

Midőn már sokan kifáradtak, de még sokan akartak kifáradni az ellenünk kevés kímélettel szórt pirongatás-ban, én olyan tüzzel, mely már csak azért is, mert szo-katlan voít egy esküdtet a gyűlésen hallani, a hallgató-ságban érdeklődést keltett föl (sokfelől hallott a halljuk! halljuk!), fölszóaltam:

„Tekintetes Rendek! Többször akartam már szólani, de engedelmeskedtem az elnöki intésnek, hanem már tovább nem tűrhetem — (halljuk! halljuk!)

Nekem jogom van itt szólani, és úgy is mint egyes nemes embert ki kellene hallgatni, de most kétszeres jogom van, mert azon küldöttség van megtámadva, mely-nek én is tagja vagyok, és ha még tovább is el lenne fojtva szólásszabadságom, az annyit tenne, mintha mon-danák, nem kell szóhoz engedni, mert kimentí magát! (halljuk! halljuk!) Azon urak, kik eddig szólottak, mindnyájan a formaságon akadtak föl, nem érkeztek a küldöttség jelentésének érdemét tárgyalni, egy hang seni emelkedett az ellen, hogy a küldöttség nem járt el igaz-ságosan. Hát odajutottunk, hogy a formaságnak föl-áldozzuk az igazságot! A megyék gyűlésének az a leg-fényesebb oldala, hogy ámbár csak a földesurak, csak a nemesség bír döntő szavazattal, mégis, midőn a gyűlés

együtt ül, az adózó népnek igazságos pártolásában keresi az érdemet, miben éppen ezen megye ment mindenkor dicséretes példával elő]. Fölidéztem a gyűlések hiteles kiadásainak fejezetéből azon tisztességes szavakat, melyek állításomat igazolták: „Mi Bihar vármegye, midőn a koronás fejedelem parancsolatjának teljesítése és az adófizetők ügyeinek igazságos elintézése végett egybegyűltünk volna., „Én az előttem szólott táblabíró urakban mestereimet tisztetem, tőlük tanultam én azon szilárd igazságszeretetet a nép ügyei iránt, mely engem a megrott eljárásomban vezérlett, és ha most valaki idegen közöttünk megjelenék, aki Bihar vármegyét hírből ismeri, alig hinné, hogy Bihar megye gyűlésén van, mint én is alig ismerek mestereimre. Kérem, mi idézhette elő ezen kivételes állapotot? Talán az, hogy egy püspök jobbjai panaszkodnak, kiről szent hivatásánál fogva nem lehet fölteni, hogy valaki, annál inkább jobbjai iránt igazságtalan tudna lenni; de most nem a püspök, hanem a tisztességének visszaélése ellen van panasz, és úgy hiszem éppen azon jó véleménynél fogva, mellyel a püspök iránt viseltetünk, nem tennék jó szolgálatot, ha tisztjeinek visszaélését a formákban eltakarnánk. De a forma elleni kifogás sem üti meg a mértéket, mert a panasz beadott a törvényszékhez; a törvényszéknek joga volt a szolgabíró és esküdtet a vizsgálatra kiküldeni, és midőn melléjük még egy táblabíró és a megye főügyvédjét is megbízta, valójában tisztességesebb figyelmet tanúsított a püspök iránt, ragaszkodást az igazságszolgáltatás iránt, mint azok, akik a kifogás által az igazságszolgáltatást hátráltatnák. Azokról, kik szólottak, nem teszem föl, mintha igazságot, de más alakban, szolgáltatni nem akarnának, de ne felejtjük el, hogy gyakran a halasztás elejti az igazságot. Azt se teszem föl senkiről, hogy a küldöttség tagjai ellen lehetne kifogása Megengedem, hogy a formák gyakran nagy tekintetet érdemelnek, de az igazság mindenkor legnagyobb; én tehát kérem a Karokat és Rendeket, hogy a küldöttség jelentését érdemileg tárgyalják; fiat justitia, aut perat mundus!”

Beszédemet olyan zajos helyeslés követte, hogy minden további vitatkozás lehetetlenné vált, a küldöttség jelentése folytán a belényesi tisztesség büntető kereset alá vetetett.

Ezen időtől fogva én a köztanácskozásokban résztvettem; mindig csak hevenyészett beszédeim nem állottak volna ki a szónoklati bírálatot, de azt elértem, amit

elérni akartam, hogy a közönség mindenkor nagy érdekel hallgatott, mindig várt tőlem vagy a tárgy vagy az alak tekintetében valami különöst. Akiknek a gyűlésen ügyük fordult elő, pártfogásomat kérték; a szabadelvű párt vezeterei akár a pártnak különös ügyeiben, akár a hazát érdeklő közügyben tartott értekezletekre meghívtak, és szavazatomat megnyerni közömbösnek nem tartották. Én tehát biztosan nézhettem a jövő tisztújításnak elébe, mert nem a pártfőnökök kegyességétől, hanem önnön nevem ismeretétől várhattam előmeneteletem. Sokat tett az én irántam keletkezett jó véleményre az, hogy ezen megyében erős volt a birtoktalan nemesség, de nem szokott belőle senki se vállalkozni, hogy a gyűlésekben bátorsága legyen föllépni; ezen osztály tehát bennem önnönmagát, és a maga polgári osztályát pártolta.

De még a tisztújítás előtt megnyílt az én előmenetelemre az út, mert gr. *Zichy* főispán, a vízi szabályozások főnöke *Lónyay Jánosnál*, ki a helytartó-tanácsnál a vizek szabályozásainak előadója volt, gyakran megfordulván, egy ízben azt mondta neki: „Adjon már Nagyságod alkalmat, hogy sok alkalmatlanságomért viszontszívességet tehessek”, amire *Lónyay* így felelt: „Ha már Excellentiád maga felszólított, használom az alkalmat; van az Excellentiád megyéjében egy ifjú ember (engem nevezve), ki nincs a maga helyén, mert többet érdemel, mint amennyit neki a tisztújítás juttatott, ajánlom őt Excellentiád pártfogásába.”

Zichy: „Jól tudom a tisztújítás méltatlanságát, most eggyel több okom van azt a legelső alkalommal helyrehozni.”

Kevés idő múlva *Zichy* *Lónyayt* meglátogatta, és ezen szavakkal köszöntötte: „Nagyságos uram, én megtartottam a szavamat, időközben egy szolgabírói állomás megürült, *Nagy Józsefet* a Rendek ajánlották, és én kineveztem őt szolgabírónak.” A főispán levele, melyben engem szolgabírónak kinevezett, a megyéhez meg is érkezett. De a levél megérkezésétől fogva mintegy hat hétig gyűlésünk nem volt; már nekem mindenki szerencsét kívánt, szolgabírónak nevezett, de még” a levél kihirdetéseig mint szolgabíró nem működtem.

A sors, mely velem egész életemen keresztül boszszantó játékot szokott űzni, és a markomból ragadta vissza a megmutatott szerencsét, ellenem megint föllépett.

Az én kineveztet esem az 1832/6-iki országgyűlés alatt történt. Míg *Lónyay* és *Zichy* Budán készítették az én

előmenetelem útját, azalatt én itthon a szabadelvű párttal mozogtam. Történt, hogy *Ravazdy*, ki *Tisza* helyett és ennek befolyásával követnek küldetett, az országgyűlésen utasítása, ellen szavazott. Midőn a követek jelentése fölolvastatott, szó volt ugyan arról, hogy *Ravazdyval* a megye nincsen megelégedve, de a *Tisza*-párt annyira pártját fogta, hogy azt neki elnézték. Minket *Reviczky Lászlóval* bántott a *Tisza*-pártnak erőszakoskodása, adatokat szereztünk a *Ravazdy* nyilatkozatairól és a következő gyűlésen *Reviczky* fölelevenítette a kérdést; váltig akarta a *Tisza*-párt elsimítani a dolgot azon formasággal, hogy a múlt gyűlésen ezen kérdés már eldöntetett, de mi ezt vitattuk, mert a dolog körülményei nem voltak az ülés előtt tudva; most pedig az újabb adatok nyomán követeltük, hogy *Ravazdy* magát igazolja, előre kijelentvén, hogy ha magát nem igazolja, a mi szavazatunkkal vissza, lesz híva A püspök és a *Tisza*-párt csak mosolygott, midőn tekintélytelen ifjú emberek nyersen ki merik mondani, hogy a követet visszahívják; de azt mégsem tudták meggátolni, és végzés lett, hogy a követ igazolja magát. Az ellenpárt ezt is mind *Beöthynek* tulajdonította, őtet gyanúsították, hogy nem tűr maga mellett más önálló embert és azt kívánja, hogy követtársa vakon engedelmeskedjék neki; pedig arról, amit mi *Reviczkynél* három-négy ifjú ember határoztunk, *Beöthy* semmit se tudott, mi csak a *Tisza*-párt túlságos befolyását akartuk paralizálni.

A következő gyűlésig megérett a közvélemény, hogy *Ravazdyt* vissza kell hívni, mert nagyon sokat hatott azon körülmény, hogy *Szatmár vármegye* a konzervatív utasításokkal országos hírű követjét, a szabadelvű *Kölcseyt* leszavazta, mi tehát *Biharból Kölcseyt* akaruk *Ravazdy* helyébe küldeni; ezt megtudta *Wesselényi Miklós* és *Ravazdy* igazolására kitűzött gyűlésünkre megjelent. Rácsudálkoztunk, mikor a gyűlés reggelén nálunk betoppant és elmondta, hogy a kocsija az úton eltört, és hogy el ne maradjon, gyalog jött be.

A gyűlésre *Ravazdy* is lejött *Pozsonyból*, azt hitte, hogy a gyűlésen személyesen nagyobb hatással fogja magát igazolni; de itthon megismerkedvén a hangulattal, jobbnak tartotta a követségről leköszönni. Helyette nem tudtuk ugyan *Kölcseyt* elküldeni, mert a konzervatívok u választások alkalmával erősebbek voltak, és *Budahazy Antalt*, a megye főügyvédjét küldöttek követnek, de a

gyűlésen a tanácskozás terén a konzervatívok ellen győzedelmeskedtünk, amitől a konzervatívok annyira megijedtek, hogy az ifjúság megfékezése felől gondoskodtak.

Ilyen módnak tartották azt, hogy a főispán az én kineveztetésemet, mely még meghirdetve sem volt, vonja vissza. A főispánt megrohanták ezen követeléssel, előadták, hogy az én rajtam végrehajtandó büntetés a többi ifjú barátomnak példa és intés lesz a visszavonulásra.

Gróf *Zichy Ferenc* becsületes öreg ember volt, elhiszem, hogy nem könnyen hajlott a konzervatívok méltánytalan kívánalmára, de nem merte magára vállalni a felelet terhét az ifjúság veszélyesnek tartott fellépése iránt; engedett és helyettem *Géczyt* nevezte ki szolgabírónak, aki erről előre értesítve nem volt és a vármegye hajdúi a barom vásárból kerítették haza és hívták fel a gyűlésre a hitet letenni; én pedig, mint a rózsaszínű lélek, a tulajdon temetésemem jelen voltam és szó nélkül hallgattam a *Géczy* sógor esküjét. De *Reviczky László* számon kérte a főispántól, adja okát, hogy miért húzta vissza a kinevezést, mert fölteszi a főispánról, hogy meg gondolatlanul a kinevezést le nem küldötte, annak tehát nagy okának kell lenni, hogy azt visszavonta.

„*Nagy Józsefnek* és tisztársainak joga van tudni ezen méltatlanságnak okát.” A főispán: „Én szolgabíró uramnak számolni nem tartozom, majd akkor vonjon engem számadásra, ha itt ül ahol én most ülök. Míg az én levelem kihirdetve nem volt, szabad azt nekem megváltoztatni.” De látható volt az öreg úron, hogy a *Reviczky* felszólamlása reá hatott. Magántársalgás közben a főispán előttem igazolta magát, ő nem akarja a felelet terhét magára venni azért, hogy a megyében különösen fejlődnek a dolgok, de engem bíztatott, hogy a jövő restaurációkor ezt is kipótolandja.

Visszatérvén a főispán Budára, meglátogatta *Lónyayt* és azt mondta neki: „Nagyságos uram, *Nagy József* nem szolgabíró.” — „És miért?” „Mert nem bír vele a vármegye, de én mégis szeretem ötét.” Ezen társalgást nekem *Lónyay* egy debreceni vásár alkalmával a szokott humoros megjegyzései mellett maga beszélte el.

Míg *Tisza*, ellenem ezen kisebbséget a főispánnál kieszközölte, mások, kik előtt családom neve és viszonya ismeretlen volt, a levéltárban tudakozódtak, hogy nemes ember vagyok-e, és nekem a gyűlésen a szavazatot a nemesség hiánya miatt szándékoztak megtagadni; szóval

a Tisza-párt minden módot felhasznált, hogy engem elhallgattasson. *Jakab Mihály* levéltárnok nekem megsúgta, hogy nemességemet kétségbe akarják vonni, és ez okból a szavazatot megtagadni: én tudván atyámtól, hogy nagyatyám nemesi bizonyságlevelet kapott a megyétől, hogy armálisunk a *Baranyi*-család levéltárába, mint biztos helyre, tétetett le a Hóra-világban, hogy atyám nemesi gyakorlása minden kétségen kívül volt, mert két ízben szolgált a nemesi felkelő seregnél, annál fogva összeállítottam az okmányaimat és a közelebbi gyűlésen nemesi bizonyságlevelet kértem és nyertem; sőt családomnak eredeti nemes levelét is előkerítettem, amit különben talán elhanyagoltam volna, mert elégnek tartottam tudni, hogy nemesi gyakorlatban vagyok; de azért a születési nemességben nagy érdemet nem kerestem.

Tisza és pártja örvendett a rajtam kivívott győzelemnek, azt hitte, hogy ezen eset megtöri bátorságomat. Én pedig sohasem voltam olyan büszke mint akkor, midőn láttam, hogy egy egész pártot foglalatoskodtat azt kivinni, hogy én el legyek nyomva; pedig éppen ezen nyomás ismertetett meg ruganyosságommal, ezen bánás képezett ki engem határozott párteberré; és föltettem magamban, hogy azontúl még szilárdabbul viselem magamat, de egyszersmind föltettem magamban, hogy mindenkor úgy vigyázok, hogy beszédem és cselekedetem által az ellenfélnek valamely gyenge oldalamat fel ne mutassam, mert tudtam, hogy leskelődnek azt felhasználni; ám ez nekik sohasem sikerült.

Jósa azt is megkísérelte, hogy *Juricskay László* által, akitől úgy tudta, hogy örökség várakozik reám, megintetett, hogy hagyjam el az oppozíciót, amiből semmi haszon sem háramlik reám, és hogy az elnöki párthoz szegődjem.

Meg is szólított *Juricskay* azon követelő hangon, melyet csak egy örökhagyó gyakorolhat. De én tudtam, hogy rosszlelkű emberrel van dolgom; talán akkor egyszer voltam politikus és kétszínű, mert *Juricskay*nak megköszöntem a figyelmeztetést és azt mondtam, most nekem azért kell az oppozíció val tartani, mert a következő tisztújításon az oppozíció lesz erősebb, általuk akarom magam előre rúgtatni; és ha majd tekintélyes hivatalban leszek, akkor térek át a konzervatívokhoz. Én megcsaltam a vén rókát, aki engem akart megcsalni; de megérdemelte, hogy megcsaljam, azt a felelete mutatja,

mert azt mondta: „Már most látom, nem szorul uram-öcsém tanácsra, mert okos ember; így kell élni a világon, de szándékát másnak el ne árulja.”

Én pedig magamban el voltam határozva, hogy csak a tisztújításig szolgállok, azután az ügyvédi pályára lépek, melyen szegény ember a vélemény függetlenségét leginkább fenntarthatja.

Azonban egy közbejött megyei változás szinte megingatta a fentebbi elhatározásomat, mert gróf *Zichy* főispán adminisztrátort kérvén magának, éppen *Lónyay János* lett Bihar megye adminisztrátora, ki midőn hivatalába beiktattatott, nyilvánította, hogy ő mindent elkövet, hogy, ami akarok lenni, azt megnyerjem. Tudom, hogy személyem iránt szavát is tartotta volna.

Most már megint mutatta magát a bizonyos szerencse, ha ugyan a megyei előmenetelt szerencsének lehet nevezni, mert *Lónyay* a távolban is pártfogolt, *Zichynek* ajánlott, és most *Zichy* helyébe ő lépett; de a sors megint játékot űzött velem, a *Lónyay* jóindulatát nem használhattam, mert a *Lónyay* által vezetett tisztújításban 1837-ben *Tissa* az első alispánságra ismét föllépett és a népszerű *Fráter Mihályt* kiütötte.

Ekkor fölmerült azon kérdés, hogy a tisztikar tagjai, kik aláírták a lemondást, melyben kimondták, hogy Tiszával nem szolgálhatnak, ilyen körülmények között szolgálhatnak-e vele? Vájjon kell-e a tisztikarnak nagyobb elégtétel, minthogy Tisza kénytelen volt visszavonulni? Vájjon nem expiálta-e ezáltal a debreceni esetét? Hiszen csak nem terjedhet ki azon eset következménye egész életére!

A lemondást aláírt tisztikarból harminckettő a kimondott nézetéhez hűséges maradt, a főispáni helyetteshez fölment és nevét a kijelölendők sorából kitörölte; ezek közt voltam én is; így megváltam a megyei szolgálattól és áttértem az ügyvédi pályára.

Áttérés az ügyvédi pályára. Az ügyvédség.

Az ügyvédi pályával új szaka kezdődött életemnek. Sokszor elgondoltam, hogy az emberek cselekvéneinek rendesen célja és rugója szokott lenni a gazdagság és a hivattal járó cím és kitüntetés. Láttam, hogy becsületesen is meg lehet gazdagodni, ha kedvez a szerencse, de az emberek nagyobb része úgy beleszeretett a célba,

hogy nem engedett magának elég időt, midőn az eszközben választani kellett és gyakran a becsületet adta el és azon szerezte meg a gazdagságot. Láttam, hogy a világ ösztönszerűleg meghajol a gazdagság előtt. A világ tudja, az emberek suttogják egymásnak, hogy N. N. tisztátalanul jutott a gazdagsághoz, mégis mikor szép négy lovon, divatos hintóban megyén végig a városon, minden ember önkéntelenül a kalapjához kap; hátha még a vétek árából valamit a közjóra is áldozik! Akkor még költő is akad, aki megénekli. Láttam, hogy akivel együtt kezdettem az életpályát futni, akin a műveltségnek annyi hiánya volt érezhető, hogy midőn én őt Te nevéen szólítottam, leereszkedtem hozzá, és az én barátságom neki becsület volt, ő szerencsés haszonbér és spekulációk útján meggazdagodott; én a hivatal, az ügyvédség és a megyei szereplésem révén elegendő becsülethez jutottam; mégis férfikoromban olyan emberek elfogadták tőlem a Nagyságos címet, kik velem a „Te” bizalmas viszonyában állottak, és mikor a társaságban hárman voltunk együtt, neki látszott terhére lenni, hogy hozzám leereszkedik. Láttam, hogy az emberek a tehetség és az életrevalóság hiányának rótták fel, hogy én vagyontalan maradtam. Megvallom, hogy sokszor, midőn alkalom kínálkozott, engedve egy keveset, a becsületből, még pedig nem is a világ, hanem öntudatom előtt, vagyonhoz juthattam volna, sokszor akaratlanul föltolakodott bennem azon gyakorlati tanács: „*quaerenda pecunia primum, virtus post numinos!*” de mindannyiszor — ámbár nem tagadhatom, hogy nem voltam annyira a stoikusok követője, hogy a gazdagság ingerrel ne lett volna rám, mégis elhatároztam bevárni, míg a szerencse a gazdagságot a szorgalom jutalmául fogja kiszolgáltatni.

Miután már apa lettem, a vagyonvágy más indokkal is ajánlotta magát. Láttam köztiszteletben álló utódokat, kik másokat azon arányban múltak felül az érdemekben, amennyiben másoknál gazdagabbak voltak, de akiknek őseiről még az utódok áldozatkészsége se tudta elfelejtetni, hogy árulással lettek gazdagokká: míg más családoknál az ősök történelme miatt sohase lehetett ugyan elpirulni és az áldozatkészség jellemvonása volt a családnak, de a szűk kör miatt úgy elenyészett, mint az ő szerény faggyúgyertyájának fénye a gazdag grófoknak viaszgyertyával terheit csillárjai mellett, úgyhogy a világ érdemesnek sem tartotta annak belső becsét ki-nyomozni.

Ezen tapasztalás ismételve támasztotta bennem azon kérdést: vajjon nem lennék-e én köteles családot alapítani és minden áron meggazdagodni, hogy utódaimban nőj jön meg nevem? De mindenkor győzött az előítélet.

Ami a polgári társaságban a gazdagságot egyensúlyozni szokta, az a cím, a kitüntetés, mely a családokat bizonyos fénykörrel szokta körülvenni, és bevezetni az arisztokrácia kebelébe. Megvallom, hogy az arisztokráciái fény is gyakorolt rám ingert, mert ámbár azokra, kik csak az őseik érdemével dicsekesznek, a *Fáy András* hasonlatossága szokott eszembe jutni: „Olyanok, mint a kolompér, melyből ami becses, már a föld alatt van, és csak a giz-gaz látható.” Mégis szépnek tartottam, mikor az érdemes embernek az őseit is érdemesnek lehetett említeni. Szépnek tartottam, midőn a homályos eredetű ember érdemes szolgálata köztisztelet tárgyává teszi, és sokszor feltámadott bennem a vágy, hogyha már utódaimnak gazdagságot nem hagyhatok, legalább olyan név maradjon rájuk, mely ajánlólevél legyen nekik az arisztokráciánál, azon arisztokráciánál, mely azon időben kizárólag kormányozott.

De midőn azt tapasztaltam, hogy a polgári kitüntetésért, a magasabb hivatalok elnyeréséért a vélemény függetlenségét és a lelki önállóságot kell feláldozni, midőn tapasztaltam, hogy a hivatallal legtöbbnyire a polgári erkölcs is változni szokott, akkor azon határozatra jutottam, hogy a függetlenség nagyon drága ár a magas hivatalért; és a több ízben kínálkozott alkalmat nem használtam. Mindig előttem volt figyelmeztetésül *Ragályi Tamás*, kinek a vakmerőségét bámultam, midőn a szabadelvű követek sorában a kormányt figyelmeztette a történelemre, mely szerint a megsértett népjogért a fölingerelt népet csak egy legördített királyi fővel lehetett megengesztelni és aki pár évvel később a királyi táblához neveztetvén ki *Lovasy Lászlóra*, a bajszatlan Lovasy Lászlóra halált tudott ítélni; és előttem volt *Császár* temesi volt követ és később királyi táblai ülnök, aki azért, mert Lovasyt fölmentette, disgráciába jött.

Én úgy éreztem, hogy az én kedélyállapotomra, hogy megelégedett legyek, szükséges, hogy véleményemre nézve felülről-alulról független legyek és erre az ügyvédi pályát tartottam legalkalmasabbnak, mely illendő jövedelemről biztosít, elég munkakört nyújt, hogy kortársaimnak jót tegyek, ad becsületet is, mely ha gyenge-

világú is, de amennyi fénye van, azt nem kölcsönzi más-tól, hanem önmagának köszöni.

Az ember művelődésének célja az, hogy magának és kortársainak szolgálatot tehesen, ösztön ez, mely által a természet a célt mutatja; ez tartja föl az emberi társaságot, ez neveli annak jólétét; az ösztön a társaságnak szolgálni már a gyermekkorban mutatkozik, már a gyermek mondja, hogy katona, pap, vagy bíró akar lenni, aszerint, amint a hivatalnak külsősége az ő korlátolt fogalmára hatást gyakorol; de hogy mely pályán tegyen valaki az emberi társaságnak szolgálatot, a szerepet nem mindenkor választhatjuk, azt gyakran a sors osztja ki, azonban akár választott, akár jutott a teendő, a társaságnak minden szolgálat szükséges, a szolgálat elvont tekintetben egyformán becsületes, a becsnek mértékét a szükség adja meg.

Én már ifjú tanuló koromban az ügyvédi pályát választottam, Pozsonyban az országgyűlés alatt, és Pesten ezen pályára készültem; azt már elmondtam, hogy mégis miképen kerültem a megyéhez.

Ámbár úgy látszott, hogy régen táplált óhajtasom az ügyvédség iránt a közbejött körülmény által kiforgatott, mégis csakugyan oda kerültem vissza, mert nyolc évig szolgálván a megyét, az 1837-i tisztújításkor nevetem a jelöltek közül kitörölttettem és ügyvéd lettem.

Jól érzettem magamat, midőn az ügyvédség megadta nekem azon önállást, melyre vágytam és amely nélkül nem hittem, hogy megelégedett lehessenek. Alárendelt helyzetem, melyben fölnevelkedtem, csak annyira szoktatott meg, hogy elhallgassam ellenvéleményemet ott, ahol annak kijelentését becsület nem követelte, de nem arra, hogy a tekintély iránti hízelkedésből, vagy haszonlesésből olyat vallják, ami meggyőződésemmel ellenkezik, hogy esküdjem a mester szavára; jól érzettem magamat, midőn nem kellett körültekinteni, hogy önálló véleményem kijelentése nem veszélyezteti-e jövőmet és nem voltam kénytelen kedvét keresni olyan embereknek, akik azt nem érdemelték.

Nem kerülte ki figyelmemet azon gyakorlati tekintetnek megfontolása, hogy az ügyvédi állásban nem éppen úgy hasznosabb s annál fogva szükségesebb a tekintélyesebbek és hatalmasabbak véleménye után idomítani s annak alárendelni a magam véleményét? Hiszen az az úr, aki fizet és ha kartársaimat körülnéztem, az ő maguk-

tartása nemét az engedelmisségnek, némelyeknél a szolgálásnak viselte. E tárgy feletti elmélkedésem azon eredményre vezetett, hogy azon viszonyt, mely az ügyvéd, peres felek, bíró és nép között vagyon, mindenki saját belátása szerint határozhatja meg, a peres felek között különbséget tehet, a gazdagokat és tekintélyeseket urának, a szegényebbeket csak védettjeinek tekintheti, a bírák iránt hódolatot, a nép iránt hízelgő kegyvadászatot tarthat jónak; de ezen magatartás nem múlhatatlanul szükséges, mert a világot a kölcsönös szükség tartja össze; az ügyvédnek szüksége van pénzre, a pénzes embernek szüksége van tanácsra, védelemre, szaktudományra, mindenik a piacra viszi a saját vagyont a szükséghez képesti kicserélés végett, és valamint a gabonatermelő nem tartozik meghajolni azon vásárló előtt, ki napszámjával szerzett pénzén kenyérnek valót vesz, úgy az ügyvéd se tartozik magát szolgának tekinteni, midőn védelemre fölkeretik és a tanácsáért és védelemért jutalmaztatik; a cserénél a cserélők egyforma kedvezményben, előnyben részesülnek, a portékának becsét a szükség határozza meg, sőt ha lehet valami különbség a cserélt tárgyak között, amennyiben felette áll az erkölcsi tulajdon az anyaginak, annyiban bír felsőbb-séggel az ügyvéd szolgálata az anyagi visszontszolgáltatás fölött; a pénz egyenértéke minden anyagi vagyonnak, de nem az észnek, tudománynak; pénzhez, \^Tagyonhoz szerencséből, sőt gonosz úton is lehet jutni, de nem a tudományhoz, ezen öntudat áll az ügyvéd mellett, amit se túlbecsülni, se elfeledni nem kell. A bíróság iránt tartozó tiszteletnek nem szabad a szolgáltság színét viselni, a hízelgő külső jeleknél nagyobb tiszteletet lehet adni a bíróságnak olyan kidolgozott munkával, mely a pernek betanulásánál a bíróság fáradságát megkönynyíti és kölcsönös becsülést von maga után. A nép, mely az ügyvédnek a pereskedés anyagát szolgáltatja és a teljesített szolgáltatásért jutalmat ad, megérdemli az előzékenységet és a szolgálati készségnek kimutatását, de be kell várni, míg a védelmező fölkerestetik, mert a föltozkodás, a pernek a piaci kiabáló szerinti keresése, a nagy ígéretek, nem illenek a tudomány tekintélyéhez.

Ilyen gondolatokkal léptem én az ügyvédi pályára, melyeket igyekeztem folytonosan szem előtt tartani.

Akkor az ügyvédnek a bíróság előtti pereskedésnél és a közigazgatás előtti agensségénél még egyéb hivatása is volt; a fennállott hűbéri viszony a földesúrnak

kötelességül tette a jobbágyoknak igazságot szolgáltatni a maga költségén. Szép jog és nemes kötelesség volt ez, ha a törvény célja szerint kezeltetett, csak ezen viszonyos kötelesség szelídítheti a történelemben a jobbágyi szolgáltatnak fogalmát, melytől az emberiebb utókor undorral fordul el; ezen jog és kötelesség kölcsönöz a földesúri zsarnoksághoz egy patriarchal engesztelő alakot. Ezen jognak gyakorlata szaktudományt föltételezett, amitől a nemességet nagyrészen a harcias kötelesség eltartóztatta, azokra pedig, kik a fegyvergyakorlás helyett a tudományt választották, ugyancsak a hűbéri viszonyból folyó viszonylagos teher, az ország közigazgatásának és igazságszolgáltatásának terhe nehezedett; tehernek mondám azt, mi a megfordult viszonyokban közönségesen a vágynak tárgya, de hogy ezen kötelesség valósággal tehernek tekintetett, bizonyítja a törvénykönyv, mert az 1559. évi 54-ik törvény büntetést rendel azokra, kik hivatalt nem akarnak vállalni; az úri igazságszolgáltatásra tehát ügyvédek voltak megbízva Minden uradalomnak szüksége volt ügyvédre, ki az uradalmat peres ügyekben, vagy azon kívül védelmezte, a jobbágyoknak igazságot szolgáltatott, a jobbágyok pereiben vagy maga sommás úton, vagy úri szék útján ítéletet hozott és a jobbágyárvák ügyét kezelte; de voltak olyan uradalmak is, melyek a maguk határán pallos jogot, büntető igazságszolgáltatást gyakoroltak úri törvényszék útján; az ilyen uradalmakban az ügyvéd fölszerelte a bűnügyet, úri törvényszéket hívott össze, az úri törvényszéken a bűnügyet előterjesztette, mint vádló ügyvéd és a börtönfegyelemnek fenntartása tőle függött.

Ezen intézmények ellen századokon keresztül sok visszaélést gyűjtött össze a tapasztalás, melyek, mint a közvélemény bírálatának indokai, megdöntötték magát az intézményt és az utókornak csak a hibák emléke tartott föl, gúnyjára a múltnak, mely magát nem védheti. Minden intézmény körül lehet hibákat följegyezni, „mert ember a végrehajtója; hibázni még pedig szándékkal és szándék nélkül, emberi dolog, de a végrehajtásnak tévedése, vagy visszaélése magának az intézménynek, a törvénynek okszerűsége és becse felett nem határoz; a mi régi törvényeinknek is az elferdített gyakorlat által előidézett árnyékoldala mellett megvolt a becsületes célja, melyre kegyelettel kell visszaemlékezni. Most a földesúri és jobbágyi viszonynak megszűnte után

nincs ok, melyért a gazdagabb földesúr az ő birtokán lakó polgártársak árvaainak kezelésével terheltessék, ezen kötelességet az állam vette át; hajdan a földesúr ezt ingyen teljesítette és felelős volt az árva tömegéért és ezen felelősség nem volt csak elméleti, az árvatömeg a gazdag földesúr vagyonában volt kárpótlás iránt biztosítva; most az állam az árvák ügyét nem kezeli ingyen, hanem az örökségi százalékból tartja a hivatalt, mely az árvák személye és tömege felett örökdik; a hivatalnak nincs szíve, nála csak az ész dolgozik, egyéni haszon, a hivatal által nyert kényelemnek élvezete a fő rúgó, rendszeren összetéveszi a célokat és ámbár az ő rendeltetésének főcélja lenne az árvaügy, a hivatal a százalék biztos behajtását tekinti főcéljának, az árvaügy az adónak van alárendelve, ekörül fejt ki a hivatalnok minden erélyét, mert emiatt éri közvetlen jutalom vagy büntetés, az árva ügye csak másodrendű kérdés. Ha az árva szükségét szenved, mert a hagyaték az adó miatt lefoglaltatott, elvesztegettetett, az árva sóhajtása nem hallik el a felsőbb bíróiig és ha az árva megküzdve a szenvedésekkel, fölött és sérelme miatt panaszt emel, ha a hosszas hivatali formaságok ki nem fárasztják, hanem követelésének igazságát kimutatja és a gondatlanságot, a visszaélést tovább már menteni nem lehet, akkor a hanyag, vagy visszaélő hivatalnok már többnyire nem létezik, vagy nincs vagyona a kárpótlásra.

A polgári és büntető igazságszolgáltatás, mint egyének, családok, vagy polgári osztályok örökölhető kiváltsága, az előrehaladott kornak bírálatát már ki nem állja, azt az államnak kellett átvenni és bírói hivatalokra ruházni; de ez a polgároknak sokba kerül, most az adónak egy nagyrészét az igazságszolgáltatásnak költségei emésztik föl; azelőtt a magyar nemes büszke volt arra, hogy az államon az igazságszolgáltatásra megkívántató költségekben könnyítsen, maga járult kiváltságért, hogy a maga birtokában, a maga költségén, ő hívhasson össze törvényszéket, mely a bűnügyekben ítéljen, hogy a börtön, börtönörök költségét, mely most a joggal együtt az államra visszaháramlott, a földesúr viselje. A kiváltságok megszűntek, helyükbe állott a bíró előtti egyenlőség, ez elméletileg kívánatos volt, ez volt az egyik elv, mely mellett én is folyvást küzdöttem, de hogy az igazságszolgáltatás eredménye a változást az előbbi állapot-

nál jobbnak bizonyítsa, arra még a munkás jövőtől sokat kell várni, mert a mostani igazságszolgáltatás csak hevenyészett ideiglenesség, míg egy, a fő elveknek megfelelő rendszer hozatik be.

A polgári igazságszolgáltatásnak is reformra volt szüksége, jövődre nem igazságot, hanem csak törvényt fognak szolgáltatni, amint egy rendszeres polgári törvénykönyv behozatik; mi a különbség a kettő között és melyik előnyösebb az emberi nemzetre? azt csak a jövődő fogja megítélhetni, javulhat az igazságszolgáltatás rendszere, de olyan olcsó, még aránylag se lesz, mint eddig volt.

Nem szándékom a régi és újabb rendszernek egybe-hasonlításába és bírálatába ereszkedni, vagy a régi állapotokhoz ragaszkodást, visszasóhajtást kifejezni, melyre nincsen okom, mert én a haladásnak és javításnak barátja vagyok és ha a reform nem halad is olyan eszményi úton, mint az én egyéni fogalmam kívánta volna, azért én a multat, minden szebb oldala mellett is, vissza nem óhajtom, a haladó jelenkornak minden árnyoldala és hiányai mellett is szerencsét kívánok és amit a múlt időkről kedvező színben említettem, az csak azért történt, hogy midőn én ügyvéd lettem, az akkori viszonyoknak hatását a pályám választására kifejezzem.

Felőlem, mint vagyontalan, tanult emberről, ki már megyei hivatalba léptem és abba beleszoktam, azt hit-ték, hogy a kormánypárttól független, önálló véleményű nem lehetek és ha magamtartása ilyen hajlamot mutatott is, azt ki nem tarthatom, hanem a hivatalok osztásával, melyre rászorultam, engem jutalmazni, büntetni, egyszóval kormányozni lehet.

Ámde *Tisza Lajosnak* másodszori alispánná való megválasztásakor követett eljárásom megmutatta, hogy független akarok lenni; eljárásom minden oldalról helyesléssel találkozott és ez a megye közvéleményét annyira megnyerte, hogy kevés nap múlva annyi ügynek vezetésével voltam megbízva, hogy ez nekem a megyei hivatalnak elvesztett jövedelmét kipótolta.

Midőn ezeket jegyzem, ügyvédi pályám kezdetétől 29 év folyt le, elég hosszú idő arra, hogy ez alatti tapasztalásom után megítéljem, hogy helyesen választottam-e pályát! Az ügyvédségnek megfelelt-e! És megfelelt-e az ügyvédség az én várakozásomnak!

Én kitűnő jellel tettem le az ügyvédi vizsgát, ami

magában nem sokat jelent, mert ezt kedvezésből is lehet nyerni, de tudom, hogy hosszas munkámba került az előkészület; a megyénél, a törvényszéken, mint jegyző, pereket terjesztettem elő, ítéleteket tettem föl, mint megyei esküdt az alispánok és szolgabírák mellett segédnek voltam alkalmazva, perekben ítéltam és rendesen nekem jutván a szerencse az ítéleteket fogalmazni, a pereket áttanulmányoztam; mindez a törvény-tudományomat erősítette; jó adag büszkeség volt bennem, mely ösztönözött arra, hogy amihez fogok, abban közönségesen felülemelkedjem és ami pennám alól kikerül, ha később olvasandom, miatta meg ne piruljak.

Törvényszéki és bírói tapasztalásom után a váradi ügyvédek között *Csengery Antal*t ismertem olyannak, kinek minden munkája titkos irigységet költött fel bennem, kit a munkáiban, ha nem utólréni, de megközelíteni vágytam, de mivel az akkori törvényekben, erőteljes, egyszersmind kedves írásmodorban ötlet felülmúlni nem reményelhettem, az 1836-i X-ik törvény által új időszakot nyert úrbéri ügyekben találtam oly tárgyat, melyben másokat felülmúlhattam; ezt tettem különös tanulmányom tárgyául, mire annál nagyobb szükségem volt, mert uradalmak jogi kormányja volt reám bízva, melyekben az úrbéri dolgok kiváló érdekűek voltak. Az úrbéri ügyekben olyan gyakorlatot szereztem, olyan tekintélyt vívtam ki, hogy kartársaim minden nevezetesebb úrbéri kérdésnél az úri székekre közbírónak meghívtak.

Ezek után, ha tekintetbe veszem, hogy a bírák az ügyvédi munkámat még az elvesztett perekben is dicsérték, azt hiszem, hogy önámítás nélkül tarthatom magamról, hogy én az ügyvédségnek megfeleltam.

Másként áll azon kérdés, hogy az ügyvédség megfelelt-e az én várakozásomnak?

Minden munkának két oldala van: egyik, mely a szívre, másik, mely az észre hat; ezen okok határozzák el az embert, hogy a természetnél fogva óhajtott kényelmet elhagyva, magát munkával terhelje. Az első a dolognak poézisa, mely minden dologban benne rejlik, csak föl kell fedezni, ennek kielégítése az egyik jutalom a munkáért; ösztön, mely a hívalkodási hajlamot legyőzi; másik az anyagi haszon.

Én az ügyvédeknek azon kisebb számához tartozom, kik tudják ugyan, hogy „nisi utile sit quod feceris.

vana est gloria”, mégis az ügyvédségnek költészeti oldala náluk felülemelkedik a haszon tekintetén. Cicero és a klasszikus ügyvédek képe állott előttem ifjúkoromban, tudtam ugyan, hogy a klasszikus művekhez klasszikus tehetség kívántatik, amire születni kell és tehetségeim megfontolása inkább lehangolt, mint elragadott; tudtam, hogy a remekművek fennmaradtak, de elenyészett a fórum, a bírák, a hallgatóság, mely a művészetet becsülni tudta; de mégis azt tettem főladatomul, hogy a nagyot kicsinyben is lehet utánozni és ezen föltétel miatt gyakran megtörtént velem, hogy a letisztázott perbeszédet átolvasván, úgy találtam, hogy tisztábban folyik az okoskodás, ha a harmadik pontot teszem elsőnek s emiatt kész munkámat átdolgoztam, pedig tudtam, hogy a szolgabíró, ki az ügyben ítél, a különbségre nem is ügyel, nem is képes megbírálni.

Általában sokkal inkább foglalkoztam az ügyvédségnek azon céljával, hogy mily szép hivatás az igazságot védeni, a fondorlatok ellen tisztán fölmutatni, a szegényt a hatalmas ellen oltalmazni, mint azzal, hogy mi hasznot nyújt a munka.

Midőn a híres vérengző Böjti Okos István perében, ki legénységből az egész korcsmanépszerűséget ki szokta verni és egyízben a munkáról hazamenet egy ital bor miatt a korcsmába betérvén, ifjú nemes Bakó és Pető legényeket a mestergerendának megkopogtatásával és ezen szavakkal: ki a legény? verekedésre kihívta, akit ezek engesztelés végett borral kínáltak és ő a tele üveget ismételve kezükből kiütötte, de végre a két ifjú által úgy összetöretett, hogy emiatt hónapokig ágyban feküdt, én a vádlottakat megvédettem; vagy midőn a Kertmegi és társai által elkövetett rablás miatt rögtönítélő törvényszék elébe állított bérkocsis Jakab Ignácot két tanúnak terhelő vallomása ellen a rögtöni ítélettől, a bitófától megvédettem, ezen munka nem jövedelmezett, de pénzzel nem egyenlíthető öntudattal jutalmazott.

Azon időben, midőn én ügyvéd lettem, az uradalmi ügyvédek sok jövedelmet csinálhattak maguknak, mert a jobbágyoknak egymásközötti pereskedése, a vásárjog, a céhek, árvapénzek kezelése mind jövedelmezett; de én szabályként állapítottam meg magamnak, hogy amely tárgyakban a földesurat képviselem, földesúri jogot és kötelességet teljesítek, így a pereknek törvényes taksáját, kivéve, semmi jövedelemre nem számítok és ajándékkal függetlenségemet el nem árulom,

ahol pedig mint ügyvéd teszek szolgálatot, a honoráriumra nem alkuszom, azt a félre bízom, ki, ha kötelességét elmulasztja, fent marad nekem a törvény útja; így értelmeztem én az ügyvédi eskümet.

Kevés idő múlva a lugosi-révi, margitai és székelyhídi uradalmak ügyei reám bízattak; Margitán nagy vásárok szoktak tartatni; csizmadia-, gubás-, tímárcéhek léteztek; mindenik uradalomban, mikor beléptem, tapasztaltam a keleti szokást, az ajándék divatát; de én az elődeimről rám maradt ezen jövedelmes divatot megszüntettem, pedig sokszor tapasztaltam, hogy az önkéntes ajándéknak nem mindenkor volt célja a megvesztegetés, hanem ez a szívességnek és bizalomnak keleties kifejezéséül tekintetett és hogy annak visszutasítása az illető ajándékozót megszorította.

Ez az oka, hogy nekem aránylag kevesebb jövedelem volt, mint más ügyvédnek lett volna az én helyemen. El kell ismernem, hogy védettjeim iránt túlságosan szerény voltam, munkám jutalma iránt követeléssel nem szoktam előállani, amivel rendesen visszaéltek, mert a nagy urak rendszerint szeretik felsőbbtségüket éreztetni, a nagy úr inkább szeret alamizsnaalakban, mint köteles jutalomképen fizetni; az arisztokráciái szellemet, melyben a nagy urak felnőttek, az erőre emelkedett demokrácia csak elfojtja, de ki nem gyógyítja, mely annál inkább gyakorolja magát, ahol alkalma van, mennél szűkebb körre van szorítva; új nemzedék kell ahhoz, hogy a polgári egyenlőség felől a tiszta fogalom lábra kapjon és a születési és gazdagsági öntudat túl ne becsülje magát, egyéb tulajdonokra ne nehézkedjék; korunkban még sokan azt hiszik, hogy elég szerencse nekik szolgálni, mert az alázatos környezet azon gondolathoz szoktatta őket, mintha a polgári társaságban a rétegek különbsége csak azért lenne, hogy az összehasonlítás az ő nagyságukat kiemelje. Ez olyan neme a gyengeségnek, melyet ügyes emberek nagyon kizsákmányolhatnak, csak arc kell hozzá.

Azt hinné az ember, hogy az ügyvéd szerénysége legalább azon elégtételre számíthat, hogy ezt, mint érdemet elismerik; de aki ezt hiszi, csalódik, mert az emberek rendszerint belátják azt, hogy méltatlanok a jutalmazásban akár fősvénységből, akár azért, mert szeretik a bővebb jutalmazást megalázódás és koldulás útján maguktól kicsikartatni és hogy a világ előtt a jutalom-

nak hiányát elpalástolják, az ügyvédről hátamögött úgy beszélnek, hogy becsületes, értelmes ember, de nagyon kényelmes és nem szerencsés a bírák előtt.

Hogy az ügyvéd munkája jutalmazva legyen, ahhoz szerencse is kell, de ezzel én nem dicsekedhetem, ellenkezőleg, a szerencse játékot szokott velem üzni és akkor vont a jutalmat, mikor már azt bizonyosnak hittem, erre sok példát hozhatok föl.

özvegy gróf *Stubenberg*nének egy leánya anyja ellenzésével ment férjhez *Remekházy*hoz, kinek családja azelőtt Reinold név alatt Pesten a polgári osztályhoz tartozott és újabb időben nemesedett meg Arad megyében, Gurahoncot szerezvén meg királyi adomány mellett. Az elégtelen anya megtagadta leányának a jövedelmet. A székelyhídi uradalom fiú- és leányágot illetvén, a leánya ezen uradalomból summás osztályos kereset útján illetőségét követelte, aminek keresztülvitelét tízezer forintért *Szen*thal pesti ügyvéd vállalta magára; ez pedig engem kért föl itt a megyében az ifjú grófnőt képviselni, a keresetlevelet átadta beadás végett, ígervén, hogy a perbeszédeket ő fogja hozzám elküldeni. Az ifjú grófnőnek meghatalmazottja volt a sógora, a Gurahoncon lakó *Remekházy*, ki tőlem véleményt kért az ügy és a keresetlevél iránt. Én ígértem, hogy rövid útú osztályt a megyénél meg lehet nyerni, de a kancelláriánál, mely az özvegyi jogokat szokta pártolni, az eredmény kétséges, de a keresetlevelet nem tartottam jónak. A meghatalmazott *Remekházy* kért, hogy vegyek föl új keresetlevelet, én azt elkészítettem s vele közöltem; ő azt helyesnek találta és megbízott, hogy a pesti ügyvéd munkáját tegyem félre és belátásom szerint intézzem az ügyet s ha az első bíróság előtt megnyerem, akkor 3000 forint honoráriumot ad; a pesti ügyvéd a perbeszédet mindig leküldte hozzám, én azt mindig átdolgoztam, mindannyiszor eljött *Remekházy* és az átdolgozott perbeszédeket beadás előtt vele közöltem. *Remekházy* azért kívánta az ügyet az első bíróság előtt megnyerni, mert tudta, hogy ha az első bíró kedvezően ítél az ifjú grófnőnek, akkor az anyjával egyezsége lépnek. Én a keresetet az első bíró előtt megnyertem, erről *Remekházy*t tudósítottam és bizonyosnak tartottam a 3000 forintot. Egy pár posta fordultával kaptam Aradról levelet, melyben tudósítanak, hogy mikor levelem megérkezett, éppen akkor feküdt halva *Remekházy*, ki

erős fiatalember volt s orvosra nem szokott szüksége lenni; gyomrát megrontotta, hánytatót vett be, de a hánytató nagymértékű volt s életébe került. Én a honoráriumtól elestem; az anya és leánya között csakugyan egyezés jött létre. Remekháznak meg kellett hálnia, mégpedig éppen a tudósítás napján, hogy én a honoráriumhoz ne juthassak!

Ezen rövid osztályos ügy alatt az ellenfelemmel, az özvegy grófnéval megismerkedvén, bizodalma annyira megnyertem, hogy engem fölkért a székelyhídi ügyvédségre. Én vonakodtam az ajánlatot elfogadni, előterjesztettem, hogy ha ügyvédjét azért kívánja változtatni, mert a rövid osztályos ügyet elvesztette, akkor méltatlanság történik az ügyvédjével, ki az osztályos ügyben igen szépen dolgozott; másrésztől figyelmeztettem a székelyhídi kartársamat, hogy a grófnéval egyenlítse ki a dolgát. Félév múlva ismét fölszólított a grófné azon hozzáttétellel, hogy ha én az ajánlott ügyvédséget el nem vállalom, azon esetben mást fog fölkérni. Én az ajánlatot elfogadtam, de oly föltétellel, hogy Váradon fogok lakni; minden föltételem elfogadtatott, a grófné reám bízta, hogy fizetésemet én határozzam meg, ilyen módon én a székelyhídi uradalom jogi kormányzatát átvettem.

Később közbenjárásommal a grófné az uradalmat a fiának átadta; az ifjú gróf az anyának és Remekháznak a kikötött évenkénti összeget fizette.

Ezen időben levelet kaptam gróf *Csáhy Sándortól*, kinek margitai uradalma önkéntes csőd alatt volt; a hitelezők kielégítése és az uradalom kezelése a kerületi tábla alatt állott, adminisztrátor volt *Detrich Miklós* kerületi táblai ülnök, én pedig uradalmi ügyvéd; a gróf levelében engem fölkér, hogy szerezzek vevőt a margitai uradalomra, hogy valahára a hitelezőitől megszabaduljon; ha sikerül az uradalomnak eladása, melynek ára 400.000 forint, nekem 10.000 forintot kötelezett.

Gróf *Stubenberg* a stájerországi uradalmiból Székelyhídra jöven én is kimentem Székelyhídra; a gróf azon kellemes újsággal lepett meg, hogy ő véletlenül 80.000 forint örökséghez jutott. Én előterjesztettem neki, hogy vegye meg a margitai uradalmat. A nyolcvanezer forintból a sürgősebb tartozásokat kifizeti, a hitelezők nagy része időt enged, a jószág jövedelme az adósságokat törleszti, szükség esetében a stájerországi uradalmaira olcsó kölcsönt lehet nyerni. A gróf a javallatomat

figyelembe vette, átmentünk Margitára, többévi számadásból az uradalom jövedelmét megismerte és megbízott engem, tudósítsam gróf Csákyt, hogy ő a négyszázezer forintot megadja Azt gondoltam, hogy a tízezer forint honorárium már bizonyos. Én gróf Csákyknak írtam; lejött, együtt kimentünk Székelyhídra Csáky az ingóságait, mintegy 15—20 ezer forint értékűt, külön egyes-ség tárgyává akarta tenni. Stubenberg az uradalomért, ahogy állt, az ingóságokkal együtt, Ígérte a 400 ezer forintot; hiába figyelmeztettem Csákyt, hogy olyan csekélységért, mint az ingóságok, ne veszélyeztesse az eladást, midőn a kész összeget egyszerre megígérik; ő nagyon hitte, hogy a fiatal gróf az ingóságokért külön fog fizetni és ezen körülményen megtört az alku; én meg elestem a honoráriumtól.

A szerencsét erőltetni nem lehet, a szerencsének az emberi dolgokban nagy játéka van és az okosság kívánja, hogy a szerencse játéka a kedélyállapotra nagy hatást ne gyakoroljon, a kedvezéseinél az elbizakodás, csapásainál a levertség ellen küzdeni kell.

A szerencse hiányát könnyebb is eltérni, mint az emberek méltánytalanságát és gonosz szándékát, kik kiszákmányolják az ügyvéd tehetségét, a jutalmazást pedig megtagadják.

Erre is föl jegyzek egypár tanulságos példát.

Sarkadon a Schwarz és Bleyer gazdag zsidó családok tagjai a zsinagógában Schreierrel összevesztek és Sehreiert megverték; Schreier büntetést sürgetett, de a vádlottak a vádat lenézték és azt hirdették, hogy telik tőlük, akármennyi pénzbe kerül, ők föl fognak mentetni. Ez a Bach-rendszer alatt történt, mikor a vesztegetés ellen a kormány a legerősebb tilalmat adta ki. A panaszos a vádlottak kérdésését bizonyította és olyan ügyességgel használta föl, hogy a bírák a vádlottakat magukhoz közeledni sem engedték a gyanúsítás félelme miatt. A vizsgálat nagy szigorral indult, vádlottak ellen a vizsgálati fogság elrendeltetett. Látván, hogy a bírákhoz nem közelíthetnek, az aradi törvényszék elnökétől, *Hrabovszhy Jánostól*, kinek keresztúri birtokát bérelték, tanácsot kértek és azon utasítást nyerték, hogy csak én védhetem meg őket, mert ámbár az információ tilalmas, de én a törvényszék és főtörvényszék tagjaival olyan bizalmas viszonyban vagyok, hogy tőlük kihallgatást nyerek,

míg más ügyvéd az elterjesztett vesztegetési kérdés miatt szóhoz nem juthat.

A vádlottak, kiknek száma nyolc volt, a vizsgálati fogságra való befogatás előtt megszöktek és védelemre engem fölkertek. Én előbb elutasítottam őket, mert én az uradalmi ügyek miatt falura járván, a vádlottak bűnyügyére kellő figyelmet nem fordíthatok; de a vádlottak nem távoztak, letettek 50 forintot azzal, hogy az ő ügyük lejártáig egyéb dolgomat más ügyvéd által végeztessen és ígérték, hogy úgy fognak jutalmazni, amilyent eddig nem kaptam, mert ő tőlük telik.

Fölvállaltam tehát a védelmet, ők jelentették magukat, hogy a bekísértetést megelőzzék és elzárassanak; de én harmadnapra kinyertem, hogy szabadlábra tétettek. A bűnyügy a törvényszéken tárgyalatott és a vádlottak esztendei, némelyek kevesebb nehéz börtönre ítéltettek. Én fellebbeztem és hangsúlyoztam, hogy a panaszlott tény nem bűnyügy, hanem csak kihágás, és mint ilyen, a járásbíróshoz utasítandó. A fő- és legfőbb törvényszék az ügyet kihágásnak ítélte és a járásbíróshoz utasította. Amit az ügy védelmének vállalásakor ígértem, amit a vádlottak a legnagyobb nyereségnek tartottak, amiért soha nem tapasztalt jutalmat ígértek, én azt keresztülvittem; de a vádlottak a jutalomról hallani se akartak. Molnár Ferenc, ki a sarkadi népet védelmezte az úrbéri perben, és Szaruhán Gergely uradalmi ügyvéd szemrehányást tettek a hálátlan zsidóknak, mire levelet írtak, hogy 200 forintot fognak nekem fizetni, ha majd egy másik ügyükben is ilyen szerencsével védelmezem őket. Ezen levél mellett megpereltem őket és elég szemtelenek voltak magukat azzal védeni, hogy a 200 forint csak az esetre van ígérve, ha más perüket is, mely meg se indítatott, megnyerem; csak hosszas fáradsággal jutottam a 200 forinthez.

De még feltűnőbb eset a következő:

Gróf *Batthyány József* és *Vince* testvérek a sólyomkői uradalmon megosztottak 1810-ben; József Vince ellen osztályigazítás iránt pert indított. A Vince özvegye idejében én a lugosrévi uradalom ügyvédségét átvettem; az özvegy halála után az örökös, gróf *Batthyány Arthur* a lugosrévi uradalmat gróf *Zichy Domokos*nak és *Ödönnek* eladta a szavatosságnak magára vállalása mellett. Az osztályigazítás iránti per hosszú ideig folyt, míg végre a hétszemélyes tábla végleges ítéletet hozott; kereset tárgya volt 5000 hold erdő és 290.000 forint, meg-

íteltetett 538 hold erdő és 3000 forint úrbéri kárpótlás. Az alsó bíróságok alperest a kereset terhiében elmarasztalták, ami gróf Batthyány Arthurt koldusbotra juttatta volna, a végítélet tehát a lehető legkedvezőbb volt.

A 24 községből álló sólyomkői uradalom felett történt osztályigazítás iránt a védelmet százados viszonyokból kellett meríteni, az én munkám minden bíróság dicséretét kiérdemelte és nagyszerű hasznot idézett elő. Húsz évig ügyeltem a perre; Arthur grófnak soha se jutott eszébe, hogy fáradságom jutalmat érdemel, soha egy fillérrel se jutalmazott. A hétszemélyes tábla nagyon kedvező ítélete után figyelmeztettem kötelességére; nem is válaszolt; akkor a törvényszékhez folyamodtam, mely nekem 4800 forintot megállapított; a gróf bevárta a pert, nem szégyenlette magát védelmezni és a pert minden kifogásokkal hátráltatni.

Ügyvédi pályámon vörös vonalként vonul keresztül a csalódás a megérdemlett jutalom iránt, ami annak szüksége felől győzött meg, hogy a perlekedő felekkel előre szerződni kell, különben az ügyvédi munkának jutalmazása elmarad.

Gróf *Szapáry Antal*, az 1848-diki országgyűlésen követársam, azon ügynek védelmére szólított föl, mely közte és gróf *Nádasdy Lipót* közt keletkezett. Nádasdy a gróf Forray-birtokot megvette, melynek egy részét Szapáry bírta haszonbérben, a vevő azt követelte, hogy az örökvétel a haszonbért megszüntesse; gróf Szapáry ellenben azt hitte, hogy az eladónak nem volt joga a haszonbért időközben megszüntetni, ilyen jogot tehát a vevőre át nem ruházhatott. Vannak ítéletek, melyek a Nádasdy követelését támogatják; én tehát egyességet hoztam javaslatba, mely a nagyváradi főtörvényszék előtt meg is történt. A Nádasdy ügyvédje, *Olay István* előre kialakított a pernek akár egyezség, akár ítélet útján való befejezésére és az egyezség megkötése után 8000 forinttal jutalmaztatott. Én minden jutalom nélkül maradtam. *Csernovits Péter*, ki mind Nádasdynak, mind Szapárynak barátja volt, örvendett, hogy Szapáry egyezség útján mintegy 37.000 forinthez jutott; be lévén avatva az egyezkedés körülményeibe, eljárásom sikerét dicsérte és kérdést tett, hogy Szapáry mivel jutalmazott? Megtudván, hogy jutalom nélkül maradtam, Pesten Szapáryt figyelmeztette, ki őt azzal nyugtatta meg, hogy a pesti ügyvédje csinálta a zavart, azért maradt el a jutalom, de már helyre van hozva Én fél évig vártam, de

a jutalom meg nem érkezett; akkor írtam ajánlott levelet Szapárynak, melyben kifejeztem, hogy én az ügyvédi fáradságomért nem jutalmaztattam, de én azt a megvédett felek igazságérzésére szoktam bízni és ha nála ezen érzetet föl nem találtam is, azért perelni nem fogok, de a pernek és egyezségnek előkészítésére 27 forintot a sajátomból költöttem s reményilem, hogy azt meg fogja téríteni; de ezen levelemre soha választ nem kaptam.

A Püspökladány községe ellen az egész századon folytatott úrbéri perben a nép védője országgyűlési képviselőnek választatván, az ügyvédségről lemondott. A lakosok részéről a védelemre én hívtam meg. A pert áttanulmányozván, láttam, hogy annak főtárgya 4000 hold föld volt, melyet a lakosok úrbériségnek, a földes uraság az Országos alapítvány majorságnak követelt; a lakosok ezen földet még az úrbér-behozatal megelőző időtől fogva mindig használták, de szerződésnél fogva érte censust fizettek. Én kétesnek tartottam a per kimenetelét és hosszas erőfeszítéssel egyezséget eszközöltem, mely szerint a 4000 hold föld a lakosok birtokában maradt a census tőkájének — holdanként 20 forintnak — tíz év alatt húsz részletben leendő lefizetése mellett. Nagy nyereség ez a népnek ott, hol 120 forint egy hold földnek az ára; és a nép egy fillért se fizetett, ügyvédi munkám díját a bíróság által kellett megállapíttatni és a nép bevárta a pert, mely még most is folyik.

Az ügyvédnek fontos hivatásai közé tartozik a bűnügyekben a vádlottak védelme.

A bűnügyi statisztikából számos esetet lehetne idézni, midőn ártatlan ember tévedésből elítéltetett. Nincs kebellázítóbb eset, mint a törvényes gyilkosság, midőn a bíró ártatlan embert büntetésre vagy éppen halálra ítél; nem lehet tehát szebb és fontosabb hivatás, mint a büntető törvény előtt a vádlott ártatlanságát védelmezni, a védelem által az ártatlan embert a büntetés nyomorától vagy éppen a haláltól megmenteni.

Én leginkább uradalmi ügyek intézésével lévén elfoglalva, a bűnügyek védelmére időm nem volt, mindamellett jutott nekem is alkalom bűnügyeket védelmezni.

Bihar vármegye *Tisza Lajos* személye miatt pártokra szakadt, vele már mint alispánnal kedvetlen súrlódásba bonyolódott, mely az ő főispáni adminisztrátorrá történt kinevezése által a végletekig fokoztatott és annyira ment, hogy 1845-ben Tisza mint elnök a gyűlést felfüggesztette, a maga lakására kiment és utána kivonult a pártja is;

de az oppozíció azon hitben, hogy a gyűlés folytattni fog, a teremben bent maradt; kevés idő múlva a kirendelt katonaság alulról a terem kiürítése végett fölparancsoltatott, felülről pedig a kis teremből a vármegye hajdúi szuronyos fegyverrel és a Tisza-párthoz tartozott ólombotos kortések dühösen a terembe rohantak és a bennlevőket kiverték. Ezen esetet a sérelmes oppozíció a nádorhoz fölterjesztette; a fölírás készítésével én voltam megbízva; másfelől a főispáni helyettes is jelentést tett. A vizsgálat elrendeltetett és a vizsgálatra királyi biztosul *Andráş József* helytartósági tanácsos neveztetett ki. A vizsgálat befejezése után *Kiss András* krassómegyei főispáni-helyettes elnöklete alatt törvényszék delegáltott; a vádlottak védelmezőjéül én neveztettem ki, a vádlottak ellen a büntető kereset megindított, azok közül többeket, különösen báró *Gerliczy Féliact*, *Bcniczkyt*, *Csanády Kálmánt* én, a nagyobb részt *Csengery Antal* védelmeztük, A bírák, különösen *Kara ρ Sándor* debreceni kerületi táblai ülnök és igen tanult ember, nagy dicsérettel halmozták el a védelmeket; a perek írásban folytak és azokat az 1848-iki politikai özönvíz eltemette.

A Bach-rendszer alatt a bűnügyekben a nyilvános védelem behozatván, első eset volt Vas Istvánné nagyváradi lakos kirablása A törvényszék tagjaival jó viszonyban voltam, ezek engem fölkertek, hogy a vádlottak védelmére engem fognak kinevezni és ne utasítsam el, fogadjam el a védelmet, mert a németek már előre gúnyosan emlegetik, hogy majd meglátják, miképen kezelik a magyar ügyvédek a nyilvános védelmet?

Rögtönítélő bíróság előtt folyt az ügy, a vizsgálat nyilvánosan tartatott, a General-procurator *Halzl*, azelőtt katona hadbíró volt; a helytartóság, fő törvény szék. országos pénzügyi igazgatóság tagjait az újságvágy már a vizsgálatra becsalta; egy hétig tartott vizsgálat után a tárgyalás a következő napra kitűzetett; midőn eloszlottunk, *Halzl* General-procurator kifejezte sajnálkozását a helyzetem fölött, mert úgymond ezen új intézmény népszerűsítésére ő óhajtotta volna, hogy a védelem sikeres legyen, de a jelen esetben a vizsgálat, különösen a két főbűnösre, *Kertmegi Istvánra* és *Jakab Ignácra* annyira kiderítette a vádat, hogy semmi alap nem maradt a védelemre, ezeket a halálbüntetés alól fölmenteni nem lehet, amit ő mint volt hadbíró megbírálhat és így a

védelmeszőnek sajnálendő helyzete lesz; én arra azt feleltem, majd megkísérlem mit lehet védelemre fölhozni.

Másnap a nyilvános tárgyalásra zsúfolva megtelt a terem, ott voltak: a helytartóság elnöke, több tanácsos, a főtörvényszék tagjai, a többi cs. k. hivatalok notabilitásai, sőt a kerületi parancsnok (Distrikts-Commandant) *Braunhof* tábornok is több katonatiszttel megjelent.

A vádat *Lázár Mihály* államügyész terjesztette elő.

Midőn a vád befejeztetett, rendkívüli csendesség lett, az újságot, a nyilvános védelmet feszült figyelemmel várták.

Én a védelmet elmondtam, eredmény az lett, hogy *Jakab Ignác*, kire hét tanú mint a fölötött bajuszúnak felismert rablóra ráesküdött, a törvényszék által fölmentetett, *Kertmegi*, ki eltorzítás nélkül saját képében vett részt a rablásban és hét tanú által fölismertetett, halálra lett ítélve.

Midőn a törvényszék eloszlott, a jelenvolt tekintélyek siettek hozzám megdicsérni a védelemnek mind tartalmát, mind a hatályos elszavalását. Halzl, ki előtte való nap sajnálta helyzetemet, azt mondta, hogy védelmi beszédem non plus ultra volt, szerette volna, hogy az egész ország hallgassa, *Braunhof* tábornok, ki igen tanult ember volt, úgyhogy császári katona létére latinul beszélt, különösen dicsérte a bíróság elleni kifogást.

Ezen ügyben följegyzésre méltónak tartom *Kertmeginek* magatartását; a vizsgálat alatt folyvást tagadásban maradt, az ítélet kimondása után a siralomházba tétetvén, üzenete a I örvény széknek, hogy küldjön le hozzá egy bírót, mert neki nevezetes előadása van.

Okolicsányi törvényszéki bíró a siralomházban megjelenvén, *Kertmegi* így szólott hozzá: „Azért kérettem Nagyságodat, hogy kifejezhessem, miszerint a törvényszék becsületes és érdemes emberekből állott; jól ítélték, én a rablásban résztvettem szándékom ellen, mert *Varga Jankó* hozzám jött és meghívott, hogy a rablást kövesük el; *Bereczky*, aki szintén részt vett a rablásban, *Vas Istvánná* gubásmesternénél szolgált és tudta, hogy sok ezüst- és aranypénz van nála Nekem nem volt kedvem a meghíváshoz, nem is szorultam pénzre, van mindenem, ami egy magamformájú legénynek szükséges és *Varga Jankónak* azt feleltem: Nem mehetek, mert édesanyám *Váradra* ment és meghagyta, hogy megszántsam azalatt a földünket; de *Varga Jankó* azt mondta: haszontalan kifogás ez, mondd azt inkább, hogy félsz, azért

nem jössz! Ezzel kihozott a sodromból, és azt feleltem: No jól van, hogy megmutassam, hogy nem félek, elmegyek. El is mentem, de egy garasban se részesültem; annak megbizonyítása végett, hogy nem félek, nem is torzítottam el magamat, tudtam, hogy meghalok, mégis a magam képében jelentem meg, mert nem illik magyar emberhez félni. De az Isten áldja meg az urakat, jól ítélték Jakab Ignácra is, hiszen nem volt ő köztünk, ő az egész dologról semmit sem tudott, az a fölkötött bajuszú ember, kiről azt esküdték a tanuk, hogy Náci lett volna, Varga Jankó volt. Még egy kérésem van, rendelje meg Nagyságod, hogy a gyolcs ingemet és sarkantyús csizmámat vehessem fel, legalább tisztességesen jelenhessek meg a sok néző előtt.”

Ezen eset az álszégyennek rendkívüli hatását és az erős, de téves irányú jellemet bizonyítja és sajnálkozással gondolok arra, hogy a kivégzett ifjú emberben a nevelés hiánya miatt milyen magas célra használható egyéniség veszett el!

Tisza Lajos ismét alispán, majd adminisztrátor.

Tisza, ki kezdetén publicistái pályájának a leghatározottabb szabad elveket vallotta sajátjának, midőn másodízben első alispánnak választatott, a konzervatívoknak lett vezére. Vele harcoltak a királyi hivatalok és címek tulajdonosai, a püspököknek és káptalannak hivatalnokai és lekötelezettjei és mindazok, kik a megyei hivatalokba mindenáron megmaradni vagy bejutni akartak. Ilyenek voltak különösen: *Jósa Péter*, a püspök prefektusa, *Reviczky Fridrik*, a káptalan jegyzője, *Bodo*, a püspök fiskálisa és *Sántha György*; ezekhez tartoztak némely rajongó arisztokraták, kik a nemesi jogokat mindenáron védelmezték, ilyenek voltak *Nadányi Imre* és a *Bernáth*-testvérek, végre, kiket a sors idegen megyékből idevetett, kik rendes időben a megyebeliekkel nem mérkőzhetek volna, de a zavarban láttak nyílni az előmenetelre; ilyen volt *Hrabovszky János*, ki műveltsége és helyes előadása által a konzervatívok egyik legkitűnőbb tagja lett. A bihari konzervatívokra általában az illett, hogy nekik nem volt mit konzerválni, hanem nekik volt a konzervatívok pártfogására szükségük.

Az oppozícióhoz tartoztak mindazon önálló urak, kik a műveltebb társadalmi osztályhoz kívántak számít-

talni, ha a gyűlési tanácskozásokban és vitákban tényleges részt nem vettek is. Az oppozíciónak feje volt *Beöthy Ödön*; legtekintélyesebb tagjai: *Lónyay József*, *Klobusiczky János*, *Beöthy László*, *Szlávy János*, *Szlávy László* (kit a királyi tanácsosi cím külsőleg eltartoztatott ugyan, de az oppozíció barátságára vágyott), *Fényes Károly*, *J'échy László*, *Ercsey Zsigmond*, egy ideig- *Krajnyik Alajos*, a Fráter-család, egy darab ideig *Okolicsányi Károly*, a *Draveezkyek* és a *Dobozi-testvérek*.

*Tisza Lajos*nak másodszeri föllépése *Fráter Mihály*nak, a megyében egyik legnépszerűbb embernek, bukásával történt, ennek szélesen elterjedt rokonsága már csak a *Tisza* személye iránti gyűlölségből is az oppozíciónak hűséges tagjaivá váltak. A gyűléseken a személyeskedés *Tisza* ellen megkezdett és erre minden alkalom fölhasználta. A két pártnak éles küzdelme tíz esztendeig tartott, sok oly jelenetet mutatott föl, melyeket illendőbb elfelejteni, mint emlegetni; a harcnak csak 1848 vetett véget, mikor a pártküzdelmek a forradalomba beolvadtak, mint befolytak a kis patakok a nagy vizekbe, s azután nevükkel együtt elenyésznek.

Én az oppozíció oldalán egy darab ideig csak magam képviseltem az ifjú, vagyontalan, de tanult osztályt, de az én példám eredményes hatású volt az ifjúságra, mert, amint a tehetséges ifjak ügyvédi diplomával a megyébe hazatértek, rendszeren az oppozíció mellett szólamlottak meg; és azon kor a talentumos if jakban gazdag volt, úgyhogy majd minden gyűlésen egy új szónok ragadta magára a közönség figyelmét; ezek között kitűnő volt *Lukács György*, *Komlóssy Antal*, *Toper ezer Ödön*, *Szacs-vü Imre*, *Ambrus József*; mindenik szónoki tehetséggel és sokoldalú tudományos képzettséggel.

Azon kor, melyben én szerepeltem, sokkal zajosabb volt, mint sem hogy készült ékesszólást érdemelt vagy megbecsült volna. A hevenyészett beszédek nagyobb hatást gyakoroltak, de előre készülni se lehetett, mert amint fölmerült az alkalom, azonnal föl kellett használni; én tehát ékesszóló és szabatos beszélő *nem* is akartam lenni, mert úgy tapasztaltam, hogy a gondolat sebessége és az akarat határozottsága hatott a közönségre leginkább, és én ezt igyekeztem sajátommá tenni. Azok voltak legsikerültebb beszédeim, melyek felett legkevesebb idom volt gondolkozni. A gunyoros előadásnak az a gyenge oldala, hogy könnyen visszatörtetik és ilyen-

kor az utolsó szülő mellett áll az előny. Én gyakran használtam a gúnyolódást, midőn ellenfeletem nevetségessé tettem, de olyan sikerrel és olyan képpel, hogy az ellenfél meglepetvén, rögtön visszaadni nem tudta Mondok egy példát.

Komlóssy Antal elvbarátom a vármegyétől nemesi bizonyosságlevelet kért; a konzervatívok szerették volna megtámadni a kért bizonyosságlevelet. *Ravazdy* a leszármazást gyanúsította, mert úgymond: „Azon *Komlóssy*, kihez a folyamodó kötni akarja magát, *Margitán* harmincados és nemes ember volt, ennek volt egy *Pál* fia, de az ugyancsak *Margitán* meghalt, a folyamodó atyja *Pál* nem lehet tehát azon nemes *Komlóssynak* fia.

Erre *Komlóssy*, ki különben a legélesebb nyelvű szónok volt, nagy mérséklettel fölvilágosította, hogy a nagyatyjának *Pál* fia csakugyan meghalt *Margitán*, do azután *Zsupanekbe* tétetvén át harmincadosnak, ott megint fia született és azt ismét *Pálnak* kereszteltette, amint a keresztlevél bizonyítja Ezzel a közönség ki volt elégitve, de én bosszús voltam a *Ravazdy* sértő szándéka miatt; a közönség látta magam viseletéből, hogy élénken fogok szólni s amint fölállottam, nagyon hangzott a halljuk!

Én: „Már a *Komlóssy Antal* úr felvilágosítása talán magának *Ravazdy* úrnak nehézségét is eloszlatta, a nemesség ügyében tehát többet szólni nem szükséges, de megengedik a Rendek, ha fölvilágosítom, mi az oka, hogy *Ravazdy* úr olyan jártas a matrikulákban, hogy még idegen leszármazásokat is könyv nélkül tud recenseálni. (Halljuk! Halljuk!)

Minden ember arra vágyik, amije nincs, *Ravazdy* úr azért bújja a mások matrikuláját, mert neki nincs. (Halljuk!)

Ravazdy úr atyja gazdag úr volt, magának is volt református faluja, mégis egyetlen fiának születése a matrikulába seholy sincs bejegyezve, úgyhogy, ha én olyan rosszakarattal volnék tekintetes *Ravazdy* úr iránt, mint amilyent ő mutatott *Komlóssy Antal* iránt, én azt is állíthatnám, hogy tekintetes *Ravazdy* úr pogány és megkeresztelve nincsen. (Halljuk!)

De én nagy tisztelője vagyok ám a tekintetes úrnak és fölvilágosítom a tekintetes Rendeket, hogy azért, mert *Ravazdy* úrnak nincs keresztlevele, azért van ám keresztapja. (Halljuk!)

Igen bizony! Tekintetes Ravazdy úrnak Tekintetes Nemes Bihar vármegye a keresztapja, mert egy zálogváltó perben keresztlevélre a leszámlázás próbája miatt szüksége lévén, emlékezem, hogy írnok koromban folyamodott a Rendekhez, hogy mivel neki keresztlevele nincs, adjon a vármegye a köztudomás szerint bizonyítványt, hogy ő Ravazdy Andrásnak fia- legyen. Adott is a megye (kacagás), de bizony már ez régen történt, azt gondolta a tekintetes úr, hogy ezt már senki se tudja, mert különben nem támadta volna meg más ember keresztlevelét és én azt hiszem, leköteleztem a tekintetes urat, mert már most senki se veszi kétségbe származását.” (Hosszas kacagás, maga Ravazdy is folyvást kacagott, meglepetve, hogy akadt ember, aki a régi történetére visszaemlékezett.)

Ámbár *Tisza Lajos* ellen olyan hatalmas párt nőtte ki magát, amely a választásoknál többnyire kisebbségben maradt ugyan, mert a püspök és más gazdagok vesztegetésével nem vetélkedhetett, a gyűléseken azonban győzhetetlen volt, mert az értelmiség tömegesen mellette állott, a kormány mégis azon tapintatlanságot követte el, hogy *Lónyay János* lemondása után főispáni helyettesnek *Tisza Lajost* nevezte ki; erre a fölingerelt és kihívott opposzió meg akarta a kormánynak mutatni, hogy a közvéleménnyel dacolva, a megyében a főispáni helyettes lehetetlenné válik. *Tisza* ellen minden alkalom fölhasználtatott, midőn bele lehetett kötni, ő pedig elbizakodottságában gyakori alkalmat nyújtott arra, hogy az opposzió ellene hevesen kikeljen.

Ilyen volt a megyei főorvos kinevezése. A Rendek a főorvost választandónak, a főispáni-helyettes kinevezendőnek követelték. *Lonovits* halála után *Tisza* kinevezte főorvosnak *Zsogovitsot*, ki. szalontai születésű és *Tisza*, előtt ifjúkorától fogva ismerős volt. Emiatt évenként keresztül tartott erős küzdés állott be, a kormányzások a főispáni helyettest pártolták és ez még inkább ingerelte az opposziót és szenvedett *Zsogovits*, ki becsületes és értelmes ember volt és megérdemelte volna, hogy meg is választassák, de az ollónak két kése közé akadt.

Ilyen alkalmat nyújtott *Tisza* az opposzióknak azért, hogy mint adminisztrátor, félévi fizetését előre fölvette. A megye rendszere szerint a tisztviselő háromhavi fizetését előre fölvehette, mert ha belépett az évnegyedbe,

az évnegyedre járó fizetése akkor is kiadatott, ha meghalt. De tovább előlegezni szabad nem volt.

A pénztárt vizsgáló küldöttség bejelentvén azon tapasztalását, hogy a főispáni helyettes félévi fizetését előre fölvette, az opposzió minden kíméletet félretett és ezen esetet visszaélésnek bélyegezte. Az évek óta boszszantott opposzió a visszaélést erős színekkel festette.

A szólás sora rám kerülvén, így nyilatkoztam:

„A Földváry-féle kommisszióban egy tekintélyes úr onnan a jobboldalról magát tanúnak föltolván — kedvezek a nevének (Jósa) — így vallott: az opposzió azért ellensége Tisza úrnak, mert ő a legokosabb, leggazdagabb és legszebb ember a megyében. Én nem hiszem, hogy azon tanú nagyon jó szolgálatot tett volna öméltóságának, mert nekem alkalmat nyújtott ezen tanúvallo mást elemezni. (Halljuk.)

Az ember eszét fonttal mérni nem lehet, azt csak a következményekről szoktuk becsülni; azon eset, hogy öméltósága a megye rendszabályának letapodásával az adófönök pénztarából kölcsönzött, eszességet nem igen kedvező világba helyezi, mert csakugyan eszélyesebb dolog lett volna egy emancipandustól kölcsönözni, mert nem fizethetett volna olyan nagy kamatot, mely kevés ne lett volna, hogy ezen vitatást rajta megvásárolja.

Azt mondta továbbá a tanú, hogy Öméltósága a megyében a leggazdagabb ember. A gazdagság relatív dolog; nem az a gazdag ember, kinek sok jövedelme van, hanem aki jövedelmével beéri és a máséra nem szorul. Néhány évvel ezelőtt Öméltósága nekem azt mondta: engedje el az úr az ezüst füstpénzt a maga jobbágyainak, de én az én számos jobbágyaimtól ezüstben követelem a füstpénzt. Ezáltal nyilvános pellengérré állította az én szegénységemet, mert tudta ő és tudták a Rendek, hogy nekem jobbágyaim nincsenek, a maga gazdagságát pedig az én szegénységemmel összehasonlítás által akarta bámultatni.

Nekem a becsületes szegénység miatt nem volt okom pirulni, de most ezen a helyen veszek magamnak elégtételt, és kimondom, hogy én gazdagabb vagyok, mint Öméltósága, ítéljen köztünk a közvélemény; a jelentésből látjuk, hogy Öméltóságát annyira nyomta a szükség, hogy kényszerülve volt könyökig nyúlkalni a szegény adófizetők pénztarában; én föl hívom az egész világot, hogy én

olyan szükségben sohase voltam, hogy kénytelen lettem volna törvénytelenül a máséhoz nyúlni.

Végre azt mondta tanú, hogy Őméltósága a megyében a legszebb ember. A szépség feletti bíraskodás nem ezen fórum alá tartozik, de miután már ilyen argumentumok is akarnak szerepelni a királyi biztosi eljárásban, legyen szabad nekem kimondani az én külön nézetemet a szépségről: én legnagyobb szépségnek tartom, ha az embernek vékony bőr van az orcáján”.

Említettem már, hogy a választásokon a konzervatív párt le szokta győzni az ellenzéket, mert több pénzzel rendelkezett, de a gyűléseken mindig az opposzió volt erősebb. Ezen úgy akartak a konzervatívok segíteni, hogy begyűjtötték a közönséges nemeseket, és így a nyers erővel, akarták az ellenzéket paralizálni, de ez sohasem sikerült. Az én szerepem volt a begyűjtött nyers erőt vagy átesalni népszerű beszéddel, vagy kijátszani a nyers erőnek felhasználását a tanácskozásnál.

Így történt ez például a következő esetben.

A köznemességet a konzervatívok nagy számmal behozták. *Tisza* adminisztrátornak a bent lévő nemesség névjegyzékét átadták. *Tisza* mint elnök sorba felszólította azokat, kik magukat a beszélésre jelentették. Ha az opposzió részéről egy szónok bevégezette, utána a konzervatív részről szólított föl egy szónokát, azután két vagy három köznemest, kik úgy voltak betanítva, hogy a konzervatív vezérszónok mellé nyilatkozzanak.

Már láttuk, hogy le vagyunk győzve.

Én lestem az alkalmat, hogy ezen méltatlan eljárást megátamadhassam, és a kedvező alkalom megnyílt.

Tisza: most következik a szólás sorja (a köznemesség névjegyzékéből) nemes Veres Balázs uramra.

Veres Balázs egy öreg falusi ember volt, őtet a reggel kiosztott pálinka nagyon elnyomta, és velem átellenben a széken elaludt. A körülötte volt köznemesség alig tudta fölkelteni; míg ez történt, emiatt egy kevés zaj keletkezett. Én felugrottam és nagy élénkséggel ezeket mondtam:

„Tekintetes Rendek! Hát oda jutott már a nemesi szabadság, hogy a nemes ember, ha szólani nem akar is, erőlteti az elnök a szólásra? Ha az elnöknek erre joga van, úgy majd arra is jogot formál, hogy ha a nemes ember szólani akar, elhallgattatja. Én ezen jogát az elnöknek el nem ismerem! És íme, nemes Veres Balázs bátyám uram az, kit én, mint régi nemes embert, jól

ismerek, távolról vele rokonságban is vagyok (sohase láttam, de ilyen hízelgéssel meg akartam öt nyerni), arra erőltetik, hogy beszéljen, pedig ő szép csendesén viselte magát, nem is tudja, miről van szó, nem is akart beszélni. No, mondja meg maga (Veres Balázshoz fordulván), akart-e Bátyám uram szólani!”

Veres Balázst preokkupálván az én lekötelező beszédem, zavarba is jövén, fölállott; mindenki nagy csendességgel várta, mit felel, ő fennhangon azt mondta: nem akartam én beszélni!

Nem kellett több! Akkor az adminisztrátor felé fordultam: „Hát így akarja Méltóságod a gyűlési tanácskozás tekintélyét nyers erővel lealjasítani! Ezt nem tűrhetjük, eziránt fölírást kell intéznünk.”

Nagy láрма lett, a konzervatívek szégyenlették az elárult cselet, készületlenek voltak azt jóvátenni. Az opposzió pedig mind felugrált, irtóztató személyes harc készült,

Tisza, mint ügyes elnök, a nagy összecsapásnak ezzel vette elejét:

„Én nem ismerhetek minden embert személyesen, aki magát szólásra jelenti, azt föl jegyzem, de ha nevét nem tudom, a mellettem álló urak mondják be a szólani akarót. Most hát tévedés történt, de ne akadjunk fel ezen, úgymint látszik már a többség.” És a végzést kimondta az opposzió szellemében, s ezzel az indulatoskodás lecsillapodott,

A konzervatívek mindig a nyers erőnek mimódoni felhasználásán törték a fejüket s azt hitték: tanulsággul szolgál ezen eset, máskor okosabban fogják a dolgot rendezni.

Az 1847-diki országgyűlés alatt Bihar vármegyének követjei, *Pappszász Lajos* és *Reviczky Menyhért* egymással ellenkezőleg szavaztak; Pappszász a szabadelvűek, Reviczky a konzervatívek mellett, és így a megye azon kérdésben a szavazatát elvesztette. Ezen esemény nagy hatást tett fent az országgyűlésen és lent a megyében, mert ilyen módon nyert a szabadelvű párt többséget. A szabadelvű Pappszászt Biharban a konzervatívek választották meg alispánnak, hogy *Bernáthot* kiüssék vele, és azt hitték, hogy ezáltal maguknak megnyerték; a csalódás nagyon bosszantotta a konzervatív urakat, annál inkább, mert ez az országgyűlésre döntő hatással volt. Nagyon készültek bosszút állani; mindenik követ külön jelentést tett és szavazatát indokolta. A konzervatívek

tehát minden erőjüket összeszedték, hogy a következő gyűlésen a megye *Reviczky Menyhért* eljárását helyesnek, a követi utasítással egyezőnek nyilvánítsa, és ha ez sikerül, Pappzsászt visszahívja. Az ellenzék is összeszedte magát.

A gyűlés előtti nap az oppozícióhoz tartozó megyei tisztek és táblabírák konferenciát tartottak; ezt tették a konzervatívok is. Az oppozíció konferenciájában jelentette, hogy most már csakugyan diadalmaskodnak a konzervatívok, mert számtalan kortessel jöttek be, és mindenki betanulta ezen szólásformát; „én követ *Reviczky* úr vótumát pártolom”; készen vannak arra is, hogy a Veres Balázs esete elő ne forduljon.

Az oppozíciót nagy félelem fogta ei, látta, miként fog leveretni. Maga *Beöthy* azt hitte, hogy nincs segítség és ezen vereség az országra fog kihatni.

Én azt mondtam: Van ennek orvossága.

Sokan egyszerre kérdezték: mi az orvossága?

Én: „Nem mondom meg, mert ha átszivárog az ellenpárthoz, meghíusul. Hanem engem pártolni kell!”

Beöthy: Ne tudakozzátok. Tudja ez, hogy kell, elébb felborzolja, azután megsimítja.

Nekem az volt a tervem, hogy olyan érdektelen előterjesztést kell tenni előlegesen, amit kihallgatnak, de amire a kortes nem lesz előkészítve, efelett úgy kell a tanácskozást nyújtani, hogy a kortes kifáradjon.

Másnap tömve volt a terem. Mikor az elnök bejött és a Rendekeztet megköszöntötte, én fölállottam és ezt mondtam:

„Úgy hiszem, mindnyájan tartozunk az elnökünk iránt tisztelettel viseltetni. (Nem halljuk! Halljuk!)

Az én indítványom nem érdekli a gyűlés főtárgyát. Én szólani kezdettem, ha ki nem hallgatnak, úgy más tárgyra át nem megyünk!” Ezt olyan decidált hangon mondtam, és az oppozíció tömegestől fölállott pártoláson, hogy a konzervatívok azt hitték, ez a fogás, mely által a gyűlési tanácskozást meg akarom híusítani s bízván a maguk erejében, csendesítették a korteseket,

Én: „A gyűlés elnökének sok fontos feladata van, és akármely párthoz tartozunk is, kötelességünk az elnökünk teendőit megkönnyíteni (mind a két oldalról: halljuk!).

Az elnök örökösök a gyűléseken a szükséges jó rendre, az elnök vezeti a tanácskozást, neki kell ügyelni, hogy

bennünket a közügy iránti lelkesedés se az illedelem és törvény útjáról, se a napirendtől el ne vezessen. Az elnök a maga bölcsességével mérsékli és egyeztetni az elágazó véleményeket; és ilyen nemes kötelességek mellett még azon alkalmatlanságot is eltűrjük, hogy ő egy gépies kötelességet teljesítsen, melyet a szokás behozott, de ideje, hogy attól az elnököt megkíméljük. (Mindenik oldalról: Halljuk! mert egyik párt sem tudta, mi jön ki belőle, a konzervatívok és korteseik túrték, mert az indítvány az elnök mellett látszott keletkezni.)

Eddig az elnök szokta jegyezni a szólani akarókat. Hiszen, uraim, nem illik ilyenrel terhelni az elnököt; én indítványozom, hogy ezután a főjegyző tegye ezen kötelességet,”

A konzervatívok részéről *Hrabovszky János* jól tudta, hogy a szólókat jegyezni nagy előnyt ad az elnöknek, féltette ezen kérdést keresztülereszteni, fölkelt és így szólt:

„Én nem helyeselhetem az indítványt, az elnöknek joga az, amit az indítvány el akar törülni, olyan joga, mely egyidős a tanácskozásokkal. Keni tagadom, hogy a megye az elnök beleegyezésével efelett határozhatna, de az indítvány egy régi gyakorlat ellen lévén intézve, efelett most nem határozhatunk, hanem a megyei Statutumok szerint ezt meg kell hirdetni, és a jövő gyűlés fog* felette tanácskozni és határozni.”

Nem kellett egyéb, csak hogy az indítvány megtámadtatott. Ezen kérdés felett, hogy a szólani akarókat az elnök jegyezze-e, vagy a főjegyző, kilenc nap tartott a tanácskozás. A kortesek, a mezei munkát ilyen sokáig el nem hagyhatván, hazamentek; más rendbeli kortesek jöttek, de azok sem győzték ezen tárgynak végét várni. Kilenc nap múlva az elnök eredmény nélkül eloszlatta a gyűlést. Mi célt értünk, mert a nyers erőnek felhasználását megint lehetetlenné tettük.

Aki az én beszédemet elolvassa, csudálkozni fog, hogy ilyen üres indítványtól mertem eredményt reményleni.

Egy gyakorlott megyei publicista azonban át fogja látni, hogy a legklasszikusabb beszédnek se lett volna sikere, és azt lezúgták volna; csak ilyet tűrtek el, mely az elnököt látszott pártolni. A cél az volt, hogy a kortest ki kell fárasztani, és az ellenzéki szónokok remekeltek, midőn ezen száraz tárgy felett egy-egy szónok egy fél-óraig tudott improvizálni, és éppen a tárgy száraz volta

csábította el a konzervatívokat, kik azt hitték, hogy ezen hamar keresztülesnek; nem tudták, hogy falukra jártak ki a behívólevelek mindazokhoz, kik az oppozícióhoz tartoztak, és így minden napra új szónokok érkeztek.

Adózzunk! — Nem adózzunk.

A megyei pályámnak fénypontját képezi egy hevenyészett beszédem, mélyet az adózás tárgyában mondtam.

A jobbágytelken lakó nemeseknek megadóztatását már a törvény kimondotta.

Bihar megyében a szabadelvűpárt az 1841. évi decemberi gyűlésen indítványt tett, adassék utasítás a követeknek, hogy az országgyűlés hozzon törvényt, mely szerint az adózás kötelessége a kiváltságos osztályra is terjesztessék ki. Az indítvány elfogadtatott. A konzervatívok az elvet nem ostromolták, de hivatkoztak a megye Statútumára és kívánták, hogy az indítvány hirdettessék meg, és a jövő gyűlés határozzon fölötte; hátulsó gondolatjuk az volt, hogy a jövő gyűlésre becsődítik a nyers erőt és akkor buktatják meg az indítványt.

A gyűlés így is határozott.

A következő közgyűlés 1842 márciusában volt. A közgyűlést megelőző nap a megye minden részéből becsődített köznemesség zászló alatt (melyen föl volt írva: „Nem adózzunk! Eljén a király!”) zene mellett följárta a város utcáit és kiabálta: „Nem adózzunk! Aki az adót föl meri hozni, annak megforgatjuk a kést a gyomrában.”

Az oppozíció látta, hogy az indítvány megbukott és hogy jobb időre kell várni.

A gyűlés napján korán reggel *Tisza* a köznemességnek a terem ajtait kinyitatta: ez a terem elfoglalta és betöltötte.

Reggel 7 órakor *Jakab Mihály* levéltárnokhoz mentem, ott találtam *Beöthy Ödönt*; az ablakból néztük, mint tolu a nép a terembe. *Jakab Mihály* mutatta szalontai nemes *Beödi-Fábián Mihályt*, ki vérengzésért és gyilkosságért életének nagyobb részét a megye tömlöcében töltötte, és most a tanácskozó testületnek főhőse lett. és aki a kedvesét, kinek nevét *Jakab Mihály* mint hajdan szalontai esküdt tudta, magával vitte a gyűlésre.

Mikor a nép a termet elfoglalta, jelentették *Beöthynek*, hogy a terembe már bejutni nem lehet, és hogy dühöng a nép azok ellen, kik az adót megemlítették.

Beöthynek azon gondolat ja jött, hogy ő bemegeyen a gyűlésre, és hívott engem is. Én és a jelenvoltak igyekeztünk szándékáról levenni, előadtuk, hogy az élete forog veszélyben, ő hajthatatlan maradt és megindult a terem felé; én nem akarván őt magára hagyni, nem kevés szorongás és aggodalom között követtem. A terem ajtaja a néptömeg miatt csak nehezen nyílt ki: kiáltottunk: helyet! helyet!

A nép első tekintettel a kardos uraknak nagy bajjal annyi helyet adott, hogy a zöldasztalhoz, a főispáni székig eljutottunk, de ott a nagy szorongás miatt nem maradhatván, fölhágtunk a zöldasztalra, és azon keresztül Beöthy egyfelé, én másfelé leereszkedtünk; midőn félrenéztem, borzadva láttam, hogy a leghíresebb vérengző *Fábián Miska* áll a hátam megett a kedvesével. Ott kellett hallgatni az ittas nép által időszakonként hangoztatott „nem adózunk”-ot.

Megvallom, igen kellemetlenül éreztem magamat; százszor megbántam, hogy a nyakas *Beöthyt* követtem. Unalmas volt izzadva hosszasan várakozni; ezen időt én arra használtam, hogy *Fábián Miskával* megbarátkoztam; a társalgás így kezdődött:

Én: „Miska! Aki angyala van! Ha mi szalontai járásbeliek szólanánk, még könnyen leütne a sárréti ember, mert mind ölmos bottal jött ide/

Fábián Miskának hízelgett, hogy őt egy kardos úr bizalmasan nevééről szólítja, és így felelt: „Ne féljen az úr! Aki az urat akarja bántani, nem érkezik az keresztüljönni a zöldasztalon, azt pedig én mondom!

A társalgás jól kezdődött, de én a bizodalmat meg akartam erősíteni, nagy bajjal odafordultam a *Miska* kedveséhez: „Sári, galambom! Már Mihály bátyád megígérte, hogy gondja lesz rám, de neked is legyen ám gondod rám!”

Sári még inkább meg volt lépve, hogy őtet olyan nyájasan és nevééről szólítom, s azt mondta: „Csillagom adta! Hallja az úr! Akinek Mihály bátyám valamit ígér, előbb meghal, mintsem meg ne tartsa; osztán úgy tessék az úrnak meggondolni, hogy ha Mihály bátyám megharagszik, még ez a kis morzsa nép mind kirepülne az ablakon.” Ezt a többi szalontai legények is erősítették;

ilyen társalgás közt telt el az idő, míg egyszerre nagy zaj támad: „Éljen Őméltósága! Nem adózunk!”

Tiszának és egynéhány követőinek, kik között *Hodossy Miklós*, *Draveczky Sándor* és *László*, *Drágossy* volt látható, nagy tolongással helyet csináltak. Tisza előadta a gyűlés tárgyát.

Hodossy fölszólalt: „Tekintetes Rendek! Kedves Atyámfiai! (Éljen! Halljuk! Nem adózunk!) Nagy napra virradtunk; veszélyben forog a nemesi szabadság, vannak némely emberek, akiknek se trücskéje, se hajtskija nincsen, ezek azt akarják, hogy a nemes ember adózzon. (Nem adózunk!) Én sem akarok adózni. (Nem adózunk!) Őméltósága, az adminisztrátor úr, a nemesi szabadságnak legerősebb pártfogója, nem engedte az indítványt keresztülmenni, kívánta, hogy a nemességet össze kell hívni, hadd mondja ki maga: Akar-e adózni vagy nem akar. (Éljen Őméltósága! Nem adózunk!) Ezért a múlt gyűlésen azok, akik a mi nyakunkra akarják hozni az adót, föladták Őméltóságát a királynak, hogy nincs a vármegyének Őméltóságában bizodalma (Éljen!) Most hát azért jöttünk össze, mondjuk ki: adózunk-e vagy nem adózunk? (Nem adózunk!) Továbbá mondjuk ki: van-e Őméltóságában bizodaljunk? (Éljen Őméltósága! Nem adózunk!)

Ezalatt *Draveczky* és *Drágossy* a másik oldalról tréfásan integettek nekem által és kérdezték: hogy tetszik?

Engem rendkívüli indulatba hozott Hodossynak népszerű beszéde, intettem az elnöknek, hogy szólani akarok; ezt *Draveczky* és *Drágossy* észrevevén, összetett kezekkel intettek, hogy ne szóljak, mert veszve vagyok, ők se képesek engem megvédeni; de én elhatároztam, akármi lesz a vége, én szólani fogok. És szóltam is:

„Tekintetes Rendek!” (A másik oldalról: Nem halljuk! Nem halljuk!) Ekkor fölemelkedik a hátam megett *Fábián Miska* atlétái termetével és stentori hangjával kiált: „Már hogyan hallgatnánk meg a becsületes nemes embert!” Erre olyan csendesség lett, hogy én nyugodtan folytathattam.

„Mikor a becsületes földművelő nemesség elhagyja tűzhelyét, félbehagyja gazdálkodását és ilyen szép számmal gyülekezik a megye termébe, akkor nagy dolognak kell készülöbén lenni. Ilyenkor azok az urak, kik odafönt ülnek a zöldasztalnál, úgy szokták a nemes embert szólítani: Kedves Atyámfiai! De senkinek sincs ezen meg-

szólításhoz annyi joga, mint nekem, és én ezt a gyűlésen kívül se szégyellem használni, mert én is szegény armalista nemes ember vagyok. (Erős és tartós halljuk!)

Kedves Atyámfiak! Mi reánk armalistákra törvényt hoztak már, mely szerint tartozunk adózni, és ezen törvényt megváltoztatni nem lehet; midőn tehát arról van a szó, adózunk-e, vagy nem adózunk, azt nem mi ránk armalistákra kell érteni, hanem azon földesurakra, kik amott a tulsó soron (*Hodossyra* és *Tiszára* mutatván) ülnek, és még eddig nem adóztak. (Halljuk! Halljuk!)

A törvény szerint egyenlőnek kell lenni a nemességnek, mert közös erővel tartotta fenn a nemesség a hazát és a szabadságot, egyiknek se drágább a vére, mint a másiké; annálfogva én nem akarom elhinni, hogy herceg *Esterházy* különb nemes ember legyen, mint *Beödi-Fábián Mihály* uram. (Jól mondja, halljuk!)

De ha egyforma a nemes ember, nem igazság az, hogy *Beödi-Fábián* uram a maga jobbagytelkén adózik, én is adózom, herceg *Esterházy*, *Hodossy*, *Tisza* uramék pedig nem adóznak, annálfogva én azt tartom igazságnak, hogy ha már mi armalisták adózunk, ne szegyei jenek a földesurak is adózni, mert ha többfelé osztjuk az adót, annál kevesebb esik mi reánk armalistákra (Helyes, helyes, éljen, halljuk!)

De talán példabeszédben inkább megértjük egymást. Látják, kedves atyámfiak, hogy én illendően meg vagyok teremtve, de mivel én mindig olyan pennarágó ember voltam, a szérűn nem gyakoroltam az erőmet; ha egy köből búzát tennének a vállamra, csakugyan megroppanna alatta a derekam. (Való, való! Halljuk, halljuk!)

De ha azt mondaná nekem *Hodossy* uram: „ecsém! nagy a teher a válladon, majd elviszek én belőle egy vékát”, úgy-e csak három véka maradna a vállamon 1 (Helyes, helyes!)

Azután azt mondaná *Tisza* uram: „no! én is elviszek egy vékát”, úgy-e csak két véka maradna a vállamon! (Erős, növekedő helyeslés.)

Azután azt mondaná *Beöthy* uram: „de ecsém! mindig azt beszéljük, hogy egyenlők vagyunk, osszuk fel hát a terhet is egyformán, én is elviszek egy vékát”, úgy-e csak egy véka búza maradna a vállamon, már azt pedig könnyen elbírnám. (Erős, tartós helyeslés.)

Így van a dolog az adóval is. Ha azon adóban, melyet mi reánk annalistákra kiszabott a törvény, *Hodossy*

uram, Tisza uram és Beöthy uram és általában a földesurak is Osztoznának, kevesebbet kellene nekünk fizetni. (Tartós helyeslés.)

Midőn tehát a földesurak azt mondják nekünk: Atyámfiai! ne adózzunk, ez csak azt teszi, hogy ők ne adózzanak, mert ők jól tudják, hogy már mi rólunk az adót le nem veszik.

De én, mint armalista nemes ember, másképen magyarázom meg, mit tesz ez a szó: adózzunk! Ez annyit tesz, hogy ha már mi armalisták adózzunk, adózzanak a földesurak is, nem különb nemes emberek ökigyelmék, mint mi vagyunk, ez az igazság!”

Erre szólni nem akaró helyes! éljen! adózzunk! ez az igazság! adózzunk! következett.

Tisza mint elnök alig tudott szóhoz jutni hosszas küzdés után. Halljuk a végzést, halljuk a végzést! Szóhoz jutván, jó képet csinálva a rossz játékhoz, a végzést ilyen módon mondotta ki:

„*Nagy József* úr beszédje annyira kimerítette a tekintetes Karoknak és Rendeknek véleményét, hogy én minden további tanácskozást feleslegesnek tartok, és kimondom végzésképen, miszerint Bihar vármegye Rendéi az aránylagos adózás elvét kimondják, azt különbség nélkül minden hazafira kiterjesztik, és követkeiket ilyen értelemben utasítják.”

Ha Biharban sikerült volna az értelmiségnek az adó iránti nyilatkozatát nyers erővel megtagadtatni, ez olyan vereség lett volna, mely túlradott volna Biharnak határain; a más megyékben ébren állott konzervatívok ezen esetre mint követendő példára hivatkoztak volna, és kétségkívül ragadós lett volna a példa; innen mérték az ellenzékiek a köből búzás orációnak a becsét.

Már beszédem kezdetén, midőn magamat mint armalista nemes embert bemutattam és élénk figyelmet ébresztettem, a konzervatív táborban *Drágossy*, a *Draveczkyek* és a nemesség vezérei intettek nekem, hogy már most mi megyünk ki, és kivonultak, mert könnyen juthattak volna azon sorsra, mely annak volt szánva, ki az adózást meg meri említeni.

Az eredmény nem annyira a népszerű beszédnek érdeme, mint jellemzi a bihari közönséges nemességnek becsületességét és értelmiségét. Mindenesetre rendkívüli jelenet volt, hogy azon nemesség, melyet bor és pálinka mellett több héten át tanítottak és ingereltek az adómentesség pártfogására, mely előtte való órában még halál-

lal fenyegette azt, aki az adózást ajánlani meri, egy rövid és egyszerű beszéd alatt úgy kijózanodott, hogy a legnagyobb lelkesedéssel mondta ki az adózás szükségét.

Beöthy Ödön már a beszéd folyama alatt rendkívül el volt ragadtatva, fölkiáltott a néphez: „Atyámfiak, az Isten küldte közénk ezen embert apostolnak!”

Délután *Bernáth József* alispánnál gyűltünk össze, és a gyűlés vívmányát nagy elismeréssel nekem tulajdonították. Csudálkoztak a vakmerőségemen, hogy föl mertem szólalni, nem tudván, hogy előbb Fábián Mihállyal és általa a szalontaiakkal barátságra léptem. *Bernáth Lajos* azt mondta: „Én azt hittem, hogy a nép nyelvén senki se tud úgy szólni, mint én, aki köztök vénültem meg; de öcsém uram engem is meglepett, csudáltam, hogy aki a bálokban cipőben és harisnyában előtáncos (akkor ez volt a divat), hogy tud annyira a nép nyelvén!”

A fentebb leírt gyűlés eredményét *Csengén/ Antal* jeles írónk „Magyar szónokok és Státusférfiak könyve” 21. és 22. lapján *Beöthy Ödönnek* tulajdonítja. Mi tanúi voltunk, úgymond, a nagyszerű jelenetnek; ezt írja *Csengery*, kire mint tekintélyre büszke vagyok, mert egy városban születünk; és ezt írja akkor, midőn még élnek, kik a köből búzának nevezett oráció hatásának tanúi voltak, így *Ambrus József*, *Komlóssy*, *Lukács György* stb. Én *Beöthyt* úgy szerettem, hogy szívesen átengedném neki a köből búzás oráció érdemét, ha neki arra szüksége lenne; de úgy ismertem őt, hogy nemes büszkesége idegen toll ékességét nem tűrte volna. A káplár életveszéllyel elfoglalja az ellenség ágyúit; neki jutalmul maradnak a sebhelyek, a kapitány *Therézia*-keresztet kap, így készül a história!

Most 1872-ben még a következők vannak életben az 1841. évi december 14-én tartott közgyűlésen jelenvoltak közül, amely közgyűlésen tétetett indítvány az általános adózás elvének kimondása iránt: *Ambrus János*, *Burányi Ágoston*, *Beliczay Ferenc*, *Ercsey Zsigmond*, *Fényes Dénes*, *Fényes József*, *Fráter Pál*, *Gedeon Ferenc*, *Gozman János*, *Gyalokay Antal*, *Hodossy Miklós*, *Józsa Péter*, *Komlóssy Imre*, *Kovács János*, *Lakatos János*, *Lázár Mihály*, *Mág Emánuel*, *Medve Márton*, *Miskolczy Lajos*, *Nadányi Ferenc*, *Nadányi Imre*, *Nagy József*, *Olasz Dénes*, *Stépart István*, *Szarukán Gergely*, *Szervánszky Ferenc*, *Szláv y Tivadar*, *Thurzó Tgnác*, *Zilahy*

A nagyváradai Casinó és koldusápolda keletkezésének története.

Miután gróf *Széchenyi István* kezdeménye folytán Pesten a nemzeti Casino megalakult, *Fényes Károly* tekintélyes birtokos, kiszolgált érmelléki főszolgabíró és Bihar vármegyének táblabírája, ki a közgyűléseken gyenge szónoklattal, de talpraesett okoskodással szokott résztvenni a tanácskozásokban és határozott szabad elvei miatt közbecsülésben részesült, meglátogatott minket — mert én és *Reviczky László* nőtlen korunkban együtt laktunk — és előterjesztette, hogy Váradon Casinót kellene felállítani, mely nézetével azért jön hozzánk, kik az ifjúságot képviseljük, de az öregekre is befolyásunk van, mert az öregek általában véve konzervatívek és minden újítástól ösztönszerűleg tartózkodnak. Azon urak, kik nyitott házat tartanak, a Casinói társalkodásnak szükségét nem érzik, távolabbi célját fel nem fogják; a magasabbrangú úri osztály be nem vallja, de vonakodik a polgári osztállyal összeelegyedni, és titkon őrzött felsőbbségéről lemondva magát azokkal egyenlővé tenni, kiktől tradicionális tiszteletet várt; más részről a polgári osztály vonakodik, vagy legalább vágyat nem érez magában az urakkal együtt tölteni az időt, kik iránt kelletlenül elsőbbséget szokott tanúsítani és bizonyos lenézéstől tart; de az igazi konzervatívek attól is tartanak, hogy a Casino a szabadelvek gyűlhelyévé fogja magát kinőni. Ilyen előítéletekkel áll szembe a Casino eszméje, mely előítéleteknek erős fegyvere a passzivitás, és hogy azzal meg lehessen küzdeni, erélyes közreműködésre van szükség, amit tőlünk vár, azért fordult a szándékával mindenekelőtt hozzánk.

Fényes Károly helyesen ismerte fel az előítéleteket, mert a következők bizonyította, hogy a Casinónak eszméjével sokan nem tudtak megbarátkozni. *Lajcsák* püspök határozott ellensége volt, mert azt a forradalom műhelyének tartotta; emiatt akik tőle függöttek, mint *Jósa Péter* az ő prefektusa, a Casinónak tagjai nem voltak; a két *Gázsy-ház* tagjai egészen más nézetből ítélték, mert náluk minden este a szokott társaság összegyűlt; *Tissa Lajos* és többen a Casinóban nem vettek részt.

De az izgatás megindult és rövid időn olyan sikerrel, hogy a Casino 1833 július 1-én megalakult. Báró *Hadáknénak* házáat bérbe vette, és azóta minden viszon-

tagságok dacára ugyanazon hol yen megmaradt; elnöknek *Fényes Károly*, alelnöknek *Reviczky Fridrik* választott meg.

A váradi Casino a műveltebb társalkodás és időtöltés mellett több egyletnek és intézetnek lett szülője, melyeket az eszmecsere folytán magából mint rajokat kibocsátott; ilyen a koldus-ápolda, a takarékpénztár, melyek keletkezésüket a Casinónak köszönhetik, más egyleteket, mint vendégeket pártfogásban részesít, mint a nőegylet.

Ezek közül a koldus-ápolda a következő módon keletkezett:

Nagyváradon, mint a megye központján, az utcai koldulás annyira elhatalmasodott, hogy nemcsak az alalmaznakérők sokasága volt a közönségnek terhére, hanem minden szegleten kiabáltak és csengettek, csonka és fekélyes tagjaiknak mozgatásával undorító látványt okoztak, a kocsikat ijesztő alakban ostromolták és gyakran a lovakat megrémítették.

Ezen a bajon a megye 1802-ben segíteni akart és az utcai koldulást végzésileg betiltotta, de semmi sikere nem volt.

Én *Jakab Mihály* levéltárnokkal ezen tűrhetlen állapotnak megszüntetése iránt értekezvén, ott találtam a megye tiltó határozatának hibáját, hogy mielőtt az utcai koldulás beszüntettetik, szükséges a koldusok élelméről gondoskodni; ennek módját megbeszéltük és abban állapodtunk meg, hogy a Casino, mely annyi értelmes és jóakarátú emberből áll, leginkább van hivatva a művelt társalgás mellett az emberiség javáról gondoskodni és az utcai koldulásnak megszüntetésére egy kimerítő javaslatot terjeszteni a megye gyűlése elé. Ebben megállapodtunk és én magamra vállaltam az indítványt, melyet a Casino választmányának gróf *Csáky Károly* elnöklete alatt tartott ülésében megtettem; a választmány az indítványt kedvező hangulattal fogadta és megbízott engem és dr. *Lukács Jánost*, hogy az indítvány tárgyában dolgozzunk ki kimerítő javaslatot.

Mi a megbízásban eljárunk és javaslatunkat a következő elvekre alapítottuk:

Az emberi társaságot, mely állammá nőtte ki magát, a biztonság és kényelem szüksége állította Össze, melynek alapelvei szerint az államnak joga van minden polgár életét és vagyonát igénybe venni, mikor az állam fennmaradása kívánja; úgy viszonylagosan joga van

minden polgárnak az állani segélyét igényelni, mikor munka-tehetlenné vált és élelmét meg nem szerezheti. De, hogy az állam ezen kötelességét célszerűen teljesítse, szükséges bizonyos rendszert felállítani; eddig a koldulás útján teljesíti az ember ezen kötelességét, mivel azonban a szegények rendszeren a vagyonosabb központon sereglenek össze, a központ a vidék minden szegényét eltartani nem képes és a jóakarattal mellette is vádképpen állanak a társadalom ellen a sűrű, gyakran botrányos és undorító jelenetek.

Ennek csak úgy lehet elejét venni, ha a megye a maga körében elrendeli, hogy minden község köteles a maga szegényeit eltartani; csak akkor lehet megtiltani, hogy a szegények a maguk községéből ki ne vándoroljanak és az utcán ne kolduljanak.

A vidéken ezt könnyebb lesz keresztül vinni, mert minden község képes lesz a maga szegényeit, kik testi vagy szellemi hiány miatt élelmüket meg nem szerezhetik, eltartani; de a városon a helybeli szegényeket ápolni és a várost az idegenek beözönlésétől megoltalmazni nehezebb feladat.

A városon társadalmi úton kell a város jóakarattal elősegíteni, *e y* koldus-ápoló intézetet kell felállítani, amelybe a helybeli dolog-tehetlenek lakást, élelmet és ruházatot kapjanak. Hogy az idegen koldusok betolakodása meggátoltassék, erre szükséges a megyének olyan rendelete, mely a bírának kötelességévé tegye, hogy a helybeli szegényeket a községből ki ne bocsássák, a városon pedig koldus-örököt kell tartani, kik folyvást az utcákon járjanak, az idegen kéregetőket a központi szolgabíróhoz kísérik, aki azokat lakásuk helyére toloncoztassa.

De erre pénz kell, amit társadalmi úton kell megszerezni és mikor annyi pénz gyűl össze, hogy az intézetet fel lehet állítani, akkor a Casino a megye pártfogását kérje ki.

Megindult a pénz összeszerzése. Legelőbb a névnapj és újévi köszöntéseknek egy ezüst húszassal megváltása indítványoztatott, melyből bejött mintegy száz forint, azután a Casino küldöttségeket nevezett ki, melyek a városi lakosokat az intézet felállítása végeit adakozásra felszólította. Én a káptalanhoz voltam kiküldve és meglepő sikerrel jártam el. A kanonokok az eszmét nagyon pártolták, nemcsak azért, mert ők a szegények segedelmezésében és a humanitárius intézetek előmozdításában

mindenkor példányképpen jártak elől, hanem különösen azért, mert a mindenféle koldusok ostromának leginkább ők voltak kitéve és midőn az emberiség iránti jóindulatjuk gyakorlására kényelmes mód nyílt, egyszerűsmind a folytonos nyugtalanítástól a célba vett koldus-ápoló intézet által megszabadítottak.

Lajcsák Ferenc volt a püspök, az ő pártfogásának megnyerése végett *Szlávy László* kir. tanácsos volt küldve. Lajcsák az adakozást szenvedéllyel gyakorolta, mely egészen a pazarlásig ment. Midőn egy sánta cigány kéregetőnek öt forintot adott, *Sipos*, a latere kanonokjának azon megjegyzése, hogy a cigány meg se áll a korcsmáig és megissza az öt forintot, haragba hozta és azt mondta: én jó célra adakoztam neki, ha ő azt rosszra fordítja, az ő hibája. Azon férfiú, ki hosszas püspökségének ideje alatt koldusoknak, házi szegényeknek és szűk körülmények közé jutott uraknak annyi pénzt kiadott, hogy ha a józan ész vezérelte volna adakozási szenvedélyét, egy olyan szegény intézetet állíthatott volna fel, mely az ő nemes hajlamát halála után is hatályosan gyakorolta volna az emberiség javára; azon férfiú a koldus-ápolónak nem volt pártfogója, mert azt hitte, hogy nem lehet az jó, ami a forradalmi műhelyből, a Casinóból származik, és ezen ellenszenvét azon kifogás alá bujtatta, hogy a keresztény embernek szüksége van az emberek nyomorúságát látni, különben elbizzá magát, a keresztény embernek lelki épülésül szolgál a mások nyomorúsága, továbbá, hogy az intézet megfosztja a keresztény embert az alkalmától, hogy nyomorult embertársán a maga fillérijével titokban segítsen. Ámbár ezen utóbbi kifogásra megjegyeztetett, hogy a titkos és filléres segedelemre az alkalom fenntartassék az intézetbeli koldusoknak perselyes, de hetenkint egyszer gyakorlandó kéregetése által.

A Casinó tagjai nagy eréllyel dolgoztak a gyűjtésben, bálokat, műkedvelők által színelőadásokat rendeztek; ezt *Jakab Mihály* indítványozta, és a fiatal nőket felhívta, hogy szerepeket vállaljanak; ezek tréfából ahhoz kötötték ígértüket, hogy ha ő is játszani fog, ki elhízott, nagyhasú ember volt, de sokat tudott és kitűnő folyékony nyelve volt; ő megígérte, hogy föllép és szavát be is változtatta, még pedig olyan sikerrel, hogy *Perglas* dzsidászredes, ki nekünk vadászpajtásunk volt, azt mondta róla, hogy a bécsi Burgban se látott jobb előadást, mint a *Jakab Mihályé*.

Ilyen módon két év alatt annyi pénz gyűlt össze,

hogy az *Őszyné-féle* házat meg lehetett venni, oda a koldusok számára épület állíttatott, és a koldus-ápolda megalakult.

Akkor a Casinó a vármegye pártfogásáért folyamodott, a megye a programot elfogadta, a szolgabírák által megrendelte, hogy minden község gondoskodjék a maga szegényeinek eltartásáról, a központi szolgabíró pedig utasított, hogy a koldus-örök által hozzá állított vidéki kéregetőket kísértesse illetőségük helyére.

Megszűnt az utcai koldulás; de meg kell jegyezni, hogy ezen célra legszükségesebb és leghatásosabb eszköz volt a koldús-őr, ami nélkül minden jó intézkedés siker nélkül maradt volna.

Az ifjú sarjadék.

Midőn a megyei életnek leírásához fogtam, előszámláltam a Karok és Rendek közül azokat, kik az ellenzékhez tartoztak; szükséges még röviden megemlítenem azon ifjú sarjadékat, mely én utánam időszakonként az ellenzék sorába állott. *Lukács György* egyike volt azon ifjabb szónokoknak, kik én utánam az ellenzék sorában a küzdőterre szállottak; ő már az első fellépésével elárulta kitűnő szónoki tehetségét és tudományos készségét; később pedig, amilyen szelíd és feddhetlen erkölcsű volt a magánéletben, éppen olyan hajthatatlan szilárd jellemet és bátorságot tanúsított a gyűléseken; gyenge testalkotásának dacára erős hangja, tüzes szeme és szabatos beszédmódja az ellenzék közbecsülését vonta magára.

Beöthy Lajos mint aljegyző szólalt fel a gyűléseken; nemes termet és ábrázat, erős bajusszal és szakállal ellátva, bizonyos büszkeség a magatartásában előre megírt érte a hallgatóközönségnek hajlandóságát, melyet férfias kellemes hangja és beszédmódjának szónoki alakja megtartott. Nem sok időt tölthetett Biharban, mert a tisztújításon az ellenzék megbukván, ő innen hazaköltözött Heves megyébe, hol főjegyző, országgyűlési követ, a helytartótanácsnál titkár, az 1848-i parlamenti kormány alatt az igazságügynél osztályfőnök és az 1860-i restitúció alatt pestmegyei alispán lett.

Komlóssy Antal megyei raktárbiztos, Komlóssy Pálnak legidősebb fia, az ügyvédi vizsgálatot letévén, mellém jött mint segéd, de úgy látszott, kitört belőle az előszeretet a közügyek iránt, és ezen pálya közelebb ér-

dekelte, mint az ügyvédség. Mint ifjú ügyvéd a köztanácskozásban részt vett és már az első föllépésénél elárulta, bogy köztanácskozásra termett. Közéj), de erős természet, veres haj, de szabatos ábrázat volt a külseje: hangja erős, szónoklatában nem a régi formák és a nyelv szabatossága, hanem az ügyes francia fordulatok, a meglepőség volt a jellemvonása. Az erős határozottság, a vakmerőséggel határos bátorság, a gorombasággal határos csipősség, de amely törvénybe sohasem ütközött, barátai között is a „gorombates” címet szerezte meg neki. Beszéde alatt lassankint nőtt az indulat, mellyel hangja egyiránt emelkedett; homlokán az erek felduzzadtak és bizonyos félelmes elszántságot fejezett ki, melytől leginkább tartottak a konzervatívok. De midőn elcsattant az éles vágás, különös ügyességgel tudott a nyugodtabb tárgyalásra áttérni; beszédjéből mindenkor kitűnt a tárgyismeret, a befejezése pedig rendesen egy váratlan csapással végződött. Dacára kihívó csipősségének, jellemének becsületességét az ellensége se gyanúsította.

Szacsvay Imre nekem apjáról, *Toper ezer Ödön*nel anyjáról unokaöcsénk, mint ifjú ügyvéd mellettem volt segéd. A magántársaságban nagyon szelíd és igénytelen viselete és gyenge testalkata mellett nem lehet leírni a meglepetést, melyet közép, de átható hangja, egészen szabatosnyelvű, döntő logikájú szónoklata szokott a hallgatókra gyakorolni. Első fellépésénél azonnal megjövendöltük, hogy az országban elsőrangú szónok fog belőle válni. Akár a művelt szónoklat, akár a tudományosság tekintetében bámulni kellett, hogy csupán magyar és latin nyelvismerete mellett hogy lehetett annyira kiemelkedni; iskolai pályája alatt mindig első tanulónak tartott ugyan, de az ő szónoklata túlszárnyalta azt, amit az iskolában lehet tanulni. A szónoklatot gyakorlat által is meg lehet ugyan szerezni; a dadogó Demosthenes gyakorlat által híres szónok lett, mert neki csak a nyelvét kellett gyakorlat által kiképezni, de a tehetség vele született; arra is sok példa van, hogy hang és jó külső elpalástolják a tehetség hiányát; másoknál a stúdium állítja elő a szónokot. De vannak született szónokok, kiknek nem kell bizonyos példányokat követni, hanem a tehetség igyekezet nélkül teremti a meglepő formákat, és akik mindig több tudományt és szebb alakban árulnak el, mint amennyit az iskolában szerezhettek. Ilyen volt *Szacsvay Imre*. Jellemvonása volt a legszelídebb alakban a hajthatatlan makacsság, a maga nézetét semmi tekin-

télynek alá nem vetette. 1848-ban nagyváradai képviselő volt az országgyűlésen; ritka, de meglepő szónoklata, tudománya, és határozott szabad elvei, forradalmi jelleme olyan tekintélyt vívtak ki neki, hogy a *Vukovits-miniszterium* alatt septemvirnek neveztetett ki az ifjú ügyvéd, hová azelőtt csak hosszas szolgálat, vagy magas arisztokrácia szokta az embereket fölemelni. A debreceni országgyűlésen a függetlenség aktáját ő mint jegyző aláírta, amiért Pesten kivégeztetett.

Ambrus József is szónoknak született; szabatos nyelv, hatályos előadás elfelejteti a hallgatóval a nem kedves hangműszert, és azon külsőt, mely már ifjú korában túlságosan elhízott, s önnön magának terhére lát-szik lenni., ü is a váradai Akadémiában tanult, a művelt nyelvek közül csak a latint és magyart bírta, de szónoklata azt hiteté el a hallgatóval, mintha francia iskolából került volna ki. Atyja főszolgabíró volt, nem egyesült görög vallású, és ez neki mindenkor nagy előnyére vált, mert felekezetéből ő volt a legkitűnőbb egyén. Lukácstól, Komlóssytól és Szacsvaytól azzal különbözik, hogy amazok őszinték és nyíltak, ellenben Ambrus prudens és circumspectus; sok tartalék-gondolafja van, ki tudja keresni az előnyöst, hallgatni és nem tenni tud, midőn az ellenkező hátránnyal jár; ritkán lehet előre tudni, hová fog szavazni. Az 1845-i vérengző gyűlést megérezte, a gyűlésre el nem ment, hanem az eseményt az utcáról leste; magához hasonlók között szeret bizonyos felsőbbséget követelni, mely célra gunyoros nem anynyira szavait, mint inkább viseletét használja eszközül; nem szeret párthoz tartozni, hanem kívánja, hogy nyereségnek tartassék, ha valamelyik párthoz nyilatkozik; de gondolkozásának jelleme szabadelvű.

Bige Károly, kinek atyja megyei főügyvéd volt, Márton testvérével együtt az ellenzékhez tartozott; közepszerű képzettségéhez képest a hosszadalmasságot kivéve jó szónok volt; az „ülük” után szokta magát irányozni, hiúsága többet hitetett magáról kelleténél; *Beöthy Ödönnel* való sógorságára büszke volt; szerette az olcsó úrit.

Csanádi Sándor eredetileg a konzervatívokhoz hajlott, de *Beöthy Ödön* sógorsága az ellenzékhez csatolta; kevés tanulmánnyal sokat szeretett mutatni, minden cselekedetének a hiúság volt a rugója.

A véres megyegyűlés.

Azon rövid vázlattal, melyet megyei életemről előrebocsátottam, egy olyan időszakot futottam keresztül, mely 1830-tól 1848-ig 18 esztendőfoglal magában. Ezen időszak volt az, melyben Magyarországon, különösen Bihar vármegyében is az ellenzék kifejlett, magát megszerezte és éppen olyan mértékben erősödött, amilyen mértékben igyekezett azt a kormány elnyomni. Az ellenzéknek kitűzött célja volt a kor kívánatait törvénybeiktatni, megszüntetni a magukat túlélt arisztokráciái kiváltságokat, melyeket hajdan olyan viszonylagos nemes kötelességek tartottak fenn és tettek mind szükségessé, mind méltányossá, melyek az idővel elenyésztek; megszüntetni a jobbágyi állapotot, melyet az előrehaladott polgárosodás nem tűrhetett. Az előrelátás, az eshetőségekre való előkészület az érdekeknek egyenlítése által az erkölcsi erőknek összpontosítását ajánlotta.

Ezen feladattal folyvást szemközt kellett küzdeni egy olyan arisztokráciával, melyet a nemzetnek egész történelme szoktatott az előjogokhoz; melynek időre volt szüksége, hogy legyőzze az önzésnek hatalmas munkálkodását és belássa, hogy ami nem tartható, amit Európa műveltebb nemzeteinek intő példája gyökerében aláásott, arról le kell mondani, azt önként kell odaadni a népnek, mielőtt az vagy magától fölbredne, vagy őt ellenséges elemek fölkeltenék, mert önkéntes adományért gazdagon fog kamatozni az elismerés, és neveli a közérőt, míg a nép méltányos követelésénél a makacs perlekedő vérrrel fizeti meg a perköltséget,

A magyar nemzet arisztokráciája fényes bizonyágát adta az önkéntes áldozatnak 1848-ban; szerencsére az idő rohama nem találta készületlenül a nemzetet; akkor termetté meg a 18 éves előkészítés a maga gyümölcsét, akkor jutalmazta meg az előkészítőket, az ellenzéknek kitűnő igyekezetét a következés; az ellenzék előljáró munkássága volt a villámhárító, mely miatt a szokott explóziót nem éreztük.

De aki kezdettől fogva az ellenzék harcosai közé állott, annak mindenről le kellett mondani; elkészülni nemcsak a nélkülözésnek, hanem az üldözésnek minden nemére, minden reménye nélkül valamely jutalomnak, sőt mivel az ezredéves intézmények átalakítására egy emberkor kurta idő, még azon reményről is le kellett

mondani, hogy akik véreitekkel készítik az utat, az ígért földére eljussanak.

A kormány élén olyan arisztokráciával kellett küzdeni, mely a maga fényét és hasznát oltalmazta, mely mellett pénz és bizalom állott segítségül, mely maga körül minden szolgálatért jutalmat tudott osztani (a zsoldosoknak minden lépése hasznot hajtott), mely az ellenzéknek ellenségnek tartotta, és amelytől minden kis tért-előre önfeláldozással kellett kivívni.

És mégis bámulni kellett, miként nőtt az ellenzéknek ereje; az ifjú nemzedéknek értelmes része rendszert az ellenzékhez csatlakozott, megvetette a túlsó oldalról kínálkozó vagyont és címet, megmaradt a homályban, mint szegény napszámosa az ellenzéknek, csak az öntudatban keresett jutalmat.

Az ilyen fénytelen küzdelmet még a történelem sem méltatja följegyzésre, az utókornak tudomására el nem jut: mint aki a kártyaasztalnál szórja az aranyakat, vagy köntösén csillogtatja azokat, nem emlékezik meg, mennyi véres verejtékbe került azon ércet, mely jólétet biztosít, a hegyek gyomrából kiaknázni.

Ezen időszakban a pártok küzdelme alatt, valamint a megyei szerkezetnek, úgy a kormányrendszernek árnyékoldala, kimutatta magát és meggyőződést érlelt meg a javításnak a reformnak szüksége felől.

A megyegyűléseknek időről-időre lejobbszállott az eredeti tekintélye; ennek okát a konzervatívok az ellenzéknek kicsapongásában keresték. Én nem látom szükségét vagy helyét, hogy ezen emlék jegyzet ékben az ellenzék védelmére kilépjek, sőt el kell ismernem, hogy az ellenzék minden segédeszköz nélkül, csupán az értelmiségre és bátorságra szorítatva, sokszor megfélemlített azon kíméletről, melyet a gyűlés helye ígényelt volna; de ez természetes következménye volt annak, hogy az elnök, a főispán vagy helyettese, kinek a pártok felett kellett volna állani és csak így tudta volna fenntartani magának és a gyűlésnek tekintélyét, rendszeren a konzervatív pártnak vezére volt és részrehajlását vagy nem tudta, vagy nem akarta titkolni; annál fogva az ellenzéknek vagy el kellett volna tűrni a méltatlan elnyomást, vagy félretenni a kíméletet és mindenre elszántnak mutatni magát.

A pártok sűrűlódása személyességgé fajult, és e tekintetben reánk illet: *iliacos intra muros peccatum et extra.*

Mennyire aljasodott le Biharban a gyűlés tekintélye

ős e részben mind a kót pártnak mennyit kellett hibául fölronni, azt mutatja a következő emlékezetes esemény.

1845 december hónapban *Tisza* főispáni helyettes megnyitván a közgyűlést, *Lukács György* az elnök beköszöntő beszéde alatt már fölállott, jeléül annak, hogy beszélni akar. A konzervatívek készen voltak a megtámadásra *Beliczay Maximilián*, egy üresfejű, szűkségből betolt alispán, aki, 1 ötvölvén róla az alispánság, kinevezetett címzetes királyi tanácsossá, korára és címére támaszkodva *Lukács György* előtt akart szólni. Jól tudta az ellenzék, hogy az ő beszédjének nem lenne semmi nyomatéka, mert nem is szokott lenni, mivel nem is tudott a gyűlési tanácskozásokban résztvenni, az ő beszédjétől tehát nem volt oka az ellenzéknek tartani, de mivel a természetes jó rend, mely ezen megyében gyakorlatban volt, azt kívánta, hogy aki előbb jelenti magát, előbb szóljon, *Lukács György* előbb ragaszkodott a, szólási elsőbbségéhez; ötöt támogatta az ellenzék, *Beliczay* a konzervatívek és a gyűlés a két névnek hangoztatásával folyt le. Később *Lukács* engedett volna elsőbbséget, de az ellenzék a gyakorlatra volt féltékeny és nem engedett; az első nap eredmény nélkül folyt le. A második nap hasonlóul kezdődött és végződött.

Az elnöknek könnyű lett volna a, keserű vitát az igazság és a gyakorlat szellemében kettévágni és kimondani, hogy a szólási elsőbbség *Lukács György*öt illeti; *Beliczay* és pártja fegyelemből is engedelmeskedett volna, *Lukács* pedig, ha a jog kimondatik, átengedte volna az elsőbbséget. De *Tisza* és pártja nem engedett, makacsságával az ingerültséget a legnagyobb fokra emelte és magát a legvastagabb személyes sérelmeknek tette ki, annyira, hogy *Csanády Sándor* ötöt huncfutnak mondogta.

Én *Csanády*val egy párton voltam, de mégis fölugrottam, a mindkét részről rendkívül ingerült lármában szóhoz jutottam és fölszólitottam az elnököt és főügyvédet, kiknek kötelességük volt a hely szentsége fölött örködni, hogy a megsértett hely szentségéért a keresetet tegyék föl. *Csanády* készen volt, hogy az elnöknek megsértéséért a törvény által rendelt 100 forint bírságot lefizesse, de *Tisza* engem megkért, hogy álljak el indítványomtól és ne nagyobbítsuk az ingerültséget, tudja ő, hogy *Csanády* úr a kifejezést az ingerültsége miatt meg nem gondolhatta és órá a kifejezés nem illik. A kereset el is maradt.

Tiszának ezen beszédét nagy mérsékletnek kellett volna tulajdonítani és kíméletnek a fölhevült emberi indulatok iránt, de a következés mást bizonyított, mert miután az ellenzék nem engedett, *Tisza* a várból egy szakasz katonaságot rendelt ki, mely harmadik nap a” gyűlésterem előtt az utcán fölállíttatott s miután az ellenzék akkor is jogához ragaszkodott és így a gyűlés eredménytelenségi⁴ látható volt, *Tisza* otthagyta helyét és a gyűlést eloszlatoznak nyilvánította, majd bement a főispáni szobákba. Utána kivonultak a konzervatívok, de az ellenzék azon gondolattal, hogy később az elnök visszajöhet, mert a konzervatív tábor nála volt, nehogy ezen esetben az ellenzék nélkül hozassák határozatot, a teremben bentmaradt. Egpár perc múlva berohantak a vármegye hajdúi és az ólmosbotokkal ellátott számos köznemesség, a konzervatívok által felfogadott kortesek és a terein ben maradt ellenzékieteket szuronnal, puskaaggal és ólmosbotokkal ütötték-verték. Erre előre el volt a konzervatív tábor készülve, a fegyveres embereket dugaszban tartották; de hogy az ellenzék tagjai ne menekülhessenek, a nagyteremnek a nagygarádicsra nyíló ajtaja szokás ellen be volt zárva és csak a hátulsó ajtón lehetett menekedni. *Tiszát* a mézárilástól csak egy szoba választotta el, és hogy az ellenzék kétfelől legyen megtámadva, *Tisza* az ablakból intett a katonaságnak: a katonaság a hátulsó ajtó felől jött szembe a menekülőkkel, egyenesen szegzett bajonettel. De becsületére a katonaságnak, meg kell jegyeznem, hogy a vezénylő tiszt, látván a menekülni akaró urakat, parancsolta a bajonettet fölfelé tartani és utat engedett a menekülőknek.

Ezen vérengzésben sokan kaptak bajonettszúrást és ütéseket, véres fővel széledtek a gyűlés tagjai széjjel, de legnagyobb sérelmet kapott *Toperczer Ödön*, kinek feje össze volt verve, kocsin kellett őt hazavinni és soká épült ki sérelmeiből.

Én csak azért menekedhettem ki sérelem nélkül, mert a székeken keresztül igyekeztél menekedni, egy rossz szék alattam a tolongásban letört, én a fal felé estem és a vérengzők a zöld asztalon rohanván be, engem a fegyverrel nem értek.

„Ügy látszik *Beöthy Ödönnek* kivégzése el volt határozva, mert őtet a bezárt ajtónál megrohanták, ele esetlegesen egy huszárkadét, *Piszkovits* nevű, mint hallgatónak volt jelen a gyűlésen, ez a kardját kivonta és *Beöthy* fedezete alá vette: és ezen katona olyan tekintélyt tu-

clott magának bátorsága és fenyegetése által szerezni, hogy sikerült neki Beöthyt kicsinyszerű sérelemmel megmenteni. Bátor viseletéért neki a győri ellenzék egy szép kardot küldött emlékül.

A vérengzés után az ellenzék összegyűlt és elhatározta, hogy ezen példátlan esetet fel kell terjeszteni és nekem jutott a szerencse, mint minden ilyen esetben, a fölterjesztést kidolgozni.

De más részről *Tisza* sem késett, ő is fölterjesztette az esetet és ezen kettős fölterjesztésnek eredménye az lett, hogy egy királyi biztos neveztetett ki az esetnek megvizsgálása végett; azután egy delegált törvényszék küldetett ide a vétkeseknek elítélése végett, de az ítéletet a forradalom megelőzte és félbeszakasztotta; annyit azonban a keresetlevelekből látni lehetett, hogy az ellenzéknek sok tagja többévi börtönre lett volna elítélve.

Csak ezen eset is eléggé bizonyítja, hogy a megyei gyűléseket törvénynek kellett volna szabályozni, egyrészt megszüntetni az elnöknek mindenhatóságát, és másrészt fékezni a tanácskozó tagokat.

Azon durva személyességet, mellyel *Tisza* megtámadtatott, jóllehet tulajdon törvénytelen makacssága idézte azt elő, nem lehet nem kárhozhatni; de vannak törvények, melyek a széksértésért büntetést szabnak; ezen törvényekre hivatkoztam én, midőn *Csanády* ellen akciót sürgettem; *Tisza* szelíd képpel elhárította a büntetést, azután fölpanaszolta az esetet és a kormány mellözve a törvényeket, a szóbeli sérelemért börtönbüntetést rendelt volna azok ellen, kiken már *Tisza* fölfogadott gyilkosokkal és a megye hajdúival véres elégtételt vett és *Tiszának* a vérengzésért, ezért az országos hallatlan botrányért semmi bántódása nem lett volna.

Ilyen volt az 1847-i alkotmány, a törvény csak a kormányzottakat kötelezte, de a kormány felelet terhe nélkül keresztülgázolhatott rajta. A személybiztonságra a zsarnoki kormány is jobb, mint az olyan alkotmány, melyen a kormány felülemelkedik; a zsarnoki kormány alatt tudja mindenki, hogy csak az szabad, amit megengednek és mindent tenni kell, amit parancsolnak s ilyen módon a személye biztosítva van; de mikor a törvény azt rendeli, hogy a gyűlés elnökének szóvali megsértéséért 100 forint a büntetés, a kormány azonban börtönbüntetést rendel, ily esetben a törvény csalja az embert a veszélybe. Midőn a nemes embert a törvény biztosítja, hogy a gyűlésen szólhat, szólhat pedig ki-ki azon renddel, melyben

magát följegyeztette, és az elnök pártja ezen törvényes rendet megzavarja, azok, akik törvényes jogukhoz ragaszkodtak, az elnök tudtával gyilkos módra leveretnek, még pedig azon helyen, hol igazságot és törvényt kellene szolgáltatni, s még azon felül börtönnel is büntettetnek, a vérengzést intéző elnök pedig nemcsak nem büntettetik, hanem még kitüntetésre is számíthat, ez gúny az emberi jogokra.

A vérengzéssel bevezetett megyegyűlés dolgának megvizsgálására királyi biztos neveztetett ki; ilyen minőségben előbb *Földváry Gábor* jelent meg a megyében; utóbb a krassói főispáni helyettes, *Kiss András* neveztetett ki. Ezen kinevezésnek örvendtettem, mert Kiss András Váradon tanult, korombeli; már Váradon kezdődött barátságunkat Pozsonyban az 1825-i országgyűlés, midőn ő a gróf *Cziráky* országbíró, én pedig a bihari követek mellett jurátusok voltunk, megerősítette; de ő ezen megbízást el nem fogadta *Bagossy Lajos* sógorom Kiss Andrásnak tanulótársa volt, és mindketten nagyon sajnáltuk, hogy a kiküldetését leköszönte s én ezt ezen levéllel fejeztem ki.

1846 február 20.

Barátom! Midőn királyunk ő felsége a bihari dolgok megvizsgálását Reád bízni méltóztatott, nagyon örvendtettem, még pedig nem azért, mintha az ifjúkori barátság színe alatt igényekkel kívántam volna Hozzád közliteni, mert soha sem felejtkeztem volna *meg* azon választófalról, melyet köztünk érdemed és a szerencse emelt, hanem egyrészt azért, mert ismert jellemed készségül szolgált afelől, hogy eljárásod igazságos és részrehajlatlan lett volna, másrészt azért, mert az eseménydús tizenkilenc évek utáni viszontlátás reám nézve sajtáságos érdekű lett volna Bagossy Lajos sógorommal ilyen reményekkel néztünk megérkezésednek elébe; örömünket és reményünket titokban tartottuk, nehogy a gyanúsítás jelen időszakában még ez is félremagyaráztassék; nem írtam szándékosan csak azért, nehogy bizodalمام túlságosnak, gyengéd felennékés a köztünk lévő különbségről megfeledezőnek láttassék és nyilatkozatunkat mind én, mind Lajos sógorom a találkozásunk idejére tartottuk föl.

Azonban megilletődve esett értésünkre, hogy Te a kiküldetést leköszönted.

Mi meg vagyunk győződve, hogy a megye ügye a Helyetted kinevezett királyi biztosnál is igazságos

kezekbe kerülend; de az én és Lajos sógorom magán-öröme kárpótolva nem lesz, amit a veszteség idejében még nagyobbnak tapasztalunk.

Ennek nyilvánítása a régi barátság ösztönéből származott és miután mint királyi biztost, már nem tisztelhetünk, még a hízelgés gyanújától is megtisztult.

Kérlek, tekintsd ezen nyilatkozatomat az idő által tiszteletté érlelt barátságom jeléül, mellyel állandóan maradok tisztelő barátod.”

Én a királyi biztosnál némi bizalmat akartam megszerezni, hogy pártomnak szolgálatot tehessek; tudtam, hogy Kiss András a helyette kinevezendő királyi biztossal bizalmas lábon fog állani és a fölélesztett régi barátságánál fogva irántam a kinevezendő királyi biztost figyelmezteti; ezen szándékom nem is maradt siker nélkül, mert Kiss András helyett az esztergommegyei főispánhelyettes és helytartósági tanácsos, *Andrásy József* nevezetvéni ki királyi biztosnak, midőn ő a megyében megjelent és az akkori szokás szerint a megye tisztelgő küldöttséggel fogadta, még pedig külön a konzervatívok, külön az ellenzék, és midőn *Beöthy*, ki Andrással több országgyűlésen volt együtt követ és jóbarát, a tisztelgőket nevenként bemutatta, reám kerülvén a sor, Andrásy örömét fejezte ki, hogy személyesen megismerhet.

Én Andrással azelőtt sohase találkoztam, később magam menvén hozzá tisztelkedni, meglepő szívességgel fogadott, előhozta, hogy minden régi barátimmal barátságban él, kik engem gyakran emlegettek, kikérte bizalmas barátságomat, meghívott, hogy az esteli órákat minden nap nála töltsük; megérkezvén a neje is, azon kevesek között voltam én, kiket nejével együtt meglátogatott; hogy a folytonos szobai munka után új levegőt szívhaszon, délután gyakran megállott a kocsival házam előtt és kimentünk a mezőre fűrészni, ilyen célból *Gázsi/Imrét* is meglátogattuk Peterden.

Andrásy József szép férfi, kedves társalgó; mint Esztergom megye követe, a konzervatívoknak vezérszónoka volt és országgyűlési magatartása után a konzervatívok között országos nevezetességnek tekintett. A kancellárral, gróf *Apponyival* bizalmas barátságban állott; már akkor helytartósági tanácsos és esztergomi adminisztrátor lévén, előtte fényes jövő állott nyitva; de azon dicséretes kivételnek volt tekintendő, kit a ragyogó jelen és jövő el nem ragadott, ki pártkülönbség nélkül becsülte a tiszta jellemet és lelkéből utálta az ellen-

kezőt. Irántam nem is titkolt nyílt barátsággal viseltette, amiért őt a konzervatív párt föl is adta, de ő ismerően az akkori kormánynagyokkal való viszonyát, az ilyen apró áskálódás! megvetette.

Midőn a biztosságot befejezte és én hozzá búcsúzni mentem, így fogadott: „A királyi biztosi eljárás mindenütt nagy próbára szokta kitenni a megyei jellemeket, itt sok aljas jellemet ismertem ki. A konzervatívok minden ember becsületét megtámadták, beereszkedtek a házi dolgokba, rágalmaztak, költeményekkel gyanúsították az ellenfelet; mindig vártam, hogy ellened mit fognak föladni; bizonyosnak tartottam a föladást, tudván, hogy Te a gyűléseken csípős ellenfél szoktál lenni és nem győzőm eléggé csodálni, hogy egyedül maradtál ment e vádtól, kivéven egy névtelen föladást, melyben általában csak azzal vádolnak, hogy az oppozíció részéről Te vagy a legveszedelmesebb ember, mert a gyűlésen úgy hatalmadban áll a kifejezés, hogy elfogni nem lehet.”

Ugyanakkor megszólított, nem lenne-e ellenemre, ha a kinevezendő Delegatum Judiciumhoz engem a vádlottak védelmezőjéül ajánlana? Én azt válaszoltam, hogy ha a vádlottaknak a szabad védelem megengedtetik és nem lesznek az én védelmemre kényszerítve, azon esetben a kineveztetést elfogadom; ami meg is történt.

A királyi biztosság alatt történt, hogy a megyéhez egy királyi leirat érkezett, melyet az ellenzék törvénybe ütközőnek talált és előlegesen az a vélemény terjedt el, hogy azt a gyűlésen tisztelettel félreteszik. Emiatt *Andráshy* nagy aggodalomban volt, mert azon cselben háta]mának egész szigorát kellett volna azok ellen fölhasználni, kik a leirat iránt ilyen tiszteletlenséget és engedtlenséget tanúsítanak. Engem kérdezett, minő nézetben vagyok! Én nyilvánítottam, hogy a leiratot én is törvénybe ütközőnek tartom, de én nem vagyok olyan véleményben, hogy félretegyük a leiratot, hanem terjesszük fel az országgyűlésre mint sérelmet.

Ezt mondtam a gyűlés előtt az ellenzék konferenciájában is, ami miatt köztem és a hevesvérű *Bernáthék* között kellemetlen összeütközés támadt. Bernáthék megbotránkoztak az én mérsékleti nézetemen; „nem hittük volna, mondák, hogy a mi pártunkon akadjon ember ilyen nézet mellett”. Én rögtön és egész határozott hangon válaszoltam: „Azt hiszitek, hogy én a Ti pártotokon vagyok? Én mindig a magam esze után indultam, akkor is, mikor veletek szemközt állottam, én nem változtam;

a nézet egyformasága együvé hozott bennünket és csak az tart össze; én minden zsarnokságnak határozott ellensége vagyok, de legkevésbé tűröm azt ügyfeleimtől, és hogy többé ilyen szólalkozásra ne legyen alkalmam, nálam nélkül is lehet értekezni, találkozunk a zöld asztalnál vagy szembe, vagy egymás mellett, nekem az mindegy.

Beöthy Ödönnek munkájába került a vizzálykodást kiegyenlíteni, nyilvánította, hogy nekem igazságom van, nem szabad engem a párt eszközének tekinteni, a vélemény különbségét tisztelni kell, kivált olyan embernél, ki független véleménye miatt annyi áldozatot hozott; nyilvánította, hogy ő ugyan a gyűlésen nem fog velem szavazni, de kénytelen az én véleményem ildomoságát elismerni.

A közgyűlésen *Beöthy* a parancsolatnak féltételét indítványozta, utána én keltem fel és mondtam, hogy én *Beöthy* úrtól csak a formában térek ei és azt indítványozom, hogy a parancsot jegyezzük föl országgyűlési sérelemnek, ezen eltérésemet azzal indokolom: non quid juris, sed quid consilii.

Az ellenzék nagyrésze megértette az én szándékomat, hogy a királyi biztos jelenlétében nem lehet a dolgokat élére állítani; a konzervatívek nevében *Hrabovszky János* úgy nyilatkozott, hogy ő ugyan a parancsolatban sérelmet se lát, de ha a többség megnyugszik az én indítványomban, hogy sérelemnek jegyeztessék, azt; nem ellenzi; így nyilatkoztak a konzervatívek, azt mondván, hogy ez esetben dálniának a szólás jogától és fölkiáltással az én indítványom lett végzéssé.

Andrási) a gyűlés után a titkárja által magához szólított, nagyon köszönte indítványomat, mely őt nagy kellemetlenségtől mentette meg. A gyűlés eredményét bejelentette a kancelláriának, kiemelvén, hogy az én mérséklő indítványomnak köszöni a zajos gyűlésnek elhárítását; erre a kancellária egy barátságos levélben megelégedését nyilvánította.

Andrásy engem felszólított, nyilatkozzam, kívánok-e a kormány hivatalába lépni! Bizonyossá, tett a siker felől. Én azt válaszoltam, hogy a vélemény függetlenség-ben felülről és alulról találom nyugalمامat, a kormány elveiben nem osztozom és az ajánlatot el nem fogdom. *Andrásy* sajnálatát, de egyszersmind következetességem iránti becsülését fejezte ki. Ő többször nyíltan neszéit velem a pártokról, az ellenzék által sürgetett refor-

mokat elvontan méltányosaknak tartotta, de azt hitte, hogy ha a reformoknak szabad út engedtetik, azok nem menetnek keresztül olyan rázkódás nélkül, mely az alkotmányt megingatja és a nemzetiségünket veszéllyel fenyegeti; o szükségesnek látja, hogy ilyen körülmények között a kormány erős legyen. A reformokat ő olyan természetűeknek tartotta, melyekben nagy a vonzerő, egyik a másikat teszi szükségessé és nem lehet kiszámítani, hol állanak meg; nem vette kétségbe az ellenzék becsületes szándékát, de féltette, hogy tovább menne, mint akarná, ha a kormány részéről egy erős vis repul si va nem mérsekelné a haladást.

Andrássy a reábízott vizsgálatot részrehajlatlanul vitte, az ellenzékét nem tekintette ellenségnek, mint ezt Tisza és pártja, kívánta, hivatalon kívül az ellenzék tagjaival társalkodott, azokat megkülönböztette, amiért a konzervatívok őt gyanúsították, feladták. Egyébiránt a királyi biztosságok a megyékben rendkívüli próbára szokták tenni az emberek erkölcsét; Biharban is a konzervatívok előtt semmi eszköz sem volt drága, mely a célhoz vezetett, cél pedig volt a gyűlésből vérengzések között kivert ellenzék ellen a bíróság büntetését kieszközölni; e célból azt bizonyították, hogy a decemberi gyűlésen *Tisza* ellen nemcsak szóbeli sérelmek történtek, hanem ellene kardot is rántottak; ez utóbbi nem volt igaz, mégis akadtak jellemtelen emberek, kik azt hitük után állították, olyanok, kik a gyűlésen jelen sem voltak; ezen gázságot *Jósa* intézte, ő adta ki a tanuknak, miként kell vallani; a konzervatívok és társai ugyanazonították magukat a kormánnyal; és azt hitte minden semmirevaló hamis tanú, hogy ő a királynak tesz szolgálatot, midőn tanúskodik. Az ellenzék részéről ilyen aljas tettek nem merültek föl; ezzel nem azt akarom kifejezni, mintha az ellenzék minden tagjának jelleme kiáltotta, volna a tűzpróbát, hanem azt kell megjegyezni, hogy az ellenzék volt vádolva, az ellenzék csak védelmi helyzetben volt és így nem volt alkalma az erkölcsiség rovására hamis tényeket bizonyítani, hanem az ő főadata volt a hamis tényeket, a vádak alaptalanságát kimutatni; általában az ellenzék szenvedő állapotban volt.

A királyi biztosság bemutatván jelentését a kancelláriának, akik a vizsgálat során vétkeseknek találtattak, azok ellen a bünyfenítő kereset elrendeltetett, és Váradra egy delegált törvényszék neveztetett ki a krassómegyei adminisztrátor, *Kiss András* elnöklete alatt; Debrecenből

Ka rap Sándor, Aradról *Török Gábor* és *Spek Imre*, Békésből *Szombathelyi*, vádló ügyvéd *Moys Antal*, jegyző *Szerényi Ferenc* krassói főjegyző volt; védelmező ügyvédnek én neveztettem ki.

Megérkezvén Váradra a kiküldött törvényszék, Kiss Andrásban, Moys Antalban és Spek Imrében pozsonyi ifjúkori barátimra ismertem, különösen Kiss Andrásban; a hosszú idő, mely alatt egymást nem láttuk és a változott körülmények a baráti viszonyt nem gyengítették; Spek Imre még régibb ismerősöm volt, mert Váradon együtt jártunk iskolába.

A keresetek megindítván, a vádlottak közül báró *Gerliczy Félix*, *Komlóssy Antal*, *Beniczky Adolf*, *Csanády Kálmán* és többen engem szólítottak fel védelmezőül, mások *Csengery Antal* által védelmeztették magukat.

Csengery Antal első ügyvéd-tekintély volt Bihar vármegyében, nem csak törvénytudományára, hanem páratlan szép írmodorára nézve minden munkáján keresztül látszott a jól megemésztett folytonos tanulmány; ő maga nagyon szerény ember volt, de irományai nem a szívének szelidséget fejezték ki, hanem a műveltség simaságát viselték magukon, mely a darabos eszméket is bársonyöltönyben tudta bemutatni, ellenben az egyszerű tárgyaknak is érdeket és hatást tudott adni.

Előttünk szép mező nyílt meg a vádlottak védelmével. Meg akkor az ügyvéd dicséretes hiúsággal dolgozta ki a munkáját, egyik jutalmát kereste abban, hogy a bírák dicsérettel említették munkáját még akkor is, midőn az ügyet elvesztette; még akkor az ügyvédi karnak ezen büszkeségét nem hervasztotta el a minden ároni hasznvágy, mit az üres, gyakran tisztátalan, de nyereségesebb váltó- és csőd-perek a felszínre emeltek.

Nekem nagy ösztönül szolgált védelmezői eljárásomban azon vetélkedés, hogy *Csengery Antal* klasszikus munkájától messze ne maradjak és mindkettőnknek megvolt azon elégtétele, hogy a bírák mindnyájan azt mondták, miszerint a vádlottak védelmének fölolvását örömmel hallgatják; különösen nagy nyomatékkal bírt *Karap Sándornak* ilyen ítélete, aki maga is teljes tudományos műveltségű ember volt és megtudta bírálni a munkának becsét.

De akármilyen helyes volt a vádlottak védelme, ha az allogták és próbáták után azt kellett volna is várni a bírától, hogy a fennállott törvények szerint a gyűlé-

sen történyszéksértési esetekért, szóbeli kihágásokért börtönbüntetést nem ítélnék, hanem a bűnügyi eljárást azon vádlottakra nézve, kik ellen a gyűlésen kiejtett sértő szavakon kívül egyéb büntett nem fog bizonyíttatni, le fogják szállítani, mégis az volt a közvélemény, hogy a bírák nem lesznek elég önállóak, *hanem* a vádlottakat a kormány kívánsága szerint börtönnel büntetendik és a királyi biztosságnak és a kiküldött törvényszéknek sok ezrekre menő költségeiben elmarasztalandják. Különös, hogy a közvélemény ezen gyanításnál nem tett kivételt *Szombathelyi Antalra*, ki Békésben, és *Török Gáborra*. sem, ki Aradban az ellenzékhez tartozott és ilyen minőségben mint országgyűlési követek is kitüntették magukat, mert azt hitték felőlük, hogy ezen törvényszéki maguktartása által akarnak maguknak a kormány kitüntetésére utat törni.

Mielőtt ezen perekben ítélet mondatott volna, kiütött a forradalom és hullámai között ezen pereket is eltemette; én örvendek, hogy a bírák önállóságába vetett s a közvéleménytől eltérő) bizalmamat az elmaradt ítélet meg nem cáfolta.

A forradalom kitörése. A pesti országgyűlés.

Az 1.848-i esztendő nemcsak Európának évkönyveiben, hanem az én életem történelmében is nagyon nevezetes időszakot képez. Az én életemnek szokatlan és tőlem nem keresett irányt adott és sok szenvedésemnek lett forrása.

Guizot francia miniszter túlbizakodván a maga hatalmában és a hadsereg hűségében, megtagadta a banquetet, mely az ő buktatására volt intézve és elejtette *Fülöp Lajost*, az okos királyt.

A februáriusi forradalom minden eddigi forradalomtól különbözött; az előbbi forradalmak otthon romboltak, hogy építhessenek, de az 1848-i *nem* fért meg a maga medrében, szűk volt neki Franciaország határa és kiömlött, benyargalta Európának nagy részét; de nem volt ez anyagi kiömlés; a francia forradalmárok bentmaradtak Franciaországban, forradalmi fegyver a határon kívül nem mutatta magát, a kiömlés csak szellemi volt és ragályként terjedt. Mi fog történni, ha egyszer arra a gondolatra jön a francia forradalom, hogy a forradalom működése csak úgy lehet biztos az elnyomás ellen, ha Európának népei vele együtt működnek, és

ezért kiröpít egy rajt, mely a szuronyok hegyén hirdeti az elveket és mentében növekedik, mint a hógolyó?

A februáriusi francia forradalom Magyarországgyűlését együtt ülve találta; *Kossuth* és pártja az országgyűlésnek rendszeres tárgyaitól eltérve, lényegére a régi törvényeinkben is megvolt, de alakjára egészen új alkotmányt tervezett felelős minisztérium, népképviselőlet és municipal is szerkezet alapján.

Ez utasításon kívül indítványoztatott, de hogy a nép akaratával találkozott, onnan kitetszik, mert mind a két Táblán ellenmondás nélkül ment keresztül, és a fejedelmi jóváhagyás által törvénné emeltetvén, a törvény ellen a kihirdetésekor egy megyében sem történt fölszólamlás.

Míg ez az országgyűlésen készült, én az észti ári úrbéri pernek végrehajtásával foglalkoztam. A mérnök által készített hibás végrehajtási tervet magunk bírói ítélet nélkül a földesuraság részéről visszavetettük, mert azt a lakosok részére sérelmesnek találtuk.

Esztárból hazajövet a nagymarjai pusztán *Beöthy Ödönnek* tanyája előtt jöttem el, de alkalmasint aludtam és nem vettem észre, hogy a kis úr fehér kendővel adott jelt a be térésre, és én csendesesen jöttem. Ödön úr Püspöki alatt ért utól a *maga* lovain, ott a maga lovait visszaküldvén, átült az én kocsimra és mondja az újságot, hogy Pesten forradalmi mozgalmak vannak, a sajtó korlátlanul működik; mutatja a sajtó első szüleményeit, melyeket a Tisza-ifjak nevelője *Sántha György* alispánnak leküldött és amelyeket Sántha, mint a konzervatívok egyik képviselője, oly módon közölt vele, hogy haladék nélkül jöjjön be értekezni a megye jólétéről.

Nem tudom leírni a meglepetést, melyet bennem a hír okozott.

Beöthy beszólván az alispánhoz, ebédre hozzám jött, ketten ebédeltünk szóztalanul.

Ebéd után *Beöthynek* könnyű jött a szemére és ezt mondta: egy új időszaknak látjuk elejét, de a kimenetelét senki sem jósolhatja meg.

Az alispán *Beöthyvel* egyetértve népgyűlést hirdetett a megye nagytermében. Kevés beszéd. Kimondatott, hogy a pártok megszűnnek, az ellenpártiak őszintén nyújtottak egymásnak kezet és ígérték, hogy minden erejüket egyesítik, nehogy a megye nyugalma akármely mozgalmak által megzavartassék.

Az új alkotmány kihirdetése után bizottmány alakított, a bizottmány tisztújítást tartott, amely alkalom-

mal első alispánnak *Miskolczy Károly*, második alispánnak *Thurzó János* választatott meg-, harmadik alispánnak *Ercsey Zsigmondot* akarták megválasztani; már a-szavazás meg is indított, midőn én Beöthyt figyelmeztettem, hogy a pártok valóságos kibékülésének „bebizonyítása végett a konzervatívok részéről *Sántha Györgyöt* kellene alispánnak választani. Ebbe *Ercsey* maga is belenyugodott, a választók közé Beöthyvel együtt kimentünk és Sánthát ajánlottuk és ő meg is választott.

A törvénytől fogva a nemzetőrséget kellett volna rendezni, az e célból tett összeírás a népnél ezen megyében, de más helyeken is, különböző balfogalmakat ébresztett. Nem lehet tagadni, hogy a nép tágulni érezvén az előbbi terhes jobbágyi viszonyt, részint a volt jobbágyi állapotnak sokhelyt (Biharban ugyan legkevésbé) keserű emléke nemét a bosszúvágnak, mely kommissziók fogalmakkal, elegyedett össze, keltette föl; ez leginkább a szomszéd erdélyi megyékből harapódzott át és az oláhoknál volt észrevehető; de ilyenre egy gyökeres átalakulásnál mindenkor számítani kell. Erdélyben véres jelenetek fordultak elő. A megyei bizottmány annál éberebb figyelemmel kísérte az efféle mozgalomnak minden jelenségét és egy-két áldozattal elejét is vette, úgyhogy ezen megyében semmi kitörés nem volt.

Ezen történelmi töredéket csak azért bocsátom előre, hogy a velem történetek összefüggésben kerüljenek elő.

Az erdélyi borzasztó esetek híre, hogy sok nemes család esett áldozatul a nép bosszúállásának, nálunk is nagy hatást tett, és a félelem a veszélyt minden borzasztóságával láttatta.

Egyik bizottmányi gyűlésen jelentette *Gulácsy Imre* szolgabíró, hogy Álmosdon, Keserűben és azon vidéken a néplázadás kitörőieiben van. A gyűlés engem küldött ki oly módon, hogy a Diószegen állomásozó dicsőség katonaság fedezete alatt jelenjek meg és a zavargókat fogassam el. Én még, a gyűlésen nyilvánítottam, hogy én csak magam megyek ki, és erről semmi ijesztések által nem hagytam magam lebeszélni; a megkeresett katonaság hiába várta felszólításomat, mert én egyedül mentem ki.

Álmosdról minden földesúr bevonult Debrecenbe, csak *Miskolczy Imre* volt otthon; *Gulácsy* szolgabíró számos fegyverét megtöltve várta a lázadást és kémlel ődött.

Én a helységhezánál megállottam, ott egy kisbíró

találtam, ez adta értésemre, hogy a bírák és a jegyző is a mezei munkán vannak; elrendeltem, hogy hazaérkezvén, engem Miskolczy Imrénél keressenek föl, ami még aznap megtörténi. Kérdezősködésem után megtudtam, hogy egy asszony a Szilágyságból érkezvén haza, azt beszélte, hogy ott senki se megy nemzetörnek, mert minden nemzetört a muszka ellen küldenek az urak, a muszka pedig a parasztember védelmére jön. Az asszonyt fölrendeltem, aki előttem elismerte, hogy ő ezt mint ott hallott kószahírt beszélte s azt tette hozzá, hogy ő itthon kezdte hinni a hírt, mikor látta, hogy minden földesúr megszökött. Én tréfás modorban fölvilágosítottam az asszonyt, de egyszersmind lefestettem előtte, hogy az ilyen pletyka, milyen bajt okozhat, ezért nagy büntetés várna reá, de én látom, hogy neki rossz szándéka nem volt; eltiltottam, hogy pletykázzon és megnyugtattam, hogy semmi baja sem lesz.

Másnapra népgyűlést hirdettem. Az összegyűlt nép előtt a törvén} jótékonyágát a volt jobbágy iránt és a nemzetőri kötelességet póriás modorban előadtam; egy sánta csizmadia, kit már előbbi estén a bírák mint titkos lázítót jelentettek nekem, észrevételeket tett, melyekből együgyűsége és rosszakarata kitűnt. Én a csizmadiát igen szerencsésen nevetségessé tettem, intettem, hogy maradjon a kaptafája mellett, mert Álmosdon ő a leg-együgyűbb ember és szégyenlene az álmosdi ember őreá hallgatni. A népnek nagyon tetszett az eljárásom; elkísérték a szállásomig és Ígérték, hogy legyen nyugodt, jelentsem be, hogy ők fognak a rendre felügyelni.

Így történt Keserűben is, és sem akkor, sem később semmi baj nem volt.

Egy félénk ember kikerekíthetett volna Álmosdon és Keserűben statárium alá való büntényt, pedig a következő mutatja, hogy olyan csakugyan nem létezett.

A megye, a város tisztújítást tartott, és pedig mivel még akkor Nagyváradnak és Váradolasznak külön magisztrátusa volt, az utóbbi az én elnökletem alatt; a nemzetőrség rendeztetett és ebben én közember-szolgálatot tettem. Megérkezvén a meghívólevél az országgyűlésre, a megye választókerületekre osztatott, központi bizottmány alakított és a képviselők választására az előző lépések megtétettek.

Nekem nem volt szándékom országgyűlési képviselőnek megválasztatni magamat, de *Beöthynek* és a volt konzervatív párt, meg a volt oppozíció embereinek ostroma

rábírt, hogy föllépjek. Váradon akkor nagy népszerűségem volt, mert a püspök és a káptalan ellen, mint földesurak ellen, a városokat a gyűlésen én védelmeztem; különben is Váradolaszinak rendes ügyvédje voltam. Ámde látván, hogy *Szacsvay Intve* csak Váradról, választható meg, én itt nem léptem föl.

Én az ugrai kerületben léptem föl, vetélytársam *Thurzó Ignác* volt, ki ezen választókerületbe tartozó több helységben földesúr és népszerű szolgabíró volt; ő a választás előtt sajnálatát fejezte ki, hogy engem kénytelen leszorítani; azonban feltűnő nagy többséggel én választattam meg képviselőnek.

Nőmet, kivel egész addig irigylett boldog házasságban éltem és négy apró gyermekemet baljóslatú érzések között hagytam el. *Ercsey Zsigmond* barátom előre felkért, hogy Pesten együtt vegyünk szállást. Az öreg báró *Gerliczy-házastársak* pedig megkértek, hogy Félix-szel, ki a felső táblához jelent meg, együtt utazzam fel; így is történt.

Pesten *Beöthy Ödön*, bemutatott *Deák Ferenc* igazságügy-miniszternek, ki mint hasonlóul képviselő, barátságosan fogadott és baráti szövetségét a változott idők viszontagságai után is folyvást fenntartotta. Sok ideig vele együtt szoktam ebédelni az István főherceg nevű vendéglőben *Bán h id y Albert* és *Szentiványi* társaságában.

Az országgyűlésen sok régi barátommal találkoztam az 1825-i országgyűlés és a juratéria korából; a változott körülmények közötti viszontlátás sajtószzerű hatású volt.

A népképviselőlet alapján összehívott pesti országgyűlésnek teendője lett volna átdolgozni az 1848-i törvényeket, melyekben az elvek voltak lefektetve, de a részletek kidolgozását a pozsonyi országgyűlés azon következőjének hagyta hátra, mely az 1848-i alkotmány értelmében fog összeülni. De ezen országgyűlés nem örökölte meg emlékét törvényekben, mint várni lehetett volna, hanem törvények helyett hagyott a történelemnek egy bizonyítványt afelől, hogy a magyar nemzet megérett az alkotmányra, ismeri annak becsét, mert azt vérével is kész megoltalmazni.

Az alkotmánynak egyedüli biztosítóka mindenkor a nemzetnek erélyességétől és áldozatkészségétől függ. Az uralkodó ösztönszerűleg, gyakran azon becsületes meggyőződésből, hogy ő teszi boldoggá alattvalóit, hajlandó a, maga hatalmát kiterjeszteni, meglevő jogaiból csak az

erőszaknak, a kényszerűségnek szokott engedni, de nem mulasztja el az alkalmat a kiengedett jogot vagy lassanként; észrevehetetlenül, vagy ha lehet, a hatalom erejével is visszaszerezni.

Őseink már 1222-ben belátták azt, hogy az alkotmányos törvényeket a nemzet fölkeléssel is védheti; ezt az Aranybulla 31. §-ában ki is fejezték; a történelem tanúsítja, hogy erre gyakran volt szükség. Az 1687. évi 4. törvény eltörölte a bulla 31. pontját; ezen törvény szövege odamutat, mintha ezen kitörlés a fejedelem iránti hódolatnak és hízélgésnek eredménye lett volna; én úgy tartom, hogy ilyen törvény felesleges, mert ha a nemzet erélyes, írott törvény nélkül is gyakorolja az önvédelem ezen jogát, míg ha gyenge, csak elpirul a törvény. Midőn a törvény a hatalom által megtámadtatik, beáll a törvényenkívüli állapot, a visszas felek a maguk erejére támaszkodnak és az erősebbnek akarata: a törvény; különben is a tapasztalás azt tanítja, hogy a törvény csak a gyengébbet kötéi ez i.

Az 1848-i alkotmány vérontás nélküli csendes forradalomnak vívmánya, az anyagi erő fölött az erkölcsi erőnek diadala volt; de az ellenforradalom azonnal felütötte a fejét. Horvátországban ezt *Jellachich* bán intézte; szinte egyidőben a szerbek, oláhok és tótok is fölkeltek a magyar nemzet ellen és vér- és tűznyomokat hagytak maguk után. A magyar kormány közbejárására *Ferdinánd* király a mozgalom legyőzése végett seregeket küldött különösen a horvátok és szerbek ellen; de a seregek vezérei németek voltak, akik a bécsi minisztérium utasítása szerint viselték magukat, időt engedtek a lázadókknak, hogy megerősödjenek. *Ferdinánd* az engedetlen *Jellachichot* száműzte.

Midőn a magyar minisztérium kineveztetett, gróf *Széchenyi* azt mondta, nem tudja, örvendjen-e vagy sírjon; de azért ő is résztvett a minisztériumban. Én nem szégyenlem megvallani, azt hittem és írtam gróf *Stiibenbergnek* Grácba, hogy a magyar nemzetnek jutott a szerencse példát adni a világnak, hogy nagy reformok, egy alkotmányának átalakítása, a nép jogoknak kiterjesztése és biztosítása vérontás nélkül is történhetnek.

Az országgyűlésre azon elhatározással mentem, hogy én azoknak sorába állok, kik az 1848-i alkotmányt konzerválják; különösnek tetszett nekem a szokatlan konzervatív szerep, minthogy egész életemben az ellenzék táborában működtem. A *Jellachich* ellen kiadott szigorú ren-

delet megerősített engem azon véleményben, hogy én mint konzervatív érzelmű közvetlen a kormánynak pártjához tartozom, közvetve a király hívei közt állok, és ezen hitből csak akkor ábrándultam ki, midőn ugyancsak *Ferdinánd* királynak nyilatkozata közhírré tétetett, mely szerint Jellachich magatartása iránt legmagasabb megelégedését nyilvánította; akkor már láttam, hogy a forradalom árja észrevehetetlenül körülfogott s előttem a jövődő el sötétedett.

Én őszintén jegyeztem föl, miképen változott, miképen zajgott az én hitein az akkori idő fordulatai után; de kevés az, aki vakságát bevallani nem pirul. A világsi fegyverletétel után minden ember úgy adta ki magát, mintha jós lett volna, mintha előre látta volna, hogy az északi óriás fegyverözöne fogja elönteni a szabadságföldjét, pedig azt nem láthatta, mert az orosz beavatkozás több körülménytől függött; és meg vagyok győződve, hogy ha az országgyűlés az olasz háborúra kért segítséget megszavazza, az orosz beavatkozás, mint szükségtelen, elmaradt volna.

A berettyóújfalusi kerületben *Szivák Miklós* nemes ember, de közönséges földművelő választatott meg képviselőnek, ő még itthon fölkeresett és elismerve készületlenségét a nagyszerű hivatásra, nyilvánította, hogy az országgyűlésen az én tanácsomat fogja követni; én a bizalmat megbecsültem, elhatároztuk, hogy az országgyűlésen egymás mellett foglaljunk helyet. Szivák ígéretét folyvást megtartotta Szivák Miklós Pesten feltűnő egyéniség volt; magas, egyenes termetű; májbőr-csizma, sötétkék magyar nadrág, hasonló mellény és kurta felöltő, széleskarimájú kalap volt az öltözete; őszbevegült hosszú haját viselt, magatartásán és előadásán egész bátorság, de előzékenységgel és mérséklettel vegyülve vonult keresztül; hangja átható, de nem sértő, beszedi¹ folyékony, gondolatai póriások, de egészségesek voltak.

Felérkezvén Pestre a képviselők, a megyeháznál gyűltek össze előleges értekezés végett, onnan szétoszolván, én *Szivákot* magammal vittem a fagylaldába, hol sok képviselő gyűlt össze; minden képviselő sietett Szivákkal megismerkedni; az első találkozás mindenkinek megtetszett; gróf *Teleki László*, báró *Orczy István* engem fölkertek, venném rá Szivákot, hogy a miniszterelnöknél, gróf *Batthyány Lajosnál* tartandó estélyen jelenjék meg; én előterjesztettem neki, ő tartózkodás nélkül elfogadta az ajánlatot, ha én bevezetem. Teleki és Orczy előremen-

tek gróf Batthyányt értesíteni. A fényes társaság már várt bennünket; a miniszterelnök, kinek magamat és Szivakot bemutattam, kezet fogott velünk; Szivakot körülfogták és nyájasan neveztek meg magukat neki. A gróf bennünket bevezetett a grófnéhoz egy másik terembe, hol több magasrangú nő volt összegyűlve. Szivákkal a grófné beszédet kezdett; ő azt úgy fogadta el, hogy a grófné nekem csudálkozását jelentette ki azon fesztelen, de illedelmes viseletért, mellyel Szivák őt és a jelenvoltakat meglepte. Hamar észrevette a közönség, hogy Szivák engem tekint mentorának, és ez okból Szivakot mindenüvé velem együtt szokták meghívni; így voltam vele ebéden a nádor-főhercegnél és a miniszterelnöknél.

Sziváknak bátorságát, irántam való bizalmát és ragaszkodását jellemzi az alábbi eset. A miniszterelnökhöz voltunk együtt ebédre meghíva; midőn Szivakot egy határban odavittem, a kapus kinyitotta a batár ajtaját és kiemelte Szivakot; ez sajtáságos hatású jelenet volt, de a kapus nagyobb zavarban volt, mint Szivák. Az ebéd alatt mellettem ülő *Polóczy László* képviselő és híres pohárköszöntő ivott a gróf háziúr egészségéért történelmi adatokkal földíszített szép beszéddel; a beszéd Szivákra rendkívül hatott, de még nagyobb hatást gyakorolt rá *Kazinczy Gábornak* pohárköszöntő-beszéde a grófnéhoz, aminél szebb toasztot én se hallottam; és míg a meghatott Szivák bámulatát fejezte ki a szép beszédek felett, több oldalról, kivált a grófné közeléből intettek nekem, hogy szeretnék Szivakot hallani; ő ezt nem vette észre. Én mondtam neki csendesen, hogy illenék, ha ő, aki az országban a legnépesebb osztályt, a földműveseket képviseli, ezen táblánál poharat emelne a grófi pár gyermekeiért. Ő, ha én jónak látom, késznek nyilatkozott s azonnal fölkel; egyszerű, keresetlen, de szerencsésen sikerült beszédet mondott a gyermekekért, kiket szülei érdeme a haza reményeivé tett. Rendkívül zajos tetszés követte a beszédet, ő nekem nagyon köszönte a figyelmeztetést és azt jegyezte meg, mennyivel ékeőbb beszédet tudott volna mondani barátomuram, mint én, és az én személyem különösége és a szokatlanság milyen tetszéssel jutalmazza a csekélységet, mely tőlem telik.

Szivák készségét és bátorságát kiismervén, arra nagyobb tárgyakkal is számoltam és. egy ízben nagy sikerrel föl is használtam.

Az országgyűlésen a demokrata szellem túlnyomó

volt, mindamellett (a választók becsületére meg kell jegyznem), hogy a képviselők nagy része — háládatosságból azon osztály iránt, mely a jobbágyi viszonyokat nemes önmegtágadással megszüntette, vagy meglepetve a váratlan események által és az idő rövidsége miatt magát nem tájékoztatván — az arisztokráciából állott, de talán homályos előérzetből az arisztokrata követek is túlbuzgottak a demokrácia mellett. Indítványoztatott, hogy a bordézsmá is szüntettessék meg.

Olyan ideiben, midőn még a megszüntetett úrbéri ségnek mi mód on való kárpótlása se volt tisztázva, midőn az arisztokráciát a véletlenül megszüntetett úrbériség is készületlen találta és aggódva nézett jövődjé elébe, ezen indítvány időelőttinek tekintetett, de a karzat túlnyomó befolyása és fenyegetése gyanítottta, hogy a mérsékelték kisebbségben maradnak. Aki az indítványnak ellene szólott, aki nem hallgatott, az népszerűségét veszélyeztette.

Az ülés alatt több barátom, különösen *Kováts Lajos* szerette volna tudni, micsoda nézetben van *Szivák* és merne-e szólani. Én már előttevaló nap elmondtam neki e tárgyban gondolatomat, ő azt helyeselte; az ülés alatt fölszólítottam, hogy beszéljen, ő késznek nyilatkozott, mire én azonnal följegyeztettem; az elnök, *Pázmándy*, és a jegyzők azt a kedvezést gyakorolták, hogy jóllehet előtte sokan voltak szólásra följegyezve, harmadiknak ötöt szólították föl. Ő azon bátorsággal, mely a meggyőződéssel együtt jár, így szólott:

„Tisztelt képviselők! Én azon szerencsések közül vagyok, kikre a jobbágyi állapot megszüntetése által az ország rendei kegyességet árasztottak, mert nekem is föl szabadult negyed jobbágytelekből áll a birtokom; de nem kell tovább feszíteni a dolgot, mint amennyire lehet, elég ez egy fogással nyereségül a jobbágnak, vesztéségül a földesúrnak; sőt én megvallom, jobban szerettem volna, ha az ország törvénye nekem csak arra nyújtott volna módot, hogy én magamat megválthassam és a földesúr tartozzék a váltságot elfogadni, mert akkor magam igyekezetének köszönteni volna szabadságomat, de most még az a gondolat is megfordul az ember fejében, hogy amit a nemesség adott jókedvében, visszaveszi haragjában! Azonban különbség van a jobbágytelkek és a szőlők között; a jobbágy telkekért leszolgált már a jobbágy a váltságot, a földből élünk, az az első szükség; nem úgy van a szőlő, anélkül élhetünk, és gyakran egy szegé-

nyebb úrnak határában gazdagok bírnak szőlőt, akik nem érdemlik, hogy az ország nekik kiváltsa a szőlőjét. Én az indítványt időelőttinek tartom.” Amilyen zajjal kívánták hallani Szivákot, előadása olyan hatást tett, hogy az indítvány mellőztetett.

A horvátok, szerbek, oláhok és tótok által a magyar nemzet ellen intézett fölkelések, az ezeknek megfélemezése végett kiküldött csapatok lomha viselete a bécsi reakciónak befolyását kétségen kívül helyezte. A bizalmatlanság, gyanúsítás, ingerültség folyvást erősödött, az országgyűlésen a karzat befolyása, folyton nőtt. Elöttem tisztán állott, hogy a nemzet egy nagyszerű forradalom küszöbén áll.

Nevezetes fordulópontot képezett az országgyűlés alatt, midőn a magyar nemzettől az olaszok ellen segítő-sereg kéretett. *Kossuth* miniszter egész erejét megfeszítette, hogy a segítő-seregnek megajánlását keresztülvigye; három napi értekezlet tartatott e tárgyban *Kossuth* szál-lásán. Az értekezlet alatt én is nyilatkoztam a kért segítség megajánlása mellett. *Nyáry, P erezel, Madarász* körül egy párt alakult, mely azt ellenzetté, nem tartván illőnek, hogy egy nemzet azon kezdje meg alkotmányos életét, hogy egy szabadság után sóvárgó másik nemzet elnyomására, segítő-sereget adjon. Ezen elvont elvnek igazsága ellen az érzelemnek nem lehetett szava, meg kellett ismerni döntő erejét azon ellenvetésnek, hogy most a, mi segedelmünkkel fog egy nemzet leigáztatni, azután annak segedelmével leszünk mi elnyomva De én úgy láttam a dolgot, hogy a magyar nemzet minden rokonság nélkül Európában önállókig fenn nem állhat, geográfiai helyzetünk, háromszázados együttélésünk úgy összefor-rasztott az osztrák dinasztiaival és az örökös tartományai-val, hogy mi együtt tarthatjuk föl egymást; megújított alkotmányunknak is csak úgy Ígérhetünk állandóságot, ha mi az osztrák érdeket magunkévá tesszük. Olaszország másfelé gravitál, a magyarnak az olasszal egy célja, egy érdeke nem lehet; mi nem vagyunk oly erősek, hogy egy távolesó nemzet miatt szakítsunk régi szövetségesünkkel; az első kötelesség, valamint egyes embernél, úgy egy nemzetnél is önmagát fenntartani; nem vagyunk mi hivatva, hogy elvont igazságokért a tényleges jogokat megtámadjuk és lételünket veszélynek tegyük ki; ellen-ben, ha majd a mi alkotmányos szabadságunk erősebb gyökereket verend, akkor igyekezhetünk a velünk szö-vetséges nemzetek iránti rokonszenvünknek érvényt sze-

rezni és eszközölni, hogy a mi alkotmányos szabadságunk más nemzetekre is kiterjesztessek.

Az értekezletben a nagy többség a kért segítség megadása, mellett nyilatkozott. *Kossuth* az indítványát a gyűlésben megtette, az ellenzék ellene szólott, a karzat fenyegető viselettel pártolta az ellenzékot, és *Kossuth* az ellenzéknek, melyet törpe minoritásnak mondott, kénytelen volt engedni, nehogy az erőltetés népszerűségébe kerüljön, és az ajánlat olyan módosítással gyengített meg, mely Bécsben el nem volt fogadható; ezzel a kocka elvetetett köztünk és a bécsiek között.

Ferdinánd király az országgyűlést október 3-án kelt rendelete által feloszlatta; de az országgyűlés a rendeletet törvénybe ütközőnek és emiatt nem kötelezőnek nyilvánította, mert nem volt Budapesten székelő miniszterek egyike által aláírva (1848. 3. t.-c. 3. §), hanem a rendeletet *Récsey*, mint a király által kinevezett miniszter írta alá; továbbá, mert a 4. törvény 6. §-a szerint az országgyűlést az utolsó évi számadásnak és a következő költségvetésnek megállapítása előtt föloszlatni nem lehet. Az országgyűlés magát permanensnek nyilvánította és így már akkor az országgyűlés az alkotmányos jogok *megerősítése* végett a nyílt forradalom terére lépett.

Elöttem elhomályosodott a jövő; otthon maradt családom miatt a forradalom alatt sokat aggódtam, azt hittem, hogy ha én közöttük lennék, az előre nem látható szerencsétlenségben biztosságukról inkább tudnék gondoskodni; de elhatároztam magamban, hogy mivel engem a haza javának fenntartása és előmozdítása végett küldött a bizalom az országgyűlésre, amit elfogadtam, s ámbár nem tudtam, mit tehetek a közjóra, de elhagyni az ország ügyét a veszély idejében illetlen, annál fogva én az országgyűlés jó- vagy balsorsában osztozni fogok.

Midőn a képviselők háza a feloszlató parancsnak az engedelmességet megtagadta, világosan látni lehetett, hogy a rendelet fegyver erejével fog végrehajtatni; és miután a magyar katonaság külföldön állomásozott vagy az olaszok ellen állott csatában, én el nem tudtam gondolni, hogy a hatalom erejének minő erőt állítunk ellenébe és azt hittem, hogy egy rendezett hadseregnek kevés munkájába fog kerülni az országgyűlést szétoszlítani, mely a fegyvertelen és nagyrészen királyi érzelmű népre is hiába támaszkodnék.

Jellachich bán a horvátokkal ellentállás nélkül nyomult előre Fehérvár felé. Láttam a borsodi és szabolcsi

nemzetőröket, akik *Móga* tábornok vezérlete alatt Jellachich ellen mentek Pesten keresztül; még a fegyverforgatásban, a töltésben is egészen gyakorlatlanok voltak; azt gondoltam, hogy ilyen erő Jellachich előtt meg sem állhat és arra voltam készen, hogy Jellachich egy pár nap alatt részint leöldösteti, részint összefogatja az országgyűlés tagjait.

Milyen volt a meglepetésem, midőn a csatatérről a Fehérvár alatti ütközetről érkezett a tudósítás, hogy a forradalmi sereg győzött. Jellachich háromnapig fegyvernyugvást kért és nyert és ez alatt egy Flankenbewegunget csinált és Bécs felé elvonult.

Leírhatatlan volt a lelkesedés, midőn *Gáspár* huszár-őrnagy, — ki Váradról Ercsey-leányt tartott feleségül s mint hadfogadó tiszt, soká lakván Váradon, jó barátom volt — az országgyűlés előtt megjelent és hozta a győzelem jeléül az ellenségtől elszedett zászlókat.

Nagy előny volt a fölkelő seregbe, hogy először éppen Jellachich-csal kellett összeütközni, aki talán nagyobb illír költő volt, mint hadvezér, mert az első győzelem önmagában való bizalmat és lelkesedést támasztott.

Kossuth kiment vidékekre a nép közé és páratlan ékesszólásával a népet mindenütt megnyerte a forradalomnak; a magyar kormány ez időben rendkívüli tevékenységet fejtett ki.

Amilyen szükséges volt vidéken a néwet a nemzeti ügynek megnyerni, a népet, mely annak előtte megszokta minden jót a királynak, minden rosszat a földesuraknak tulajdonítani, olyan túlságban csapongott a fővárosi nép. A forradalomnak természetében van a lázas gyanúszkodás és a rémuralomra való hajlandóság. Magyarországon hálátlanság lenne az arisztokrácia ellen szólani, mely ritka, Önmegtágadással mondott le földesúri jogairól és bevette a népet az alkotmány sáncai közé; midőn a haza nevében áldozatra volt a nemzet fölhíva, azon arisztokraták, kik a megszünt úrbéri seggel legtöbbet vesztek, arany- és ezüstkészleteik önkéntes fölajánlásával példát mutattak az áldozattételben; és midőn a forradalom már lobogtatta zászlóit, az arisztokráciának legnagyobb része minden áldozatban részt vett, azon töredéket kivéve, mely a reakcióhoz csatlakozott és az orosz intervenciót szorgalmazta; mégis a Fővárosban mindaz, aki mérsékletre volt hajlandó, gyanúsítottatott és ez alul maga a képviselőház sem volt ment,

Egy éjjeli ülés alatt a Dunaparton összecsoportosult

erős néptömeg annyira türelmetlen volt, hogy *Kossuthnak* ki kellett menni az erkélyre és a tömeget béketűrésre inteni.

Én akkor lementem és a nép közé elegyedvén, ilyen felkiáltásokat hallottam: „Nem megy addig jól az ország ügye, míg mi egynéhány képviselőt az ablakon ki nem hányunk.”

Az országgyűlés, a képviselők háza, mert ez ragadta magához a hatalmat, az ilyen fenyegetést nem érdemelte, mert ámbár a nagy többség az 1848-i alkotmány mellett kitartó, de mérsékelt hajlamú volt. A karzatnak rakoncátlan magatartása és fenyegető viselete a mérsékleti többség figyelmét magára vonta; többször tartott értekezletet *Szűnyogh Rudolf* szabolcsi képviselő szállításán, melyben a tiszai kerületben és erdélyi képviselők számosan részt vettek és kérdés tétetett, hogy tűrje-e a többség a karzat zsarnokságát? De az lett a megállapodás, hogy a forradalomnak, melyben már benne voltunk, az a tulajdonsága van, hogy a tömeg mindig a legvakmerőbb minoritáshoz tapad; aki a forradalom alatt mérsékelni bátorodik, azt a nép ellenségnek tekinti, minden mérsékleti föllépés csak üldözéseket, véres áldozatokat idéz elő, mely a vidékre is kiterjed, anélkül, hogy remény mutatkoznék a föllépés eredménye iránt; előttünk volt a Gironde példája; ok nélkül ne fogyasszuk fajtánkat!

A képviselőház a megyékbe biztosokat nevezett ki, nagyobbrészt a képviselők közül; némely képviselő katonai szolgálatra lépett át, ilyen volt *Perczel* és gróf *Haller Sándor*. A bihari képviselők fölszólíttatván, hogy javallatot adjunk be egy kinevezendő biztos iránt Bihar megye részére, tizenhárom képviselő közül senkise vágyott ezen kiküldetésre, csak maga *Bernáth József*; mi ismervén Bernáthnak dühös indulatját, a rémuralomra való hajlandóságát, féltettük a megyénket, hogy a hajdani pártremiszscenciák üldözéseket idéznek elő; magunk között megoszolva, a többségünk *Hodossyt* javallottá, aki mindig a konzervatívokhoz tartozott és csak akkor állott az ellenzékiek sorába, mikor az adminisztrátori párt vérengzések között verette szét a gyűlést. Tudtuk felőle, hogy tisztakezű, értelmes és nem vérszomjas ember. Ő neveztetett ki kormánybiztosnak.

Gr. Zichy Ödön és gr. Lamberg kivégzése.

A forradalom vezérei csak a kitűzött célt nézik ég ami útjukban áll, azt kímélet nélkül megsemmisítik; a rendkívüli körülmények nem adnak időt a fontolgatásra és a forradalom rendszerint sok véres áldozatba kcrül. Nálunk kevesebb áldozat esett, mint várni lehetett; ezt talán nagyrészen annak lehet tulajdonítani, hogy *Kossuth* minden gyengesége mellett vérszomjas nem volt, amit én dicséretére említek; a forradalmárok azt rótták meg, hogy nem volt *elég* szigorú és hogy nem született forradalmi vezérnek; a történelem alig mutat föl nagyobb agitátort, de azontúl már kisebb volt önmagánál.

Két nevezetes nagy áldozat okozott rendkívüli rémulatot, az egyik gróf *Zichy Ödönnek*, a másik gróf *Lambergnek* kivégeztetése; ezen két eset jellemző vastág vonása volt a forradalomnak.

Gróf *Zichy Ödön* esete engem nagyon közel érdekelt, mert én neki és Domonkos bátyjának Bihar megyében ügyvédje voltam; Pesten az országgyűlés alatt is gyakran meglátogattam őket és Ödön gróf engem bizalmával megtisztelt. Utolszor beszéltem vele a nádornál adott ebéd alatt, amikor egymás mellett ültünk. Ő meghívott engem, hogy az országgyűlésről kérjek szabadságot és menjek ki, nézzem meg a fehérmegyei birtokait és gazdaságát, jól fog esni, úgymond, ilyen agitált állapotból odakint csendességben kipihenni magunkat. Én az ajánlatot elfogadtam s megállapodtunk, hogy ő Bécsből Pest felé jön vissza és kimegyünk pihenni.

Gróf *Zichy Ödön* fölment Bécsbe, azalatt *Jellachich* bevonult Fehérvárra és Fehérvár körül a gróf *Zichy*-testvérek jószágaiban állomásozott seregével. Ödön sietett Fehérvárra, ismeretségben állván *Jellachich*-csal, hogy megmentse vagyonát az ily bevonuláskor történni szokott károktól; Fehérváron a házát a horvátoktól elfoglalva találta; onnan a vidékre szándékozván kimenni, gyanúból elfogatott és málnája megvizsgáltatván, abban *Jellachich*nak proklamációi találtattak. A *Görgey* által vezényelt táborban haditörvényszék elébe állítottott, ő a terhelő proklamációk iránti tudomását tagadta, azt mondván, hogy a komornyikja szokta neki az útra szükségeseket berakni. A komornyikja azt vallotta, hogy ura házánál minden szobát elfoglaltak a horvátok és így abban a szobában is, melybe az ura beszállott, azelőtt horvátok voltak; midőn urát útra készítette, ő egy csomó-

írást találván ott, betette a málhába, gondolván, hogy ezek urát illetik, de arról urának nein szólott, A haditörvényszék gróf Zichy Ödönt mégis kötéllel kivégeztette.

Midőn ennek híre Pestre eljutott, én *Madarász László* képviselővel siettem a városházához az esetet megtudni; nagyon leverte tudtam meg, hogy a hír igaz. Madarásznál volt az ítélet, melyet elolvastván, mindketten úgy találtuk, hogy az ítélet nincs indokolva Madarász azt jegyezte meg, hogy ha Zichy Ödön életben marad és a forradalom megbukik, akkor őt et Zichy akasztatta volna, föl; most kevesebb van egy ellenséggel.

Én indignációval azt mondtam, ezt nem lehet szó nélkül hagyni, egy felsőházi taggal így bánni szabad nem volt, ezért az országgyűlésen föl kell szólalni, ezt a magunk biztossága is kívánja.

Madarász ezt mondta: „Nem csodálom felindulásodat, mert jó viszonyban voltál a szerencsétlennel, de Togadj el tőlem egy tanácsot; a bevégzett tény en nem segítesz, magadat pedig veszélynek teszed ki, látod a fővárosi nép dühét, ki áll neked jót arról, hogy egyszer elkiáltja valaki melletted: ez is hazaáruló és ekkor téged agyonvernek és szétfutnak.”

Többektől hallottam *Kossuthot* gyanúsítani, mintha gróf *Lamberg* kivégeztetése az ő tudtával történt volna, de én azt sohasem hittem.

Azon hírre, hogy Magyarország megfékezésére teljhatalmú királyi biztos fog kiküldetni, a képviselők háza hazaárulónak mondotta ki azt, ki ezt elvállalja.

Azon nap, midőn gróf *Lamberg* Pestre érkezett, a képviselőknek ülése volt és szájról-szájra futott a hír, hogy a királyi biztos Pesten van. De az ülés megnyitvatván, *Kossuth* jelentette, hogy titkos közlendője van, a karzat maradjon helyén és a képviselők vonuljanak a mellékerembe, ami meg is történt.

Kossuth előadta, hogy gróf *Batthyány Lajostól* a táborból tudósítást vett, hogy Magyarországra, királyi biztosnak gróf *Lamberg* van kinevezve, erre *Jellachich* vágyott és neheztel a mellőztetés miatt, *Kossuth* tehát olyan véleményben volt, hogy *Jellachich*nak ezen neheztelését föl kellene használni és ölet a haza ügyének meg kellene nyerni; ha a képviselők vele egy értelemben vannak, ő megkísérli a tervet. *Nyárynak* és többeknek nagymunkájába került ötlet e szándékából kiverni azon okból, mert *Jellachich*ban hinni nem lehet. *Kossuth* efelett nagy tüzzel vitatkozott,

Míg ez a titkos ülésben történt, addig a városban nagyszerű néptolongság volt látható; én a titkos ülést ott-hagyva, kimentem az erkélyre, onnan láttam a feldühödött népet különböző irányba tódulni a fegyverek mindéit nemével és a napszámostól kezdve az úri öltözetű emberig, katona, asszony, gyermek összeelegyedve kiabálta: halál a hazaárulóra! Láttam a hajóhídon az erős csoportosulást, ott történt a meggyilkoltatás, de én a távolság miatt semmit ki nem vehettem. Gróf *Festetics Miklós* követársam jött föl a terembe és mondta a fiának: vége van szegény Lambergnek!

A titkos ütés után a képviselők a teremben helyeiket elfoglalván, a nép kezdett a terembe berohanni; a zavart zúgásban ki lehetett venni ezen szavakat: itt van az áruló vére! De a tolongásban senkit sem lehetett fölismerni.

A képviselői padokról egy erős hang hallatszott: „Hogy mernek a képviselők termébe fegyverrel jönni?” Azt mondták, hogy ez *Besze János* hangja volt; és olyan nagy volt a hatása, hogy a dühöngő nép a legnagyobb erővel kifelé tolongott,

Kossuth előterjesztette az esetet, mit nagy szerencsétlenségnek nevezett, kérte a legszigorúbb vizsgálatot elrendeltetni, és a megsértett közbiztonságért példás elégtételt szolgáltatni.

Irinyi József képviselő csodálkozását fejezte ki a képviselők elérzékenyedésén, ő csak egy formahibát lát, hogy a nép ezúttal maga bíraskodott, de csak azt tette, amit a képviselőháznak követelni, a bíróságnak kimondani és végrehajtani kellett volna. A vizsgálat és elégtétel-szolgáltatás elhatározottat.

Nem szándékom történelmet írni, nem fejtegetem a rémulést, mely a képviselőkön látható volt, midőn a forradalomnak kint az utcán olyan borzasztó példáját látták és bent a teremben ennek pártolását hallották; én csak olyan jegyzeteket szándékoztam írni, melyek közvetlen velem történtek, ezen jelenetet azért jegyeztem föl különösen, mert ennek egy hamis utóhangja engem a később bekövetkezett fogságom ideje alatt megijesztett,

A gróf *Lamberg* meggyilkoltatásának körülményeiről *Blazsovits* őrnagytól, *Hrabovszky* országos hadiparancsnok segédjétől ezt hallottam:

Gróf *Lamberg* megérkezvén Budára, elment *Hrabovszkyhoz*, tudatta vele megbízatását; *Hrabovszky* értesítette őt a képviselők határozatáról, hogy aki az országgyűlés végzése ellen magát fölemeli, hazaárulónak tekin-

etik. Gróf Lamberg akart *Majláth Györggyel*, gróf *Batthyányal* és *Kossuthal* értekezni; Hrabovszky mellérendelte segédjét, Blazsovits őrnagyot. Lamberg és Blazsovits bérkocsiba ültek és átmentek Pestre; már az úton a nép tolongás látható volt. A kocsi elérkezett Majláth György lakásához, gróf Lamberg egy csomó írást gondviselés végett átadott Blazsovitsnak, maga kiszállt és bement Majláthhoz; csakhamar visszatért, mert Majláth nem volt otthon; míg ő benn járt, Blazsovits a csoport kiabálásából észrevette, hogy a nép Lamberget keresi; erről kurtán értesíti Lamberget, ez kérde: mit kell tenni! Felelet: menekülni. Erre gróf Lamberg megbízta Blazsovitsot, üljön más kocsira, menjen előre, rendeljen neki egy kocsit, melyen a városból azonnal kimehessen. Ez megtörtént; Blazsovits előre ment Budára és várta gróf Lamberget. Míg gróf Lamberg és Blazsovits Pesten jártak, a dühös nép Lamberget Budán kereste, berohant *Hrabovszkyhoz*, őt fenyegette és követelte, hogy adja ki a hazaárulót; ő igyekezett a dühöngőket megnyugtatni, hogy a gróf átment Pestre az ország nagyjaival a haza ügye felől értekezni; a nép a szobákat keresztülkutatta, azután vad fenyegetések között tódult Pest felé. Gróf Lamberg a néppel a hídon találkozott, a batár ablakainak redőit bevonta és a bérkocsist sietésre intette, de a kocsi előtt egy mésszel terhelt szekér lassan vonulván, sietni nem lehetett. A nép a bérkocsikat kutatni kezdte, míg végre rájött a Lamberg kocsijára; hír szerint egy katona ismerte föl és megszurta, azután kicibálták, meggyilkolták, róla mindent letéptek és úgy vonszolták a Károly-kaszárnya felé a földön.

A forradalom normális utakon céljához nem érhet, rendkívüli eszközökre van szüksége, hol a szívnek hallgatni kell a rögtönzött számítás előtt; de az ilyen jele-
neteknél, mint a gróf Lambergé, mégis megáll az ész, megfagy a vér; ilyenek nélkül forradalom nem szokott történni, de ez mindig kinövés, ilyen maguk a forradalom vezetői se helyeselnek. Hogy ilyenek ne történjenek, hogy a szenvedély által megvakított nép ne ragadja magához akár az illetéktelen bíraskodást, akár korlátlan bosszúvágyat ne gyakoroljon, a képviselőház fölállította a vésztörvényszékeket olyan szabályokkal, melyek mellett a bírácoknak elég mezejük volt a vérontásnak kímélésére.

Távol az országgyűléstől.

Pestre jutván a hír, hogy *Katona Miklóst* a fölkelők táborával a császári hadak Erdélyen végig kergették és hogy a fölkelők szét vannak verve, az erdélyi fölkelők vezéréül *Bem* lengyel forradalmi tábornok neveztetett ki, de ezen kinevezés is baljóslattal kezdődött, mert egy rajongó lengyel Bemben nem bízván, hogy a magyar ügyet tőle biztosságba helyezze, meglőtte Bemet; de a sérelem nem volt jelentékeny, csak eggyel növelte azon sebeknek számát, melyek miatt Bem még a lengyel fölkelés óta szenvedett.

Midőn egyfelől herceg *Windischgrätz* az ország küldöttjeit, kik a visszaszám ügyeknek kiegyenlítése végett jelentek meg, elfogatta (ezek között volt gróf *Batthyány Lajos* miniszterelnök és *Lonovits József* érsek), másrészt a hadügyminiszter *Mészáros Lázár Schlick* császári vezér ellen szerencsétlenül vívott, én azt hittem, hogy közelebb van a forradalomnak leverése, mint azt a következő mutatta. A magam sorsa iránt a forradalom legyőzése esetére egész rezignációt éreztem. De az a tudat, hogy az erdélyi császári hadaknak farkát a fölkelő oláhok képezik, kik, mint minden műveletlen nép, a hatalom előtt gyávák, a hatalomban kegyetlenek és csak a vad indulatnak gyakorlásában mutatják elméjüknek leleményességét a kegyetlenségek olyan nemével, mely nekik gyönyörűséget, másoknak undort és iszonyt okoz, aminek irtóztató példáit hagyták maguk után hátra különösen a *Brád*-család ellen Zaránd megyében, - azon gondolat, hogy a győztes császáriak Váradig kiömlenek, utánuk az oláhok olyan vidéken, mely nekik fajtájuk által lakatik, a Kőrös völgyén, kiket akár gyávaság, akár becsületesség még addig a megyei kormány alatt nyugalomban tartott, de a veszetség ragálya ellen az érintkezés után biztosítva nem lesznek, elembe állította azon kegyetlenségeket, melyeknek Várad az oláhok által kitéve lesz, és amelyektől otthonhagyott családom nem menekülhet. Ezért elhatároztam családomat Pestre föl szállítani, hol a forradalom legyőzésével is a művelt császári hadaknak föltételezett humanitása által kegyetlenség ellen biztosítva lesz.

Szabadságot kértem és hazasiettem; az úton is mindig aggódtam, hogy *nem* késem-e el.

Mikor Váradra érkeztem, azelőtt egypár nappal ment el onnan *Bem* az erdélyi tábor vezényletét átvenni.

Beszélték, hogy Csúcsánál *Riczkó* a császáriakkal megütközött és győzött, de egyszersmind Bárodra visszavonult.

Hodossyt mint kormánybiztost meglátogatván, ő *Riczkó* ezredesnek visszavonulásában, ha nem árulást, mindenesetre gyávaságot látott, és engem megkért, rándulnék le Bárodra és tudjam meg *Riczkótól*, mi indította őt a győzelem után a visszavonulásra. Én engedtem a fölszólításnak; Bárodon *Riczkót* és a tiszteket ebéd előtt találtam, engem is meghívtak a tábori ebédre, mely állott jól készített gulyáshúsból és elegendő jó borból.

Ebéd után *Riczkót* külön hívtam, vele én barátságos lábon állottam és a reám bízott kérdést terjesztettem elébe; ő a visszavonulásnak okául azt adta: A mi győzelmünket nem a mi erőnk vagy vitézségünk, hanem egy szerencsés véletlen és az ellenségnek gyávasága idézte elő, mert nézd meg az én táboromat, ez áll egy zászlóalj honvédből, egy pár száz szolgált katonából és ötezer nehéz gubával, bundával öltözött és hosszú időre felszerelt tarisznyával terhelt nemzetőrből; a kevés katona és honvéd vitézsége a túlnyomó ellenségnek, mely igen jól van felszerelve, ellent nem állhatott volna, de a rohanó lovasság vezértisztje az első támadásnál elesvén, az ellenség olyan zavarba jött, hogy visszavonult, alkalmasint a mieinknek kikémlt létszáma ijesztette meg; de ha a támadást megújítják, mi előtte meg nem állhatunk, a nemzetőrök rendetlen visszavonulása a csúcsai és a feketetői szoroson nagyon veszélyes, egy szekér feldülése elzárja az utat és az üldöző ellenségnek nagy előnyt ad; azért tartottam jobbnak a szoroson innen állani és úgy védeni a szoros-utat.

Midőn ezt beszéli, érkezik egy hadi futár és átad *Riczkónak* egy parancsot *Bemtől* a somlyói főhadiszállásról, mely így hangzott: „Morgen um 5 Uhr den Feind beschäftigen, wenn möglich zurücktreiben, übermorgen treffen wir uns in Klausenburg.”

Délután megnéztem a tábor; a honvédek parancsnoka a kis vitéz *Baróthy László* volt, ki most Észak-Amerikában lakik. Erős tél volt és láttam olyan honvédet, kin csak egy ócska katonaköpeny és alatta közvetlen egy rongyos ing volt, másiknak és többeknek mad zaggal volt a bakancsa összekötözve, de a legénység vidám volt, mert volt elegendő elesége és itala.

Midőn én a kisdud táborat a *Bem* lakonikus hadiparancsával egybevettem, *Bemet* örültnek hittem és

azonnal Töltetem magamban, hogy családomat sietve szállítom Pestre; de már éjjel Feketetón háltam, mert időközben *Beöthy* is odaérkezett; este megtekintettük a tábort, mely a kemény hidegben az ég alatt hált, de bő tűz mellett.

Másnap reggel siettem Váradra, megalkudtam *egy* szállító szekeresrel, a nagy hideg ellen minden gyermeket elláttam bundával; láb alatt is egy nagy bunda védett a hidegtől és megindultunk Pest felé; este Karcagra érkeztünk, hideg szobába szállottunk, mert a fogadónak nem volt fűteni való fája; a fiam, ki kevéssel azelőtt gyógyult föl tüdőgyulladásból, éjjel rosszul lett. Idegen hely, hideg szoba, a gyermek élete iránti aggodalom, a futás öntudata, a bizonytalan jövő, mely előttem állott, erős tényezők a kétségbeesésre, de a nagy baj megedzi a kedélyt.

Reggel útnak indultunk; a fagyasztó nagy szél ellen sem a minden oldalról lekötött bőr ellenző, sem a téli öltönyök nem tudtak eléggé védeni, a kocsis utat tévesztett és Törökszentmiklós helyett későn Fegyvernekre érkeztünk. A vendégfogadóban szoba után tudakozódtam, a válasz, hogy nincs szoba, megijesztett; már a helységben akartam éjjeli szállást keresni, midőn a fogadós maga kijött, beszédemről felismert, nagy előzékenységgel ajánlotta a maga lakását, örvendett a viszontlátásnak és az alkalomnak, hogy nekem szívességet tehet. Beszállván, a fogadósban azon embert ismertem meg, kit én *Komáromy* szalárdi birtokába gazdatisztnak beszeréztem. Kényelmes, fűtött szoba, jó vacsora, a gazdának és családjának szívessége csakhamar elfelejtette a nap szenvedését. A fogadós meglepetve kérdezte, hogy olyan rendkívüli időben egész családommal hova szándékozom? Elbeszéltem futásom okát, szándékom családomat Pesten elhelyezni, hogy magamra akármi vár, családom a fővárosban nagyobb biztonságban legyen. A fogadós megütközve kérdi, hát nem tudom-e, mi történt Pesten! S elbeszélte, hogy *Windischgrätz* Pestre bevonult, az országgyűlés költözik Debrecenbe; a vendéglőszobában már vannak követek, a többiek és a magyar kormány Törökszentmiklóson vannak. A vendéglőszobába átmenvén, ott követtársaimmal találkoztam, kik a fogadós állítását igazolták.

Herkulesnek jó dolga volt, midőn két út állott előtte és választhatott, de nekem minden utam el volt zárva; Váradról futottam az oláhok elől, Pestre nem mehettem

Windischgrätz miatt; apró gyermekekkel télen, idegen földön.

A napi politika egy napról más napra fűzi terveit; nekem még ez sem jutott, azon állapotot éreztem, melyről azt szokták mondani, hogy megáll az ember esze; minden terv nélkül és inkább ösztönszerűleg másnap visszafordultam Várad felé. Karcagon a város mozgásban volt, a magyar kormányt várta; helyben és vidékről minden előfogat be volt rendelve. Én örültem, hogy nem voltam kénytelen a hevenyészett szekereken utazni. Azonban a karcagi határban a szekerünk tengelye, melyet az előbbi nap utazása a töretlen, rögös fagyon meg rongált, eltört. Úgy látszott, minden körülmény összejátszott kétségbeejtésemre. A hideg nagy szélben, tört szekérrel, idegen helyen, gyermekekkel!

Beküldöttem a karcagi bíróhoz, két előfogatot kélttem, mert egy parasztszekérre nem fértünk volna föl. Míg küldöttem oda járt, aggódtam, kapok-e előfogatot olyan szorgos körülmények közötti Mit csinállok, ha csak egy szekeret küldenek? Ilyen gondolatok fárasztottak, míg kevés idő múlva a két szekér megérkezett, azokra átköltöztünk és baj nélkül eljutottunk Püspökladányba, hol *Nábráczky Antal* vendégszeretetéből kényelmes éjjelt töltöttünk. Másnap reggel a szekerem új tengellyel megérkezett s én még aznap Váradra visszajöttem. Püspökiben félve kérdeztem, nem jött-e az ellenség Váradra! Ott hallottam meg, hogy *Bem* a császáriakat visszanyomta s amint mondták: eddig Kolozsvárról is kiverte.

Váradon családomat elhelyezvén, siettem Debrecenbe.

Debrecenben rám nevezetes időszak várt. Megérkezvén, *Csáthy Károly* barátom házánál *Toperczer Ödönnel* együtt fogadtunk szállást, *Reviczky Menyhért* szomszédságában. *Reviczky Menyhért* a hajdani konzervatív-párthoz tartozott meggyőződésből, melyet gróf *Reviczky Ádám* közelroksága táplált és megerősített; az ellenzék reformjainak határozott ellensége, az arisztokráciái előjogokhoz ragaszkodott, az 1848-i pozsonyi országgyűlésen bihari követársával, *Pappszász-szal* ellenkezőleg szavazott; a biharmegyei gyűlésen tett előkészület a *Reviczky* szavazatának pártolására az én föllépésem által meghusított. *Reviczky*ben a természetes hajlam az indulatosságra nem igen volt szoktatva a mérsékletre, független vagyonos úri állásánál fogva nem tartózkodott ellen-

szenvét egy nemével a gunyoros modornak kimutatni; én mindamellett régi bizalmas ismeretségünkre és az öreg Reviczky Mihálynak hajdani megkülönböztetett szívességére támaszkodva, teljes bizonyossággal a szíves fogadtatás iránt, Reviczkyt fölkerestem és mind ő, mind családja által bizodalmas baráti szívességgel fogadtattam. A debreceni országgyűlés a császári hadak által Szolnok és Füred felől volt fenyegetve. Debrecen nyílt város volt; véderő és előkészület nélkül állott, gyakori ijesztgető hírek folytonos agitációban tartották a kedélyeket, el voltunk készülve, hogy Kolozsvárra vonuljunk, de emellett mindig fennmaradt a gondolat: ha időnk lesz, ha a megrohanás véletlenül nem történik. Én sokszor gondoltam, miért vesztegel Windischgrätz, miért nem jön át a Tiszán! Miért enged időt, hogy a fölkelés megerősödjék? Én katona nem voltam és a veszteglésnek csak azon okát gyanítottam, hogy a császári vezér nem mert a tiszáninnyi barátságos utakra indulni a nehézütegekkel, melyek, ha az idő enged, elülnének a sárban, de úgy is lefagyhatnának, hogy azokat ott kellene hagyni; ágyú nélkül pedig a nép is kárt tehetne.

A szatmári kormánybiztosság. — Úrbéri ügyek.

Nem tölthettem hosszú időt Debrecenben, mert Szatmárból a honvédelmi bizottmányhoz sűrű panaszok érkeztek, úrbéri viszonyt tárgyzók, melyek nagy figyelmet gerjesztettek, nemcsak azért, mert ilyen panaszok csak Szatmárból mentek be, hanem azért is, mert a panaszok egymást érték. *Kossuth* a szatmári képviselőket összehívta, velük az úrbéri panaszok iránt értekezett, közülük akart egy biztost kiküldeni, de a szatmári képviselők a biztosságot elutasították azon okból, mert ők a helybeli viszonyok miatt nem lehetnek érdektelenek, hanem engem ajánlottak, mint akiről tudták, hogy az úrbéri ügyeket nemcsak mint ügyvéd és úri s törvényszéki bíró kezeltem, hanem azokat különösen tanulmányoztam. *Kossuth* tehát engem felszólított, fogadjam el a kiküldetést, utasítást nem adott, hanem a panaszos ügyek elintézését belátásomra bízta. Én a megbízást elfogadtam.

Váradon *Bányai Pál* mérnököt magam mellé vevén, Nagykárolyba mentem. A kormány az engedelmességi parancsot Szatmármegyéhez elküldette, ott tehát a

megye engem várt; de én a parádénak nem lévén barátja, Nagykárolyban a vendégfogadóba szállottam. Másnap meglátogattam *Domahidy* alispánt; az alispánnál vendégek voltak, az előszobában állott hajdútól az alispán otthonlétét kérdezvén, ő igennel felelt, de egyszerű külsőre tekintvén, megszólított: Várjon ön, mert az alispán úrnak úri vendégei vannak. Én vártam, míg a megyei számvevő és a főorvos kijöttek, *Domahidy* engem nem ismert, ügyes-bajos embernek tekintett és kérdezte, mi a bajom!

Én válaszoltam: Csak meg akartam alispán urat látogatni.

De hát ki légyen ön?

Erre megmondtam a nevemet. Ez mind az előszobában történt. *Domahidy*, ki igen derék úriember volt, meg volt lepve, engedelmet kért és mondta, hogy a megyeháznál számomra készen van a szállás, a főszolgabírák várják a rendelkezésemet, hogy bejöjjenek és a további teendőikről tőlem utasítást vegyenek.

Én erre azt feleltem, hogy a formaságoknak nem vagyok barátja, üres tisztelgés miatt a főszolgabíró urat nem akarom háborgatni, a szállást el nem fogadom, én a vendégfogadóba szállottam, hol a vendéglős élelmezni is fog. Nekem csak az a kérésem, rendeljen mellém alispán úr egy megyei tisztviselőt, ki leveleimet szétküldje, berendelésekről és előfogatról gondoskodik és a levéltárnok felszólításomra fölvilágosítást adjon. Ez megtörtént és mellém *Ercsey* tiszteletbeli szolgabíró rendeltetett, kivel együtt utaztam az egész biztosságom alatt.

Ercsey lehetett hatvanéves; ifjúkorában a báró *Wesselényi*-családnál nevelő volt; a tudományokban, különösen a történelem, vegytan, fizika, asztronómiában még öregkorában is az ifjúkori készültségnek annyi maradványát bírta, hogy ezen fölfedezés engem kellemetesen lepott meg. Ő későbbi időkben szerzeményét az aranybányákba fektette, de befektetvén, többet vissza nem kapta, és szűk körülmények között élt. Tudományossága a társalgásban bizonyos pedáns alakban, de tettekben is mutatta magát, mert ő indítványozta és hozta a megyében létre a községi takarékmagtárakat; ezeket különös szenvedéllyel ápolta, epbeli buzgósága miatt melléknévként ráragadt a „domnu magtár” cím.

Az embereknél a tudomány és vagyon egymással szemben vetélkedésben áll, és ha külön állanak, mindenik lenézi a másikat; de a közönség előtt a vagyonnak van

nagyobb tekintélye, sőt ha a, tudomány életbölcse ség nélkül marad, ha a tudomány nem eszközölte a jólét biztonságát, akkor a vagyon szeret a tudományból gúnyt üzni. Ez a sors érte az *öreg* Ercseyt, kiből a tanulatlan többség szeretett tréfát üzni.

Én az öreggel az üres órákban, kivált az utazás alatt, kellemetes időt töltöttem és úgy vettem észre, hogy a szatmármegyiek sokallották azon becslést, melyet iránta mutattam és amellyel az ellene használni szokott tréfákat vagy elijesztettem, vagy mérsékeltem.

A föladat: elintézni a Szatmármegyében fölmerült úrbéri panaszokat, egyaránt fontos volt az igazságszolgáltatás és az állam nyugalma tekintetéből.

Az úrbéri viszonynak eredete homályos, mert ha Béla király névtelen jegyzője által a tradíció után fenn tartott azon szerződés vétetik tekintetbe, melyet a magyarok, mielőtt új hazájukat elfoglalták volna, vérral írtak alá, akkor nem szorítkozik ezen szerződés csak a vezérekre, értetik tehát az egész népre, mely a hódításban és foglalásban működött; eszerint az elfoglalt terület úgy osztatott föl, hogy az osztályból senki se volt kirekesztve; a szabadság szelleme, melyet őseink magukkal hoztak és amely a későbbi időkben is az alaknak sok változása mellett fennmaradt, más értelmezést el nem* tűr.

Honnan van hát, hogy később a földesúri és jobbágyi viszony állott elő? Verbőczy szerint a magyaroknak törvényes szokása volt, hogy fenyegető háború esetében a véres kard meghordoztatott, a törvény nevében minden magyar felszólított, hogy fegyverrel álljon ki; és aki riém engedelmeskedett, a parasztek közé *levettetett* és megszűnt nemes lenni. De azon törvény szerint nemcsak olyanok voltak nemesek, kik földbirtokot nyertek, hanem birtok nélkül is fölemeltettek a parasztek közül a nemesek sorába.

Verbőczy úgy vélekedik, hogy a kijött magyarok egyforma polgári osztályhoz tartoztak, nem lehetett egyik úr, másik szolga; de mivel aki meg nem jelent és ki nem állott a véres kard meghordozása után, az a parasztek közé *levettetett*, ez azt mutatja, hogy voltak tehát parasztek vagy szolgák, kik a magyarokat szolgálták; az ilyen parasztek voltak az elfoglalt országban talált és meghagyott néptörzsek, ezek közé taszított azon magyar, aki a csatára *meg nem* jelent.

Mínthogy azonban a tapasztalás azt mutatja, hogy a legyőzött néptörzsek: szlávok, oláhok stb. a maguk nem-

zetségét megtartották, azon számos magyar községek lakosairól, kik mindnyájan magyarok, nem lehet fölteni, hogy ezek a legyőzött néptörzsek maradékai lennének és megmagyarosodtak, de azt se lehet fölteni, hogy olyan nagyszámú nép, mint a hon magyar helységeiben lakik, a szabadságától megfosztatott és a parasztok közé letaszított magyarokból származott volna.

A nemességre nézve két időszakot kell megkülönböztetni; egyik a magyarok bejövetelétől az első királyig, a második Szent Istvántól egész az 1848-i időig. Előbbi időben minden bejött magyar szabad volt és a bejettek mind egyforma polgári állásúak voltak. Szent István pedig királyi hatalmánál fogva azokat is megnemesíthette, kik nem voltak szabadok, még pedig vagy birtokadományozással, vagy nemesi levéllel (amit Armalisknak, neveznek azért, mert Arma sen nobilitatis insignia — címer — együtt szokott vele ajándékoztatni; de nemesi levél címer nélkül és címer nemesség nélkül is ajándékoztatott; lásd Verbőczy).

De a jobbágyság eredete régiebb. A meghódított népek voltak a jobbágyok, ezeknek számát szaporították azok, kik nem katonáskodtak, hanem földművelők voltak. A beköltözött magyaroknak fegyverrel kellett megvédeni az új hazát, a véres kard meghordozása csak általános fölkelés szükségét mutatta, de a magyaroknak egy íjsefolyvást fegyverben állott, más része otthon maradt; a földet művelte, bíráskodott és a meghódított törzsek ellen oltalmazta a szerzett birtokot; akik mindig fegyverben állottak, azokat tartani kellett, tartották azok, kik itthon a földet művelték; így lett a nép egy része földművelő, a másik fegyverviselő, és akinek fegyver volt az oldalán, annál maradt a hatalom, az szedte a kilencedet és egyéb járulékat; így lett ő úr, a másik haszon vevő és később valóságos szolgálja.

A hűbéri rendszer ezen állapotra szabályokat hozott gyakorlatba, melyek folyvást az urak javára és a nép elnyomására fajultak el, a jobbágyok földhözköttetek voltak; a régi törvényekben nyoma látszik, hogy a jobbágynak elköltözése megengedett, de különben urának annyit tartozott dolgozni, amennyit tőle kívántak.

Századokon keresztül tartott ezen embertelen állapot, századokon át volt elfojtva a természet, az igazság szava, és az önkény, zsarnokság, igazságtalanság a törvények sorába tolta föl magát. De minden igazságtalanság megbosszulja magát. Ulászló alatt csordultig volt

már a pohár, a nép a sanyargatást nem tűrte, fölkelt és irtóháborút indított az urak ellen. A történelem ezen időszakot homályosan tartotta fenn, csak azon kegyetlenségeknek nyomai feketéllenek a törvénykönyvben, melyek a rabláncokat széttörő dühös nép ellen bosszút kiáltottak; de hallgat az okokról, melyek a kétségbeesést előidéztek. *Dózsa*, a föllázadt nép vezére, fején csúfságból vaskoronával, máglyán veszett el; emlékeitől undorral fordul el az utókor.

Dózsa az ország tényleges törvényei tekintetében lázadó, de a természet törvényei tekintetében fölkelt volt; az ilyen nagyszerű vállalatot az eredmény szokta igazolni vagy kárhóztatni. *Mózesnek* sikerült megszabadítani a zsidó népet a fáraók fogságából, neve halhatatlan lett, mert az üldöző sereg a Vére s-tengerbe veszett; a fáraók idegen népen zsarnokoskodtak. Dózsa a népet tulajdon fajának rabságából akarta kimenteni; a népet, mely vérevel szerezte és tartotta meg a földet, mely őt szolgálással jutalmazta; a népet, melyről még a bosszuló törvény (Ulászló, VII. 14.) is kénytelen kimondani: „nélküle a nemesség keveset ér”; Dózsa vállalatát siker nem követte, az üldözők ellen nem volt tátongó Veres-tenger, és Dózsának hamvait a szél széthordta.

A Dózsa-lázadásnak elnyomása után a törvényhozók — a kiváltságos osztály — nem átalították kimondani, hogy a jobbágyokat mind ki kellene irtani és ezen meggyőződéstől csak az önhasznuk tartotta vissza, mert, úgymond a törvény, jobbágyság nélkül a nemesség keveset ér; ez olyan folt a törvénykönyvben, melyet fűgefalevéllal kellene eltakarni.

Míg azonban a Dózsa-lázadás egyfelől hátrább vetette a jobbágyok sorsának javulását, mert a lázadásnak rettentő emlékéül az örökös jobbágyságot a törvény kimondotta, a jobbágytól az előbb engedett szabad menetelt megtagadta, másrésről a természet törvényének követelése is utat tört magának, mert a jobbágyi tartozás törvény által meghatározott, melyen túl a földesúr nem követelhetett. Nagy vívmány volt ez azon korban, ami onnan is kitűnik, hogy egészen a Mária Terézia koráig azon állapotban maradt az úrbér.

Dózsának porából támadt azon törvény, mely a földesúri önkényt korlátolta. A Dózsa-lázadás mennyi kegyetlenséggel, mennyi kínos halállal futotta le rövid pályáját. Dózsa és társai elhullottak; és ennyi véráldozat kellett váltságul azon törvényre, mely a földesúri

zsarnokságnak határt szabott, mennyire van ezen csekély engedély a, szabadságtól! — milyen árért fogja adni a Sors a szabadságot!

Az úrbéri viszony 1770-ig a fentebb előadott állapotban maradt; *Mária Terézia* kormányának legnagyobb dicsősége volt megérteni az emberiség követelését. Azelőtti időben védelmezte az úrbéri viszonyt azon körülmény, hogy az ország védelmének kötelessége a kiváltságos osztályon, a nemességen feküdt; de miután az 1715-ik évi 8. törvény kimondotta az állandó katonaság szükségét és ennek fenntartására adó kívántatott, amely adónak alapjául kijelöltetett azon birtok, mely a jobbágyok használata alatt állott, de miután a hon védelme is a jobbágyra hárítottatott, már ezt a törvényt az úrbéri viszony megszüntetésének kellett volna követni.

Mária Terézia se szüntette meg az úrbéri viszonyt, de behozta az urbáriumot, mely által szabatosan meghatározta az úrbéri tartozásokat és az adó alapját, az úrbéri birtokot, kormányfelügyelet alá vette.

Megint hatvan esztendő kívántatott arra, hogy a Teréziái úrbér a törvénykönyvben foglaljon helyet 1836-ban.

Csak 1848-ban szűnt meg az úrbéri viszony, és a jobbágy tulajdonosa lett a maga földjének, melyre még az 1836-ik évi 10. törvény is csak az örök árén da jogát adta meg.

Az 1825-ik esztendőttől fogva mindig nagyobb erőre emelkedett a megyékben és az országgyűlésen az ellenzék, melynek egyik célja volt a jobbágyság fölszabadítása; de mégis voltak olyan megyék, melyek a Teréziái úrbérnek és az 1836-iki úrbéri törvénynek megghiúsítására minden módot fölhasználtak, ilyen volt Szatmár megye.

Nekem tehát Szatmár megyébe kellett menni, ott az úrbéri visszaéléseket megszüntetni, azon Szatmár megyébe, mely az 1832-iki országgyűlésen halhatlan emlékü követe, *Kölcsey Ferenc* által zászlóvivő volt az országban a népnek fölszabadítása mellett. Hihetlennel látszik ez, és mégis igaz. Szatmár megyének az úrbéri viszonyok tekintetében legszabadelvűbb követi utasítása volt az 1832-iki országgyűlésen, de a legrendhagyóbb gyakorlatot követte, ami odamutat, hogy *Kölcseynek* magasztos eszméjét csak kevesen tudták követni, de még kevesebben akarták a szónoklat hatalma által kimutatott megcáfolhatlan igazságot az életben gyakor-

latba venni, mert ez önmegtadadást és haszonélvezetről lemondást kívánt volna Kölcsey volt az önálló világosság, melytől a szatmármegyei gyűlésterem visszasugárzott, de amint elvonult Kölcsey, a szatmári gyűlés nem tudta fenntartani a kölesönözött fényt, úgyhogy míg Kölcsey az országgyűlésen a jobbágyság örök váltsága felett tartott szónoklatával az egész országban fölzaklatta a nemesebb érzelmet, magának hírt szerzett, mely dacolni fog az idővel, küldőinek pedig becsülést, melyet más megyék irigylettek, azalatt Szatmár megye megváltoztatta az utasítását, letérítette a dicsőség pályájáról a követét.

Ha Szatmár és Bihar között kell párhuzamot vonni, Biharban az úrbéri viszony sokkal tisztábban kezelte, mint Szatmárban; oka ennek az, mert Szatmár a török- és tatárpusztításnak nem volt úgy kitéve, mint Bihar, a váradi vár mint stratégiai pont miatt; Szatmárban a birtokos nemesség megmaradt, elszaporodott, a birtok apró részletekre oszlott föl; az apró birtokos nemesség a jobbágyok által akarta magát fenntartatni, és majorság földjeit jobbágyokkal megtelepítette. Biharban kevesebb ^Tolt a birtokos nemesség, annál nagyobb az armalisták száma, mely a sok háború alatt teljesített hadiszolgálatok miatt igen megnövekedett, midőn csak *Báthory Kristóf* a papmezői ostromláskor mutatott vitézség miatt Váradnak minden lakosát megneemesítette. A két megyében tehát különböző érdek uralkodott; Szatmárban a népszerűséget a kisbirtokos nemességnek, Biharban az armalistáknak pártolása szerezte meg; amott a nemes ember onnan mérte gazdagságát, hány jobbágya van, amint ők szokták kifejezni, hány embere van; Biharban a gazdagságnak mértékét a birtok terjedelmében keresték; amott a gyűlési szónokok a birtokososztályból nyertek időszakonként erősítést, Biharban a szabadelvű párt leginkább az armalistákból nyerte az újoncokat, akik az ősi birtokból megélni nem tudván, kénytelenek voltak tanulni s lettek doktorok, ügyvédek, mérnökök. Innen van, hogyha a bihari gyűlésen úrbéri panasz került föl, a birtoktalan, de tanult nemesi osztály olyan nagy erővel ellenőrködött, hogy a birtokososztály, ha lett volna is hajlama, nem mert úrbéri visszaélést pártolni. Szatmárban az úrbéri panasz közvetlen a gyűlés előtt alig mérte magát mutatni, ha a kancelláriától vagy konziliumtól küldetett le elintézés végett; a helyes végzés a jegyzőkönyvekben volt eltemetve, de a végre-

hajtáson szokott megtörni; a megyei tisztviselő sohase félt az efféle hanyagságért, és az úrbéri igazságszolgáltatás alatt kifáradtak, kihaltak a panaszosok és bírák, amire alább példákat fogok fölhozni. Biharban a szabadelvű párt főképen a jobbágyok pártfogását tűzte ki egyik föladatául, és ilyen határozott szándék nélkül szabadelvűnek senki nem tartatott; Szatmáron a jobbágyok ügyére és az úrbéri igazságszolgáltatásra nézve a szabadelvű párt, az opposzió és a konzervatívok között különbség nem volt. Biharban a Helytartótanács által kimondott törvényes elveknek igazsága elismertetett, ilyen elvekre, mint döntvényekre hivatkoztak, míg Szatmárban az ilyen elveket sérelemnek tekintették.

A panaszok rendszerint akörül forogtak, hogy az uraság a telket majorságinak, a volt jobbágy úrbérinek és az 1848-ik évi 9. törvény által fölszabadultnak s a maga tulajdonának követelte.

Nekem semmi utasításom nem volt; én tehát, mielőtt föladatom megoldásához kezdettem volna, eljárásomban irányul szolgálendő elveket állapítottam meg, ilyenek voltak:

1. Jogot se nem adok, se nem veszek el senkitől, mert azt csak bíróság mondhatja ki, aminek én magamat nem tekintetem; de a bíró ítéletéig a panaszokat villongó állapotban hagyni nem lehet; annálfogva én csak a status quo felett mondom ki határozatomat, melyet addig érvényesnek tartok és tekintetbe tartatom, míg a törvényes bíróság a kérdéses tárgy felett ítéletet mond.

2. Annak elhatározása végett, hogy a kérdéses birtokot úrbérinek vagy majorságnak mondjam ki, a Teréziái úrbért, az 1832/6-ik úrbéri törvényt és a Helytartótanácsnak mint felsőbb bíróságnak ítéletei által megállapított elveit fogom zsinórmértékül venni.

3. Minden panaszt a helyszínen fogok megvizsgálni.

4. Határozataimat azonnal foganatba veszem, ha a kérdést annak kimondásával, hogy a telek úrbéres vagy majorság, el lehet dönteni, ha pedig bírói eljárás van *n* kérdésben, ott a bírói eljárást föl nem függesztem, de a panaszt az 1836-ik évi 10. törvény értelmében megvizsgálom és mindenik esetben vizsgálatom eredményét a minisztériumnak fölterjesztem.

A hozzám utasított panaszlevelekből azt vettem ki, hogy vannak régi, királyi biztosságok által megvizsgált, ítélet végett úrbéri bíróság elébe utasított, de soha el nem intézett panaszok.

De a legszámosabb panaszt az 1848-ik évi 9. törvény helytelen magyarázata idézte elő, hogy a jobbágy az ideiglenes használatra szerződésileg átengedett földet az idézett törvény által fölszabadultnak, s tulajdonának tekintette; ellenben a földesúr az úrbéres telket majorságnak tartotta, mert az úrbéres telek a családi osztálykor udvartelek helyett adatott neki, vagy mert a telektől nem úrbéri szolgálatot teljesítettek, hanem a tartozás szerződésből folyó és az úrbéritől különbözött, mert a telek a megye által készítettet Identincatióban majorságinak tekintetett.

Bementem a megye levéltárába és ott akartam magamnak tudomást szerezni arról, hogy a megyében az úrbéri törvények mi módon mentek foganatba, és ott azt tapasztaltam, hogy az 1836-iki úrbéri törvény kihirdetésekor indítványoztatott, miszerint az úrbéri telkek Írassanak össze, hogy azokat tisztába lehessen tartani; ezen összeírás végett szükséges elvek megállapítása és utasítás kidolgozása egy küldöttségre bízott, amelynek tagja volt *Kölcsey Ferenc* is. A küldöttség kimondotta Kölcsey indítványára, hogy nemcsak olyan telket kell úrbérinek tekinteni, mely a Teréziái úrbérbe bemondott, hanem azokat is, melyek időközben telepítették és úrbéri bánásmód által úrbéri természetet öltöttek fel. A Helytartó Tanács is ezen elvet követte az úrbéri perekben hozott ítéleteiben; de az említett küldöttség munkáját a gyűlés megváltoztatta, és az úrbéri telkek fogalmát csak a Teréziái úrbérbe bemondottakra szorította; ebből származtak aztán a legtöbb panaszok, mert ami a Teréziái úrbérbe be nem mondatott, mindazt majorságnak tekintették, holott már a Teréziái úrbérbe is hibásan történt a bemondás, mert a parasztok a földesúr által elijesztetvén, hogy mennél több telket fognak bemondani, annál nagyobb lesz az adó, jöllehet mindaz, ami a jobbágynek használata alatt volt, törvény által adó alapjául felajánlatott, mégis az elijesztett jobbágyok azokból, amit használtak, sok telket be nem mondtak. Midőn tehát Szatmár megye az úrbéri telkeknek evidenciában tartását elrendelte, akarta, hogy a parasztkézben lévő telkek közül azok írassanak össze és a többiektől választassanak külön, melyek annak idejében az úrbérbe bemondattak, s ezen munkát Identificatióknak nevezte.

Az identificatióknak elkészítése a szolgabírákra bízott; hibás volt tehát az elv, mely a szolgabíráknak utasít-

tásul adatott, de még nagyobb hiba volt, hogy ezen fontos dolog a szolgabírákra bízott, inest az úrbéri törvény is rendel, hogy úrbéri szabályozáskor az úrbér behozatalkor telkek állapot ja puhatoltassék ki; de ezt a szabályozó bíróságnak teszi kötelességévé, és ez szokott az úrbéri pernek legfontosabb tárgya lenni, az úrbéri telkek számának megállapítása, eziránt mind a földesúrnak, mind a lakosoknak kihallgatása szükséges, és ezt a bíróságnak ítélettel kell megállapíttatni, melytől fellebbezésnek is van helye, ennélfogva ilyen fontos tárgynak kezelését politikai úton a szolgabíróra bízni nem lett volna szabad, mert a szolgabírónak ilyen eljárása sem a jobbágyra, sem a földesúrra kötelező erővel nem bírt; de a legnagyobb hiba volt a szolga bírának értetlen és a botrányig hanyag eljárása, mert láttam a levéltárban olyan identificatiókat, az úrbéri telkek olyan összeírását, mely összevissza igazgatva, kitörölve és aláírás nélkül hevert. Olyan rendetlen munkát a biharmegyei szolgabíró-nemcsak a megyei levéltárba nem mert volna beadni, de a maga irományai között is szégyenlett volna megtartani, és Szatmárban ilyentől függött a jobbágy birtoka.

A panaszlevelekből föltűnt nekem, hogy Szatmárban a földesurak a jobbágyokat a birtokból éppenugy, mint a cselédet a szolgálatból, el szokták küldeni; a törvény a jobbágyok kibecsültetését megengedte, ha a földesúrnak magának szüksége volt udvartelket alapítani osztály esetében, vagy ha a jobbágy nem volt képes az úri szolgálatokat teljesíteni.

Hogy meglássam, miképen gyakoroltatott a törvény e tekintetben, fölkértem a levéltárnokot, mutasson nekem kibecsültetési pereket; a levéltárnok csudálkozva a kívánságon, felelte, hogy ilyen per a levéltárban nem létezik, és úgy értesített, hogy Szatmárban, ha nem tetszik a jobbágy a földesúrnak, ez értésére adja neki Szt. Mihálynapkor, hogy keressen más urat és helyébe más jobbágyot fogad föl; ezt teszi azon esetben is, ha a jobbágy telekre magának van szüksége. Az épületek árát maga a földesúr szabja meg, mellyel a jobbágy megelégedni tartozik. 4JZ új jobbágy pedig azért, mert már kész épületbe költözik bele, a földesúrnek nem a törvényben kiszabott, hanem a földesúr által elébe szabott szolgálatokat és adózásokat teljesíti.

Azon visszaéléseket, melyek Szatmárban a törvény helytelen magyarázatából származtak, pár példával világosítom meg.

Tiszakóródról azt panaszták, hogy 1832-ben, midőn az országgyűlési tárgyalásokról látni lehetett, hogy az ország szabadelvű úrbéri törvényeket fog kiadni, hogy azokat megelőzze, az uraság úriszéket tartott és elővette a Teréziái úrbért; amennyi telek az úr bérbe be volt mondva, annyit a meglevő telkek közül kiszemeltek, nem tekintve arra, hogy ugyanazon telkek voltak-e az úrbérbe bemandva, nem tekintve arra, hogy a Teréziái úrbérbe bemandott telkek után mennyi volt a külső illetőség, több-e vagy kevesebb, mint amennyinek az úrbér szerint lenni kellett volna; kiszámították, hogy az úrbér szerint mennyi szántó- és kaszálóföldnek kell egy telek után kiadatni; ezen mennyiséget az úriszék kiadatni rendelte, a határnak többi részére pedig kimondotta, hogy majorság-birtok; a mérnök kiküldetett, aki a fentebbi szabály szerint az úrbériséget kiszakasztotta, azt egynéhány ember között kiosztotta, ami fennmaradt, azon a közbirtokosság megosztozott. Ezt minden fellebbezés nélkül azonnal végre is hajtották és a helység lakosainak nagyobb része földeit elvesztette és majorsági zsellér-bánás alá került. A lakosok ezen kuruc igazságszolgáltatás ellen az udvari kancelláriához panaszt nyújtottak be, a kancellária a törvénytelen eljárást megsemmisítette, a lakosokat előbbi birtokaikba visszahelyezni rendelte, a közbirtokosságot rendes úrbéri szabályozási pernek lefolytatására utasította; ezen parancsolatot a vármegye a szolgabíró által az uraságnak kézbesítette, de foganatba nem vétetett; a lakosok ismételt panaszára a kancellária több ízben fenyegető parancsot adott ki; éppen ilyen fenyegető végzéseket hozott a vármegye, de semmi se történt, később a kancellária referendarius *Farkast* mint királyi biztost küldötte ki, ez a megye palotájában a dolgot megvizsgálta, az úrbéri szabályozási pert folyamatba tétette, ennek folyamatjáról az időszakos jelentést megrendelte, és jól végzett dolog után visszament Bécsbe; de Tiszakóródon semmi se történt, úgyhogy én 1849-ben vizsgálódván, az úrbéri pert az első stádiumában találtam; arról vitatkoztak a perben, van-e helye az úrbéri szabályozásnak, és a né)) birtokát a közbirtokosság 1832-től 1849-ig büntetlenül bitorolta.

Patóházán megindított az úrbéri szabályozási per, midőn a vármegye ügyvédje, mint a jobbágyoknak ki-rendelt pártfogója, a törvény szerint az úrbérbehozatal kori állapotnak kinyomozását sürgette; a közbirtokosság

részéről azon nyilatkozat iktattatott a perbe, hogy az úrbér behozatalakor hibás volt a bemondás, a lakosok sok telket elragadtak, de azóta is sok jobbágy-telek alapított és így jelenleg sokkal többet bír a jobbágy, mint az úrbér behozatalakor, de az uraság méltányos akar lenni és nyilvánítja, hogy „quid quid rustica manus colit” — a jobbágyoknak kiadja Λ pártfogó ügyvéd ezen nemes nyilatkozatot megköszönte, az úriszéken, törvényszéken és Helytartótanácon a földesuraság nemes bánásának méltánylatával ment a per keresztül, de a lakosok a végrehajtás ellen panaszt emeltek, hogy ők meg vannak károsítva, mert az uraság külső földeiket és belső telkeiket is elfoglalta; a peres iratok fölkérése és áttekintése után előbb a Helytartótanács, később a magyar igazságügyi minisztérium a lakosokat helytelen panaszuktól elmozdította Hozzám is panaszkodtak a patóháziak; én kimentem a hely színére, a végrehajtott pert magamhoz vettem, és a perből úgy láttam, hogy nincs a népnek igaza; de a helyszínen a szegény nép kimutatta, hogy nemcsak külső földjeik, hanem belső telkeik is elfoglaltak; magam láttam a lerombolt parasztházakat, melyeknek telkei a mellettük lévő földesúri udvartelekhez foglaltak. Némely közbirtokos még csudálkozott, midőn én ezt törvénytelenésnek mondtam és így okoskodott: a törvény megengedi, hogy a földesúr jobbágytelekből udvartelket csináljon, szabad volt tehát nekik a belső telkeket elfoglalni, a külső földek pedig a belső telekkel járnak, annál fogva akinek szüksége volt a jobbágy belső telkére, azt elfoglalhatta és azzal együtt a külső illetőséget is megtarthatta Csudálkoztak és veszedelmes újításnak tartották, midőn kimondottam, hogy a törvény értelmében az 1848-iki 9. törvény előtt lehetett ugyan a jobbágytelket kibecsültetni és kúriának alapítani, de csak akkor, ha az osztozó atyafiak közül egyiknek nem jutott kúria, és különben kénytelen lett volna más jobbágy telkére költözni, de az ilyen kibecsültetés csak rendes per útján történhetett; az 1848-iki 9. törvény során pedig, mely a jobbágyinak a telkét tulajdonává tette, a kibecsültetésnek nincs helye; Patóházán ilyen foglalásoknak a végrehajtás útján nem volt szabad történni, mert a perben ilyenről szó nem volt; ele legbotrányosabb volt az, hogy a pert egy olyan alispán hajtotta végre, aki a szabadelvű párthoz tartozott, a panaszok előtte is megfordultak, és azokról a végrehajtási jelentés egészen hallgatott.

Én a munkálkodó mérnököt kérdőre vettem, hogy történhetett ezen visszaélés? ő azt felelte: ő megmondta a közbirtokosságnak, hogy ezt tenni nem szabad, de ők követelték tőle, hogy azon telkeket, melyek a végrehajtáskor elfoglaltattak, a mappán majorsági színnel vonja be, ami a térképnek a nap felé fordítása után mindenütt meg is látszott.

Remetemezőn az 1848-i törvény után megkezdették az úrbéri szabályozást, a határ fölméretett, kijelöltek annyi telket, mennyi az úrbérbe bemondatott, még pedig nem a valóságos úrbéri telkek közül, hanem újabban alakított telkeket; a perben a lakosok sokkal nagyobb része nem is állott, mert azt mondta a közbirtokosság, hogy azok majorsági telken laknak s úrbéri szabályozásnak nem tárgyai; azon új telkes gazdákkal, kiknek az úrbéri telkeket kiaprózták, egyességre léptek, s minthogy az 1848-i törvény azt rendeli, hogy ahol egység jön létre, ott felsőbb átvizsgálás előtt a szabályozást végre lehet hajtani, az úrbéri rendezést még 1848-ban végre is hajtották; a sok szegény ember, ki föld nélkül maradt, panaszkodott, az uraság elutasította.

Én a panaszt mindenkor előre szoktam a földes urasággal közölni és csak tizennégy nap múlva mentem a helyszínére vizsgálni, hogy azalatt az uraságnak ideje legyen védelméről gondoskodni. Remetemezőre kimenvén, *Újfalussy Miklóshoz* szállottam, ki Szatmár vármegyében egyik ellenzéki tekintély volt az elsők közül; elismert tudományossága, hatályos szónoklata, ildomos bánása és vagyoni tekintetben független állása miatt köztiszteletben állott, s velem baráti viszonyban volt. Ilyen nagy dialektikussal nagy munkámba került kimutatni, hogy a végrehajtott szabályozási per meg nem állhat, mert az úrbéres lakosok kihallgatva nem voltak és az egység olyan emberekkel köttetett, kik az egész népet nem képviselték, azokkal nem egyeztek, kiknek telkei az úrbérbe bemondattak, akiktől az 1848-i 9. törvény ellen a tulajdont elvenni nem lehetett, kik helyett más telkekből állítani ki az úrbéres telkeket nem volt szabad; az úrbéri törvény a lakosok többségét kívánja meg az egység érvényességére; ez elmellőztetett, az egység tehát törvénytelen, ilyen egységgel a felsőbb vizsgálatot kikerülni nem lehet; éppen a perben kellett volna azt megvitatni, hogy melyek az úrbéres jobbágyok, ott kellett volna a telkek számát ítéletileg megállapítani, a maradványföldeket meghatározni, a majorságtelkek természet-

tét bebizonyítani; és ezen hiányok miatt a szabályozást újra kell kezdeni.

Kölcsön és több helyen birtokos *Csaba* úr ellen egyik volt jobbágya azt panaszolta, hogy az uraság az ő úrbéri földjét elvette. *Csaba* úr, egy tisztos öreg ember, Coadjutor Curator, meghívott, hogy a vizsgálat alatt hozzá szálljak, én az ajánlatot elfogadtam és a felgyült lakosok és előljárók jelenlétében ilyen szóbeli vizsgálatot hajtottam végre:

Én: Mit felel a tekintetes úr a közlött panaszra!

Csaba: Becsületes, jó ember a panaszolkodó, sohase volt vele semmi bajom; a panasza értetlenségéből származik. Itt vannak a bírák, mondják meg, hogy nem tulajdon földem-e az, amit a panaszostól visszavettem?

A bírák: Igaz, a tekintetes úr majorságföldje.

Én: így hát kendnek, atyámfia, nincs igaza, mert az uraságét nem kívánhatja.

A jobbágy: Ha szabad nekem szólani, nem tagadom, hogy amely földet most visszavett a tekintetes úr, az ő földje volt, de mikor a tekintetes úr cserélgetés útján tagosította a birtokát, nekem a görbe dülőben két hold földem volt a tekintetes úr földjei mellett, azon két hold földet elkérte tőlem és én szívesen átadtam cserébe azon földért, amelyet most elvett tőlem; így van-e bírák uramék?

Én: Még egy másik föld iránt is panaszolkodik ezen szegény ember, hát arra mit mond a tekintetes úr?

Csaba: No, már ez mégis különös, hiszen amely földet visszavettem, az nem is ezen határban van, úgy van-e, bírák?

Jobbágy: Igaz, de midőn az úr tagosított, másik földet vett el tőlem cserébe, ami most a tagjában van, ahelyett adta nekem a szomszéd falu határán a kérdéses földet. Tudják ezt bírák uramék, én nem bánom, ha a tekintetes úr elveszi tőlem a földet, de akkor adja vissza a tagjából, amit tőlem cserébe kapott.

Én: Mit mond erre a tekintetes úr?

Csaba: Hm! Hm! Bizony, sokat kell megérni az embernek! Hiszen, fiaim, nem uratok voltam én nektek, hanem apátok, hát nem én adtam nektek még házat is lakásul, nem jöttetek hozzám, hogy fedessem meg a házat?

Jobbágy: Igaz, az Isten áldja meg a tekintetes urat, bizony nekünk apánk volt, Hej! de én se voltam jobbágya, hanem szolgálja, mert azért a rongyos házért és

négy hold földért, nem megszolgáltam-e minden évben a 104 napot, még pedig mikor marhám volt, igás napot, megadtam füstpénzt, karácsony tyúkját, ezenkívül az udvarba nem eljárt a feleségem mosni, súrolni, búzái rostálni, kendert törni és ami dolog előadta magát és sohase panaszkodtunk.

Milotáról panasz érkezett hozzám, hogy a földes uraság az úrbéres telken lévő házat tulajdonának követelvé, minthogy az úrbéres telek fölszabadult, az épületet megbecsültette; az első szolgabíró 30 forintra tette a becsárát, ezzel a földesúr meg nem elégedett, a másik szolgabíró előtt sikerült az épületet 100 forintra becsültetni és most a földesúr szóbeli per útján követeli, hogy a volt jobbágy neki a 100 forintot fizesse le, amiért minden vagyona le is foglaltatott; erre én a következő rendeletet adtam ki:

Minthogy senkit se lehet szóper útján kényszeríteni, hogy megvásárolja, amit megvásárolni nem akar, szolgabíró *Madarassy* úr, ki a szóbeli kereset iránt bírónak megkerestetett, igyekezzék a folyamodó és földesúr között az úrbéri telken lévő beruházás becsára iránt barátságos egyességet eszközölni, mi ha nem sikerülne, szabadságában hagyni a földesúrnak, hogy a maga építését a folyamodónak tulajdonát képező telekről elhordhassa.

A folyamodó a határozatot megköszönte; de a földesúr Darócon foglalkozásom alatt fölkeresett.

Egy hetven felé járó öreg úr, öltözete egészen arisztokráciái jólétre mutatott, magas termete, széles válla., szederjes piros orcája, derült homloka felett ezüstszerű haja keresetlen rendben, fölébresztette azon kegyeletet, mely a tisztos kornak illetősége; ezen öreg úrban *Boros Ádám* szolgabíró bemutatta *Kölcsey Imrét*, Kölcsey Ferencnek, a nagy népbarátnak bátyját, aki a tiszteletnek túlságos jelei mellett, sok megtagadásba került alázatossággal arra kért, vonnám vissza a milotai folyamodásra kiadott rendeletemet, Eleget szenvedett már, úgymond, a birtokos osztály a kegyelt paraszt ellenében, legalább a törvénynek végrehajtásánál a rajongás ne terhesítse azoknak sorsát, kik eddig fenntartották és ezután is fenntartandják a hazát.

Én azonnal kiismertem, kivel van dolgom. Igyekeztem az udvariasságban szóval és tettel felülmúlni a kérelmezőt, kinek erőltetett leereszkedésén keresztül tört a Kölcsey névnek és földesúri állásnak öntudata; nagy munkámba került az öreg urat leültetni, de az ajánlott

kanapét el nem fogadta, hanem egy széken foglalt helyet és kalapját a kezéből le nem tette. Örömet jelentettem, hogy a nagy Kőlcseynek bátyjával megismerkedhettem, de annál inkább sajnáltam, hogy az első kívánságát kénytelen vagyok megtagadni, nemcsak azért, mert már azt kiadtam és magamat nem kompromittálhatom, hanem azért is, mert rendeletemet törvényesnek és igazságosnak tartom, a törvénytől és igazságtól pedig semmi okból el nem állok.

Az öreg úr: Tekintse ön hajlott koromat és tegye föl felölem, hogy igazságtalan ügyben nem alkalmatlankodnám.

ÉN: Nem kételkedem, hogy a tekintetes úr a maga követelését igazságosnak tartja, de viszont elvárom, felölem is tegye föl, hogy rendeletemet igazságosnak tartom és így nem lehet tőlem kívánni, hogy attól visszalépjek.

Az öreg (tettetett elérékenyüléssel): Életem alkonyán kénytelen vagyok esedezni; igazságom van és hidegen elutasítatom.

ÉN: Nagyon sajnálom.

Az öreg: Uram! Én megyek *Kossuthhoz*, ne vegye ön rossz néven, önt bevádolom és rosszul üthet ki a dolog önre nézve.

ÉN: Szerencsés utat kívánok, Kossuthról fölteszem, hogy igazságos ember s akkor az én rendeletemet pártolja, ha nem, felelőssé teszem ötet.

Az öreg úr fölkel, búcsúzott, a háziasszony nem bírta ebédre megtartani, ő, úgymond, el van keseredve; *Boros Ádám* szolgabíró ötet elkísérte, azután visszajött és elbeszélte az öreg bátyjaurának véleményét:

„Uram öcsém, úgymond az öreg úr, ez nem mindennapi ember, esze van, udvarias, de nagyon makacs, lássa uram-öcsém., próbáltam meggyőzni, hogy igazságom van, az érékenységre akartam hatni, próbáltam fenyegetni, de nem lehet vele bírni!”

Marosi vetési lakos panaszkolta, hogy az 1848-i törvény kihirdetése során *Szerdahelyi Pál* földesúr (1848 előtt Szatmár megye adminisztrátora) az ő telkét és földeit elfoglalni akarja.

A helyszínén megvizsgálván a panaszt, úgy találta, hogy a Marosi telke a theresiái úrbérben is bennfoglaltatok, azon telken 1772-ben az úrbér behozatalakor is Marosi nevű ember, a mostaninak nagyapja lakott; de Vetésen propozicionális per is indult, melyet megtekint-

vén, úgy jött ki, hogy a Marosi-telek antiquának connumeráltatott, az identifikációban is úrbéri teleknek jegyeztetett be. Szerdahelyi mosolyogva, amivel azt akarta mutatni, hogy én nem értem a dolgot, azt válaszolta: Mind igaz, amit biztos úr kinyomozott, de tudni kell, hogy „Cambium redolat naturam cambiati”. Én a Marosi telkét Nemes József öcsémurammal cseréltem — itt van ő is, mondja meg — adtam érte szabad telket, annálfogva a Marosi telkének mint cseréltnak is szabadnak kell lenni. A jelen volt közbirtokosság rázúgta a helyest.

Én megjegyeztem, hogy a Marosi-telek úrbéri telek, 1848 előtt szolgáltak érte Nemes Józsefnek, de az 1848-i 9. törvény által Marosinak tulajdonává vált, azt Nemes József mint más tulajdonát a szabad telekért cserébe nem adhatta és a tulajdonos beleegyezése nélkül történt csere az úrbéri teleknek természetét meg nem változtathatja: annálfogva a telket én a Marosi birtokában meghagyom. Azután mentünk a Szerdahelyi úrnál várt nagy ebédre, de a közbirtokosság nem titkolta a visszatetszését, én pedig túlzott nyájassággal és beszédességgel akartam palástolni, hogy a visszatetszést nem veszem észre.

Különböző szatmármegyei helységekből mintegy 250 panasznak megvizsgálása és elintézése után a szatmármegyei birtokosok szíves vendégszeretettel meghívtak ugyan magukhoz, kimondták maguk közt, hogy nem lehet rám neheztelni, mert az eljárásom modora türelmes és kíméletes, határozatomat pedig erősen tudom indokolni, de veszedelmes ember vagyok.

Egy nő volt, ki szemben és hátam megett az egész szatmármegyei urak véleménye ellen pártomat fogta, kimondta és erősen tudta indokolni, hogy az én eljárásom törvényes és igazságos és hogy a szatmári urak sohase tartották meg az úrbéri törvényeket, ez volt *Vásárhelyiné*, született *Szártory*, biharmegyei származású.

Ellenben a volt adózók korlátlan bizalommal voltak eljárásom iránt, példája ennek a következő eset.

Szatmáron, a Fehérház nevű fogadóban állomásozván, négy öreg ember megjelent nálam; velem tanú nélkül akarnak szólni, mire én Bányayt, a segédemet és az írnokot a mellékszobába küldöttem. Az öreg emberek így kezdték:

Mi kilenc helységnek küldöttjei vagyunk, tőlünk a földesuraságok úrbéri földeinket minden per nélkül elfoglalták, húsz esztendőttől fogva használják. Mi folyvást panaszkodtunk a Helytartó tanácsnál, a kancelláriánál,

mindenütt kimondták, hogy igazunk van, a vármegyének meghagyták, hogy szolgáltatson igazságot, királyi biztosság is megvizsgálta az ügyünket és megparancsolta, hogy a megye igazságot szolgáltatson, de földeinkhez nem juthattunk; mikor a szabadság kijött (az 1848-i törvények), értekeztünk, hogy földeinket foglaljuk vissza, de az úr kinevezetett biztosnak, akkor azt mondtuk, várjuk meg, milyen ember a biztos; hogy osztán láttuk, hogy az úr *még* a paraszt embernek is ki meri mondani, hogy igaza van az urak ejlen, a kilenc helység minket elküldött tanácsot kérdeni, mit tévők legyünk? Visszafoglaljuk-e földeinket, vagy panaszt adjunk bel

Én megdicsértem mind a küldőknek, mind a küldötteknek okoskodását, mely őket hozzám vezérelte, „mert ha tetteleg visszafoglalták volna a földjeiket, azon hibába estek volna, melyért a földes urakat vádolják. Aztán hogy ment volna véghez a visszafoglalás⁹ Az ilyen öreg becsületes emberek, mint kelmétek, elhatározták volna, hogy szántsák föl a földeket, melyeket magukénak hisznek, az egész falu beállott volna a szántásba; de kiment volna a földesúr, a hajdúja, csősze, bérese, kocsisa, megkezdtek volna kenteket kiverni, aki ellentáll, megtagálták, talán ütötték volna is; a kentek fiai, kikben hevesebben kering a vér — hiszen szabadság van most — a földesurat és embereit agyonverték volna, mert csak az első ütés drága, a többiről nem tudunk felelni. Ennek eljutott volna a híre a szomszéd falukba; mikor a nép dühös, elveszti az eszét; elkiáltotta volna magát egy ember: hát kendtéknél van még földesúr? hiszen a szomszédban már nincs úr! megindult volna az öldöklés, melynek végét kiszámítani nem lehet.

De az ország hatalmas; ezt nem tűrhette volna, egy falu, egy vármegye az ország hatalmának csak egy hangyaboly; eltápossa és vége van.

Azután következett volna a törvényszék eljárása. Az első kérdés: ki volt az indítója? kivilágosodott volna, hogy az ilyen tisztas öregek, mint kendtek, tanácsolták a visszafoglalást; mikora dolog tovább ment volna, látták volna a gyilkolásokat, váltig akarták volna kendtek megszüntetni, az emberi és keresztényi érzés föltámadt volna kenőiteken, de már késő lett volna, és a törvényszék kendtekét mint indítókat felakasztatta volna.

Az én tanácsom tehát az, adjanak be hozzám folyamodványt, én a panaszt megvizsgálom, ha igazságuk van, kiszolgáltatom”.

A küldöttek áldás közt távoztak tőlem s úgy mentek ki szobámból, mint a templomból.

A nép bizalmának jele az, hogy ahol a nép rakoncátlankodott, egy beszédem mindenütt helyreállította a rendet. Így történt például, hogy:

A gróf Károlyiak uradalmi ügyvédje, *Rába István* hozzám jött és jelentette, hogy Nagy Károly mellett egy faluban a nép, amely már az 1848-iki törvények kihirdetése után az urasági tulajdonra rárohant, a határban a majorsági dűlők mellett ültetett fasort kivágta, a földeket el akarta tulajdonítani, de a megye által megijesztvén, tettét megbánta, a károknak megtérítését ígérte, újonnan föllázad. Én írtam a bírának, hogy a helyszínére kimegyek; az egész népet a községházához rendeltem. Rába figyelmeztetett, hogy fegyveres segítség nélkül nem lesz tanácsos a hely színén megjelenni, de én csak magam mentem ki. A nép előtt beszédet tartottam, előadtam, milyen bünt követtek el, midőn a kormány engem azért küldött ki, hogy a népet, ha igazsága van, pártoljam, s ők engem megvetettek, ki az ország hatalmával állok itt, és fölláztak; most nekem kell ellenük föllépni, példát fogok adni, hogy más szegény nép tanuljon ezen eseten!

Még be sem végeztem beszédemet, midőn a bíró a sorból kilépve szót kért. Nyilvánította, hogy a nép belátja hibáját és engem kért meg közbejárónak. Bába, mint okos ember, felszólításomra megengedett és a bajnak vége lett.

Peleskén a nép az uraság korcsmáját elfoglalta, *Becsky Gábor* megijedve hozzám jött és az esetet panaszolta. Én kitudtam tőle, kik a helységben a szájás emberek, ezeket Szatmárra elébem rendeltem, elbeszéltettem, hogyan történt a korcsmának elfoglalása, ők őszintén előadták azon hitben, hogy én mint a népnek pártfogója, tetteteket helyeselni fogom. Én nyugalmasan végighallgattam, úgy adtam elő a dolgot, mintha panasz nélkül akartam volna az esetről tudomást szerezni; a sváb lakosok egész nyíltsággal azt is jelentették, hogy már a szomszéd falukban is készülnek a korcsmát elfoglalni. Ekkor az én hangom parancsolóm változott: „Azért siettem (mondám) kendteket berendelni, hogy idejében értésükre adjam, milyen nagy törvénytelenséget követtek el; szerencsájük, hogy még panasz nem jött, mert akkor mindnyájan börtönbe mentek volna Siessenek az uraságot megkérni, a kárt térítsék meg, különben

kegyetlen következésre legyenek készen.” Másrésről az uraságot elkészítettem, hogy játssza a nagylelkűt, és a csekély kárt engedje el. Félóra múlva örömmel tértek vissza a hírrel, hogy az uraság megengedett. Ennek híre a vidéken elterjedt, és a foglalási vágy megszűnt.

Én minden elintézett panasz felől jelentést tettem a kormánynak, de tapasztalván, hogy hasonló panaszok más megyékben is mutatkoznak, és több biztost lesz szükség kinevezni, hogy az eljárás egyformasága nagyobb hatást gyakoroljon, jónak láttam, hogy az úrbéri biztosok számára utasítás dolgoztassék ki; ezt én jelentésemben előterjesztettem, és annak sürgetése végett Váradon keresztül Debrecenbe mentein.

A forradalom alkonya és vége.

Bujdoklás és internálás.

Ezalatt Debrecenben nagy dolgok történtek. *Kossuth* a függetlenségi nyilatkozaton törte fejét. Én azon nap érkeztem Debrecenbe, mikor a kollégiumban tartott gyűlésben Kossuth a nemzetnek háromszázados sérelmeit hatalmas szónoklattal előterjesztette és indítványozta Magyarországnak az osztrák uralkodó ház alóli függetlenségének kimondását azon hozzáadással, hogy a ház ezt ellenmondás nélkül fogadja el, mert annak mindenetre meg kell történni, mivel azt a nép és katonaság akarja *Kubinyi Ferenc* és *Nyári Pál* elleneztek az indítványt, de a népre és hadseregére való hivatkozás megtette a hatást, a képviselők a Nagytemplomba kitűzött nyilvános gyűlésbe átmentek és a függetlenség kikiáltatott.

Ezen indítvány engem, ki a vidékről jöttem be és az előzményeket nem tudtam, meglepett és rendkívül nyugtalanított. Én ezen nagy lépést a Kossuth ékeszólása után is veszélyesnek tartottam. Azt láttam, hogyha a forradalom győzne is, Magyarország Európa mostani helyzetében függetlenül föl nem állhat; eszembe jutott, hogy a 16-ik században is, mikor az ország az osztrák házat kerülte, a török pártfogásra szorult. Ügy hittem, hogy az európai hatalmasságok el nem néznék, hogy a Magyarország elszakadása által az osztrák hatalom meggyengüljön, és ez a súlyegyent megzavarja Az osztrák erőre minden felől számolnak, egyfelől az északi óriás és a szláv hatalom terjedése ellen, másrésről a

keleti kérdés megoldásánál. Magyar szempontból aggasztott, mert a Nemzetnek erkölcsi ereje a történelmi jogokon alapszik; ha a nemzet a Pragmatica Sanctiót eltaszítja, ezzel a fejedelmet is fölmenti ezen kapocsnak tiszteletben tartásától.

Én csak azután tudtam Kossuthnál szóhoz jutni, mikor a függetlenség aktája aláíratott; aláírták báró *Perényi Zsigmond* felsőházi, *Almássy Pál* alsőházi elnökök, *Szacs vay Imre* és *Gorove István* jegyzők.

Az úrbéri utasítás szükségét Kossuth belátta, annak fogalmazásával engem bízott meg, amint az a Közlönyben ki is jött; ezután visszatértem Szatmárra.

Buda várának bevétele után az országgyűlés Pestre visszaköltözött; fölmentem én is.

Időközben engem a minisztérium az országos táblához ülnöknek nevezett ki; soká haboztam, hogy a kinevezést elfogadjam-e. Sajnáltam a függetlenségemtől megválni; barátaim unszolására főképen azon okból, hogy gyermekeim nevelését a fővárosban könnyebben intézhetem, elhatároztam magamat a nem kért de ajánlott hivatalt elfogadni. Az országos tábla alakulván, az első ülésben indítványoztatott, hogy az Országos és Nádori levéltár az illető protonotáriusoktól vétessék át; amire én voltam kiküldve, azt végre is hajtottam.

Később a minisztérium teljhatalmú országos biztosnak nevezett ki; az engedelmességi parancs Szatmárba az én diplomámmal egyidejűleg el is ment, melyben arra is föl voltam hatalmazva, hogy vezéreket kinevezhessek és letehessek. Ezen kinevezést el nem fogadtam; másokat talán boldoggá tett volna a tündöklő állás, de én éreztem magamban, hogy forradalmi kormányzónak nem születtem, ennek nem szabad szívének lenni, számítás a föladata, mellyel minden percben készen kell lenni, mert az idő nem vár, annak szeméi a célra függesztvék, és hidegen el kell seperni mindent, ami útban áll. A Brutus jellemét nem elég akarni, hogy meglegyen, ehhez a vérmérsékletnek is nagy befolyása van. Ezen tulajdonokat magamban nem találtam. Soká kellett *Szemerével*, a belügyminiszterrel vitatkozni, míg sikerült a politikai biztosságtól magamat fölmentetni; csak azon utolsó ok győzött, hogy velem a minisztérium nem rendelkezhetik, mert én képviselő vagyok.

Pesten kevés ideig maradhatott az országgyűlés, mert az orosz hadsereg beütött az országba, és az országgyűlés székhelyét Szegedre tette át. A hír minden-

kor nagyobb szokott lenni a valóságnál; midőn a szegedi utunkban Kecskeméten voltunk, már az volt a hír, hogy a muszka Váradon van; én tehát családomtól el voltam zárva.

Kecskeméten *Toper ezer Ödönnel* arra határoztuk magunkat, hogy Kecskemétről Várad felé vegyünk utunkat Szegedre, és ha lehet, családukkal találkozunk. Már akkor elhomályosodott a növendő előttünk, és nem tudtuk, láthatjuk-e még családukat.

Minden nevezetesebb esemény nélkül eljutottunk Bihar vármegye szélére, csak ott tudtuk meg, hogy a Muszka Debrecenben van, de Váradon még nem volt.

Váradra délben 12 órakor érkeztünk meg, és míg házainkhoz eljutottunk, egy embert se láttunk az utcákon. A város kihaltnak tetszett, szekerünk zörgése a nagy csendességben ijesztő lármának tűnt föl. Mikor a házam előtt megállott a szekér, családom az ablak redőit megtágitotta, hogy a szokatlan zajnak okát megtudja. Minden ember a muszkát várta aggasztó félelemmel, mert a muszkák emberevőknek voltak kikiáltva.

Kevés időt töltöttem családom körében, siettünk Toperczerrel Szegedre; ezalatt a muszka Debrecenből visszavonult.

Már mikor Szeged felé közeledtünk, mindig újabb ijesztő híreket hallottunk, és ez Szegeden tartózkodásunk alatt folyvást erősödött, úgyhogy a kormány elhatározta székhelyét Nagyváradra áttenni: én tehát *Farkas Károlyi* debreceni képviselővel indultam Váradra; ugyanakkor a tiszai kerületekből több képviselő indult velünk; azért siettünk, hogy a biharmegyei és Várad városi hatóságot az országgyűlésnek átköltözése felől értesítsük és előintézkedés iránt figyelmeztessük.

Midőn a szegedi határba értünk, hol egy Redoutnak készítésével foglalkoztak, a szekérezést egy rendkívüli moraj elnyomta; visszatekintve, láttunk Szegeden egy monstruózus csonka toronyhoz hasonlítható alakot, mely a fölrobbant puskaporos épületnek füsttel és porral vegyes romjából támadott, és míg néztük, nőni is látszott.

Már akkor engem kezdett elhagyni a remény, hogy az ország ügye kedvezően állapodhassék meg, de Farkas Károly, ki igen eszes, tanult és vállalkozó jellemű ember volt és akitől, mint magános embertől, kit a családi érzelmek nem nyugtalanítanak, szükség esetében bátorítást vártam volna, egészen kétségbeesett; tüzes képze-

lődése láttatta a németnek dühösségét, bosszúvágyának áldozatait; a véres áldozatok közé számított bennünket is; arany és ezüst pénzkészlete vele volt egy bádogtokban, azon törte az eszét, hogyan mentse meg életét; vagyonáról lemondott; levertségét nagyobbította betegsége.

Váradon sok képviselő gyült össze; itt tudtuk meg, hogy az országgyűlés Aradra költözik.

Este *Beöthy Ödön*, *Elek Mihály*, *Erős Lajos*, *Farhas Károly* és több más képviselő nálam vacsorált. Vacsora után *Beöthy* tartott bennünket élces beszéddel. Arról beszélünk, hogy *Nagy Sándor* tábornok debreceni vesztesége után mit tegyünk? A muszka üldözi *Nagy Sándort*, *Görgey* is vonul Arad felé; ott az ütközet helyén maradhat-e az országgyűlés? Kell-e, lehet-e oda mennünk! Midőn elhatároztuk, hogy el fogunk menni, éjjel 11 órakor megkopogtatják az ablakomat, *Jakab Mihály* volt, ki doktor *Grósznál* a szomszédunkban vacsorált és jelentette, hogy a kormánybiztos *Hodossy* sebespostát kapott afelől, hogy a magyar sereg holnap vonul keresztül és utána bevonul a muszka. Ő már Grósztól elbúcsúzott, búcsúzik tőlünk is, mert hajnalban kiindul a városból, menekül, amerre lehet,

A mi értekezletünknek is más iránya lett; elhatároztuk, hogy menekülni kell, de azért éjfélig együttmaradtunk. *Beöthy Ödön* sohase volt kedélyesebb, mint akkor; utoljára láttam őt akkor.

Mi *Toper ezer Ödönnel* elhatároztuk, hogy hajnalban indulunk, anélkül, hogy tudtuk volna, merre, elszánva, hogy családunktól végkép elszakadunk.

Hajnalban ott állott *Toperczer* a szekerevel a házam előtt, én elfojtott érzékenységgel váltam meg alvó gyermekeimtől.

Míg az én utcából kimentünk, addig döntöttük el, hogy merre tartsunk. *Ödön* Aradra akart menni a kormányhoz, ő azt hitte, hogy biztosabb is, illendőbb is a kormánynak, melyhez tartozunk, sorsában osztozni. Én tudva, hogy *Görgey*nek és *Nagy Sándornak* tábora is Arad felé húzódik, nem tartottam eszéyesnek belemerülni azon zavarba, mely egy fölsozlófélben levő forradalmi kormánynál uralkodik, tudtam, hogy Aradon is csak a menekülés szüksége fog ránk várakozni, ami Aradról több veszéllyel jár, mintha azt megelőzzük. Az utca végére érven, egy óráig kellett várunk, míg a *Nagy Sándor* táborának a nagyutcán keresztbe vonuló

szekerei miatt átmehtünk; előre láttuk, hogy ilyen bajunk lesz az egész úton, és ezen körülmény határozott, hogy az erdélyi útra térjünk a *Bem* tábora felé; így mentünk szótlanul Telegdig, hol a városon kívül találkoztunk *Zatureczky Gedeon* barátunkkal, ki a gróf *Haller*-birtokot tartotta haszonbérben. Vele szándékunkat közöltük, ő veszélyesnek tartotta Erdélybe utazni az oláhok miatt, de azért is, inért nem lehet tudni, hol találkozunk valamely muszka cirkálócsapattal; azt ajánlotta, hogy a telegdi kastélyban és a nagy kertben maradjunk, ott elrejtőzhetünk a kémlelők és feladók elől. Mi az ajánlatot elfogadtuk, betértünk láthatlanul, vagy legalább fölismertlenül az ajánlott menhelyre. Ott találkoztunk *Nagy Károly* alj ki nekem még az 1825-i országgyűlésről, hol ő a gömöri követekkel volt fenn, barátom, a magyar igazságügynél osztályfőnök, az országos táblánál, melynél Toperczer alelnök, én bírótárs voltam, elnök volt, és aki a minisztériumban az én szatmári jelentéseimet szokta előterjeszteni. *Zatureczky*vel rokonságban élt, most ő is menekült — ideiglenesen. Ezen találkozás olyan érzést támasztott bennünk, mely öröme ki nem nőhetette magát, de mérsékelte az országos veszély fájdalomát.

Zatureczky egészen művelt unitárius, meggyőződésből szabadelvű, a gazdálkodást választá munkakörül, mit akármely fényes kilátásokért föl nem cserélt és el nem hanyagolt volna, hazafisága annyival tisztább, mert a haza felvirágzásából személyére se kitüntetést, se hasznót nem várt. Ő családi kötelességnek tekintette a hazafiságot, akármely menekvőnek szívesen megnyitotta volna lakását, de örült, hogy a sors éppen minket vezérelt hozzá; majd két hétig tartózkodtunk nála, anélkül, hogy csak legkisebb jelét vettem volna észre, hogy neki, vagy a hazafiságban és vendégszeretetben vele nem annyira vetélkedő, mint osztozó nejeének terhére lettünk volna.

A napnak nagyobb részét a nagykertben egy olyan helyen töltöttük, melyet sűrű berek rejtett el a jövőmenők elől és kizárta a nap hevét; közepén egy asztal és körülötte székek fértek. Itt sakkoztunk vagy olvastunk; én elvittem magammal egy könyvet: *Histoire ele Gril-Blas de Santillane*, és ezt gazdálkodva olvastam, hogy soká tartson, mert gyanítám, hogy soká lesz rá szükségem, pedig ebből állott a könyvtáram.

A rejtőzés főképp azért volt szükséges, hogy *Sulyok József* telegdi birtokos, a volt pecsovicspártnak sallangja, ottlétünket meg ne tudja, mert részint jutalomért, részint

pártgyűlöletből sietett volna bennünket földadni; de ő Zatureczkyhez nem járt s általában azon idő alatt az emberek nem látogatták egymást, talán azért, mert a félelmesnek festett muszka folyvást váratott magára és senki se merte tűzhelyét elhagyni, nehogy a muszka katona távollétében teremjen ott a házánál.

Egy délután a cselédek azzal szaladtak a kastélyba: Itt a muszka! Jön a kastélyba!

Zatureczky tanácsára lefutottunk a kertbe, onnan a kert mellett folyó malom-csatornán egy pallón át a szigetbe, hol rendkívül nagy és sűrű tengeri volt vetve.

Én egy, *Toperezer* másik sűrűségben megállottunk: este lett, besötétedett, a hűvös harmat szállott és mi még mindig mozdulatlanul maradtunk ösztönszerűleg választott menhelyünkön, még a lélekzetre is vigyáztunk, hogy el ne árujon, míg Zatureczky megérkezését füttyel jelentette; mi tartózkodva közeledtünk hozzá, tartván, hogy a gyenge fütty cselhang.

Elbeszélte, hogy a muszkák nagy kímélettel jártak, rekviráltak főként zabot és szénát, azután csendesen elvonultak és a város alatt ütöttek táborn.

Mi azon éjjel az üvegházban háltunk, hogy szükség «setében hamarabb menekülhessünk a szigetre, s ha kell, a Körösön át a hegyre, a Zatureczky nagy pincéjébe.

Lehet-e ezen túlságos félelmet gyávaságnak nevezni? Én azt hiszem, nem lehet, mert az ilyen nagyszerű bukásnál az első roham elől menekülni okosság, ha valaki olcsó áldozatul nem akar esni. Ilyenkor hallgat a törvény és az ész indoka, annál inkább csapong a szenvedély, bosszúvágy, alacsony haszonlesés; egy alacsony földadó hamis vádjára minden kihallgatás nélkül a lövésnek útjába állítják az embert a felelet terhének félelme nélkül. Szép a hazáért meghalni, ha az áldozat hasznot hajt, vagy legalább ígér, de még szebb élni!

Még egy pár nap lappangottunk, lassankint az aggodalmat is megszokva, midőn a cselédek fölszaladtak a kastélyba és jelentették, hogy a muszka tábor fölkerekedett és elvonult Erdély felé.

Most már elenyészett a kilátás, hogy Erdély felé meneküljünk, és kész elfogadásra talált *Zatureczkynek* ajánlata, hogy ha az ő lakását nem tartjuk elég biztosnak, vonuljunk Telkibe *Csathó Józsefhez*, az ő albérlőjéhez.

Másnap hajnalban útban voltunk, *Zatureczky* lóháton vezetett; megérkezvén, *Csathóval* és nejével titkosan

beszélt s bennünket otthagyt, ígérvén, hogy mihelyt lehet, értesít, de a titokbanmaradás kívánja, hogy ritkán érintkezzünk.

Ezen menhelyen két hetet töltöttünk el anélkül, hogy mi a világról, a világ mirőlunk tudott volna; sakk és olvasás volt időtöltésünk; kétízben szaladtak a szomszédok a házigazdánkhoz ijedve: itt a muszka! Mindannyiszor azt gondoltuk, hogy föl vagyunk fedezve és értünk jönnek; kivált másodízben, midőn tizenkét kozák a kapunk előtt sorba állott és a vezetőjük, egy magas és erős, fegyverrel megterhelt őrmester az ajtó alacsony nyílása miatt lehajolva hozzánk belépett; én több nyelven kérdeztem, mit akart ő csak ezt felelte: Ovesz. Ebből magyaráztuk ki, hogy zabot rekvirál, értésére adtuk, hogy minden zabot a bíróhoz vittek számukra; én megkínáltam borral, de minthogy tévovázott s ezáltal gyanakodását árulta el, előbb én ittam belőle, azután ő is ivott nagyon keveset s magát idomtalanul meghajtván, kiment és eltávoztak.

Mintegy két hét múlt el, midőn *Zatureczky* lóháton megjelent, tudunkra adta, hogy Váradon volt, családunkat értesítette, s azon üzenetet hozta, hogy menjünk haza: a császári biztos, gróf *Zichy Ferenc* a jelentkező képviselőket illedelmesen fogadta, és Váradon nagyobb biztonságban leszünk, mint másutt.

Mi a fegyvereinket, ami miatt a muszka nyugtalanított volna, Csathónál hagyván, másnap indultunk Váradra; Telegden a muszka őr megállított, de amint megértette, hogy Váradra megyünk, föl nem tartóztatott, csak a Váradról kijövöktől követelt útlevelet.

Megérkezvén Váradra, másnap jelentettük magunkat gróf *Zichy Ferenc*nél; ő megnyugtatót, de meghagyta, hogy a katonai és polgári kormányzó engedelmével Váradot el nem hagyhatjuk; azután *Jósa Péternél*, ki polgári kormányzó volt főispáni címmel, jelentettük magunkat, ez is jól fogadott, helyeselte, hogy bejöttünk, mert, úgymond, a bujdoklás alatt olyan bajunk lehetett volna, melyen ő se tudott volna segítem.

Váradon családom körében elvonulva éltem, csak este jártam sétálni, kerültem az embereket, elmulasztottam a látogatásokat, nehogy ingereljem azokat az embereket, kiket a forradalom vagy ismert rosszaságuk, vagy ügyetlenségük miatt föl nem használhatott, és minden érdemük ebben állván, ügyetlenségük palástolása végett

hűségükkel akarták magukat ajánlani és hűségüket vagy igaz, vagy költött tények feladásával igazolták.

De följegyezni egy látogatásomat, jelölni annak, hogy a forradalom milyen nagy próbára teszi ki a jellemeket.

Reviczky Fridrik ifjúkori barátom, sógorom, komám és szomszédom volt, 1848 előtt a konzervatívokhoz tartozott, maga vagyontalan és herceg *Hohenlohe* nagyprépostnak jószágkormányzója volt; a gyűléseken szava nem nyomott, csak számított, a herceg Hohenlohéra és gróf *Reviczky Ádám* rokonságára felette sokat tartott. Ámbár különböző politikai véleményt pártoltunk, irántam mégis akár őszinte, akár színlelt barátságát fenntartotta. A forradalom alatt *Jakab Mihály* *Reviczky!* főjhasználtatta vagy azért, hogy őt a forradalmárok ellen ilyen módon biztosságba helyezze, vagy azért, hogy neki jövedelmet juttasson. Ő volt a honvéd sorozóbizottmány elnöke napidíj mellett. *Jakab Mihály* javallatára, kinek a bizottmányban döntő szava volt, gyakran fölküldetett a minisztériumhoz; egy ilyen küldetése után *Pestről* visszatérve, én is itthon voltam szabadsággal, a maga szobájában elragadtatással beszélte, hogy *Kossuth* isteni ember! Mert ő folyamodott hozzá, venné be egy fiát a *Ludoviceumba*, minthogy már számszeletiek is voltak; és *Kossuth* az ő fiát, noha ő 1848 előtt mindig ellenpárt-hoz tartozott, a maga költségén vette be; ez több mint nemes, ez isteni ember!

A bujdoklásból visszakerülve, meglátogattam őt, szívélyesen fogadott; és azon szoljában, melyben azelőtt *Kossuthot* istenítette, így szólott: „Látod, barátom, mennyi becsületes embernek kell most egy gazemberért, *Kossuthért*, szenvedni, és ő megszökött, megérdemlené, hogy négyfelé vágva az ország négy részében húznák karóra!”

Nem tudtuk, hova és mikor visznek a haditörvényszék elébe. A *Jakobinusok* idejéből ijesztő emlékképen fennmaradt fekete szekeret, mellyel egy katona szokott volt megjelenni, mindig vártuk.

Egy este szokásos sétára kimenvén, gyertyagyújtás alatt egy kapitány a *Miklós-vértések* közül házamnál megjelent és felőlem és hollétemről kérdezősködött; megtudván, hogy sétálni mentem, a nőmnek helyfoglalás és maradás iránti kérését el nem fogadva, eltávozott azon ígérettel, hogy még ma visszatér.

Megérkezvén a, sétálásból, nőm zavartan mondja,

hogy egy katonatiszt keresett — bizonyosan elvisz —, különben igen nyájas ember; én is azt hittem, hogy szabadságom végpercét élem, akartam rendelkezni, de nem volt idő, mert a kapun csengettek, a folyosón kardesörgés hallatszott; kedélyállapotom többes lépteket és több kard csörgését hallatta, midőn belépett az említett tiszt, nevem után kérdezősködött.

„Én, úgymond, báró *Wildburg* vagyok, a hadtestparancsnok, herceg *Lichtenstman* megbízásából jövök; ön mint híres vadász ismerős előttünk, a herceg szenvedélyes vadász, Belényesben nagy vadra akar vadászatokat tartani, általam fölkéreti önt, vegyen részt a mi társaságunkban.”

Rövid udvarias szóváltás után ő örömét nyilatkoztatta az én ismeretségemért, ígérte, hogy a hercegnek ő fog engem bemutatni s eltávozott. Az egész esemény mesés alakú volt, ezen kitüntetésnek okát nem értettem, de olyan körülmények között a herceg *Lichtenstein* társasága nagy biztosíték volt a fenyegető jövő ellen.

Másnap báró *Wildburg*nak a látogatást visszaadván, az ezredparancsnokot és törzstisztjeit nála találtam, közülök senkit se ismertem; *Wildburg* beléptemkor elébem jött s mondta: „Uraim! Ez azon *Nagy József* úr”, azok egymásután nyújtották kezüket, mondták nevüket és örvendeztek, hogy megismerhettek, mondták, hogy ők mind vadász emberek s reménylették, hogy a herceg társaságában mindig együtt fogunk mulatni.

ED. nem tudtam örvendeni, mert az forgott eszemben, ezen jó urak nem tudják, hogy én nagyon kompromittálva vagyok, ha tudnák, elfordulnának tőlem.

A *Wildburg* vendégei nemsokára együtt elmentek, én vele együtt maradván, mondtam, hogy én megtisztelve érzem magam a herceg és az ezred főtisztjeinek kitüntetése által, de tartozom önt figyelmeztetni, hogy én nagyon kompromittálva vagyok s mint ilyen nem lehetek kedves jelenet a herceg előtt. Ő kezét nyújtván, mondta: „legyen ön nyugodt, a herceg és mi mindent tudunk, éppen azért kell (önnek a herceg társaságában lenni, hogy az üldözéstől biztosítva legyen; mi örvendünk, hogy egy olyan becsületes embernek, mint amely ennek önt ismerjük, ilyen válságos időben szolgálatot tehetünk; önnek politikai nézetei, önnek tulajdonai mások, mint a mieink, köztünk csak a becsület a kötél, amire hogy ön sokat tart, tényekkel mutatta meg.”

Nekem, mondám, vadászképzéletem sincs, a fegyve-

rek beszédettek. Ő válaszolta, mindenre készen voltunk; önt egész vadász-készület várja a hercegnél.

Ezen őszinte szívéllyesség annál meglepőbb volt, mennél kevésbé tudtam annak okára rájönni.

Egy évvel később, midőn már a fogságomból szabadsággal hazajöttem, tudtam meg, hogy a Császár nevű dzsidásezred megtudván, hogy a Miklós-vértések fognak Váradon állomásozni, a tisztek írtak ezeknek, hogy engem keressenek föl, vegyenek pártfogás alá, mert tudták, hogy arra szükségem lesz.

Ennek oka az volt, mert 1848 előtt a polgári és katonai emberek egymással társalogtak; én a katonákkal együtt bálóztam és vadásztam, hozzám nem jártak ugyan, de becsültek; de legfőbb oka volt a következő:

1847-ben Szaládon Anna-bál volt, ott voltam én is a nőmmel. *Ahsbas* dzsidáskapitány és egy ifjú között tánc közben összeszólalkozás történt, ami csekélyége miatt elenyészett volna, de *Bernáth Gedeon* beleavatta magát és a teremben a történetek felett lármásan nyilatkozott, *Ahsbas* iránt sértőleg viselte magát, ami miatt *Ahsbas* elégtételt kért.

Bál végével *Ahsbas* engem a kertbe hivatott, nyilvánította, mennyire sajnálja, hogy éppen neki kell megzavarni azon jó egyetértést, melyet a megyében tapasztaltak, de a katonai becsületnek eleget kell tenni, engem kért föl szekundánsnak, de ha legkevésbé alkalmatlan lenne nekem, legyek őszinte, mondjam meg, legyek bizonyos, hogy a köztünk lévő baráti viszony nem lesz megzavarva, ha el nem fogadom, és ez titokban marad.

Én *Bernáth*nak és *Ahsbas*nak barátja voltam, akár melyik szólított volna föl tanúnak becsületi elégtétel dolgában, egyiknek se tagadhattam volna meg a szolgálómat, s minthogy előbb ő szólított meg, a fölhívást elfogadtam.

Hosszabb határidő lett kitűzve. Váradon mindenki erről beszélt, jövendölték, hogy semmi se lesz belőle; sértett engem, hogy az ilyen jóslatoknak okát *Bernáth*-ban s a polgáriakban keresték. Én tehát baráti viszonyomat és előadási tehetségemet fölhasználtam, hogy *Bernáth*nál a becsületérvést fölzaklassam. Váradon *Hrabovszky* generális ezen ügyről apró részletekben értesítette magát; elején ő is tartott, hogy eredmény nélkül enyészik el a dolog, ami még nagyobb kedvetlenséget vonna maga után, de amint megtudta, hogy én elfogadtam az *Ahsbas* fölhívását, úgy nyilatkozott: most

már megnyugszom, mert becsületes végének kell lenni. Úgy is lett, karddal vívtak, Bernáth a jobb karján kapott sérelmet, illedelmesen oszlottunk szót. A tisztek irántam lekötözötték nyilvánították magukat, az illedelmes eredményt az én befolyásomnak tulajdonították.

Én még ezzel se értem be, hanem *Bernát-hót*, ki a bátyjánál, az alispánnál egy pár nap kénytelen volt az ágyat őrizni, meglátogattam, szerencsét kívántam a nemes eljárásért és előkészítettem Bernáthot, hogy miután már a becsületnek elég van téve, az eredmény csak a szerencse dolga, az egymás iránti ellenszenvnek meg kell szűnni, s ha Ahsbas őt meglátogatja, illendő őt elfogadni. Mind a két Bernáth elfogadta nézetemet s én délután Ahsbassal Bernáthot meglátogattam, jól fogadták, s ezen ügynek szabályos és nemes vége mind a katonáknál, mind a polgáriaknál nagy helyesléssel találkozott s az én részvételem mindenik fél kelleténél talán túlbecsülte.

Ezen eset leírásának talán kelleténél nagyobb tért engedtem, célja volt a katonaságnak irántam tanúsított szívességét indokolni, maga a párbaj különben jegyzékeimben helyet nem foglalt volna.

Én tanultam vívni, nem azért, hogy más vérént ki-ontsam, hanem, hogy véretem és ha kell, becsületemet tudjam oltalmazni. *Chateau-Viéillard* törvényeit a párbajról olvastam, hogy a szabálytalanság ellen szükség esetében tekintélyre hivatkozhatok; de én a párbajt a becsület sérelmének megtorlására alkalmatlan módnak tartottam, tartaléknak mégis, hogy a becsület ritkábban legyen megtámadva, és célszerű becsületvédő törvény hiányában szükségesnek; keresni nem kell, előre megszöknöni nem szabad, e tekintetben is legjobb szabály: si vis pacem para bellum.

Visszatérve a báró Wildburg nyilatkozatára: én a vndásatra készen voltam, minthogy azonban gróf Zichy Ferenc, mikor a bujdoklásból megtérve magrnrat nála jelentettem, azt mondta, hogy a hadi és polgári kormányzó híre nélkül Váradról ki ne menjek, én siettem *Jósához*, jelentettem neki, hogy én a herceggel Belényesbe megyek vadászni; ez délután történt, mikor Jósán a pohár ereje rendesen meg szokott látszani.

Ő ezt felelte: clara pacta; meg kell mondani a hercegnek, én nem megyek!

Én igyekeztem őt fölvilágosítani, hogy ezt tenni sem az udvariasság, se jelen helyzetem nem engedi.

Ő: Tessék hát az Úrnak tenni, amit akar.

Ezen szóval: „az Úrnak”, elárulta rossz célját, mert Jósával az 1825-i országgyűlésen barátságban voltam; ő engemet, amikor őt, a szabolcsi eredetű embert, a főispán az országgyűlés alatt Biharban jegyzővé nevezte ki, meglátogatott a Duna-utcai szállásomon és a biharmegyei viszonyokról tőlem vett értesítést. Mikor én az országgyűlés és az ügyvédi szigorlat letétele után hazajöttem és aljegyzőnek kineveztettem, az alatt Jósa előrement és mint katolikus ember a papság pártfogoltja lett s irántam a baráti viszonyról megfeledkezett; a gyűlések alatt sok csapást állott ki tőlem; majd ő a királyi táblához neveztetett ki; a forradalom már őt a királyi táblánál találta. Én az országgyűlésen mint képviselő megjelenve, Jósa, magáról ítélve, tartott tőlem, hogy neki ártatok, első találkozásunkkor hízelgő barátsággal „Te” néven szólított; midőn a minisztérium a törvényszéki tagokat kinevezte és én az országos táblához jöttem, panaszkodott, hogy ő még nincs kinevezve, közbejárásomat kérte, mondván, hogy nála senki se magyarabb érzelmű; én biztattam és ajánlottam is őt *Vukovits* miniszternek. Mikor a hír elterjedt, hogy a muszka az országba belépett és az országgyűlés Szegedre készült, Jósa tőlem kért tanácsot, mit tegyen, mert ha Pesten marad, őtet a német fölhasználja, amit nem akar; ha Biharba lemegy en, erőltetik a nemzetőrségre, amire gyenge és beteges alkattánál fogva nein való; én tanácsoltam neki, hogy jöjjön haza, biztattam, hogy beteges állapota miatt nem kényszerítik őt nemzetőri szolgálatra Ilyen bizalmassá *YSLÍI* viszonyunk után, midőn neki kedvezően fordult az idő, a kislelkű megint úr akart előttem lenni és a gyűlési ostorcsapásért bosszút is állott.

Fogságban.

1849 október 2-án éjjel 11 órakor még a szobámban olvastam, családom már aludt, midőn fegyverzörgés vonta a figyelmemet magára. A kaput nyitni akarják, be volt zárva, ablakomon kímélet nélkül zörgetnek, kinyitván, láttam, hogy az egész házam hosszában katonaság áll. *Kováts Imre* szolgabíró parancsoló hangon fölkiált, hogy gyorsan nyissam ki a kaput; az én szobámhoz negyedik volt az ebédlő, ott szokott a kapukulcs állani, magamhoz vettem, egyik kezemben gyertyával a kaput

kinyitottam, ott Kováts Imre egy katonatiszttal, utánok több fegyveres, kik a kaput és a szobaajtókat elállották. A szobámban Kováts Imre így szólt: „az úr fogoly! jöjjön velem”. Én kérdeztem: „hová fogok menni, és mit vihetek magammal?” Ő: „csak mentől kisebb poggyászt, mert majd nehéz talál lenni”. Ebből megértettem, hogy távolabb visznek. Kováts: „Önnek mindenét lefoglalom”. Én: „van egy gyűrűm és egy pipám a családom címerével, lehet-e azt kikérem a fiam számára emlékül?” Ő kurtán nemmel felelt. Én kérdeztem: „lehet-e a harmadik szobában alvó feleségemet és gyermekeimet megnézni?” Ő: „nincs idő!”

Ekkor a fiatal hadnagy türelmetlenül beleszólt, maga felelőssége alatt ígérte, hogy a gyűrűm és címeres pipám a fiam számára meghagyatik, szabadságot adott, hogy családomtól búcsút vegyek, hangnyomással mondván a szolgabírónak: „hiszen uram! csak emberek vagyunk”, hozzám fordulva, bizalmas hangon: „Uram, ne higgye, hogy az ön ügye olyan nagyon rosszul fog kiütni”. Ezalatt a nőm a neszre fölbredve, megijedve kérdezte: mi történik! A hadnagy ötet is csendesítette, biztatta, hogy nem lesz ebből valami nagy dolog. Kérdeztem, szabad-e magamhoz pénzt venni? Kováts öt forintot engedett meg. Ezalatt én egy kizitáskámba fehér ruhát raktam, és gyermekeimet csendesen megnéztem. Ez rendkívüli érzést támasztott bennem, de nem soká időztem, nehogy az érzékenység erőt vegyen rajtam. Azután nőmet elérzékenyedem nélkül tűrésre intettem és biztattam, hogy rövid időn visszajövök, pedig azt hittem, hogy sohase látom őket.

Indultunk a megyeháza felé. A főutca szegletén a tiszt kísérésül néhány katonát rendelvén, maga a többivel másfelé indult. Én neki kurtán megköszöntem, hogy kötelességét emberséggel tudta párosítani, ő azt felelte: mindenik kötelesség.

A megye kistermébe vezettek, részint ott találtam, részint később odahozták: *Hodossy Miklóst, Jakab Mihályt, Reviczky Lászlót, Fényes Dénest, Toper ezer Ödönt, Ambrus Jánost, Pap Zsigmondot, Földy Jánost*. Mi keveset szólunk, katonaság volt a teremben; kevés várakozás után vasakat hoztak egymásután és csakhamar kezünkön-lábunkon vas zörgött; a katonaság előttünk fegyvert töltött, sorban lekísértek a kapu alá, hol kilenc szekér várakozott, minden fogoly két katonával egy szekérrre ült, s indultunk Pest felé.

Az első éjét Karcagon töltöttük. Szalmát hoztak be a szobába, azon nyugodtunk, amennyiben a szokatlan vas nyugalmat engedett. Együtt voltunk. Én előterjesztettem: Velünk *Jósa* méltatlanul bánt, mindnyájan tudjuk, hogy ő inkább van kompromittálva, mint mi, mert neki előélete miatt a forradalmi párt előtt szüksége volt magát igazolni, és szóval és tettel kikelt a német, a kamarilla, Zsófia hercegasszony ellen, ő mint királyi tisztviselő a függetlenség kihirdetése után hódolatot adott be a magyar kormánynak, és erre tisztársait is ösztönözte; de mi ne tekintsük magunkat közönséges fogoly-nak, a bosszúvágynak ne engedjünk annyi erőt, hogy valamelyikünk Jósát forradalmi érzelméről és tetteről vádolja, a jellemünket őrizzük meg. Ezt mindnyájan helyeselték és meg is tartották.

Szolnokon a vaspályára tettek át. Katonatisztek gányolási közt szállottunk föl a kocsikba, de a nép mindenütt összecsoportozott körülöttünk, részvét- és áldásnyilatkozatával kísért elindulásunkkor.

Német-cseh katonaság volt a kíséret, ezek nagyon emberileg viselték magukat. Biztattak, ne féljünk, nem lesz nagy baj, az ő hazájukban is volt ilyen eset, urakat elfogtak, azután nemsokára haza bocsátották őket. Intettek, hogy a haditörvényszék előtt bátran, de mérsékelve viseljük magunkat. Én a kísérőimnek borraivalót akartam adni, megköszönték, csak azért nem fogadták el, mert most nekem nagyobb szükségem van a pénzre, mint nekik.

Pesten a szánakozó nép között gyalog kísérték a Neugebäude-ba; az én egyik katonám elvette az útításkámat, és ő hozta, *mondván*: „nem szokott az úr ilyesmihez”.

A fogház azon pavillona, melybe vittek, úgy tele volt foglyokkal, hogy minket egy nagy konyhába szállsoltak be ideiglenesen, ott töltöttünk egy napot és egy éjjelt, éjszakára mindenikünknek juttattak egy szalmazsákot a földön.

Azután mindnyájunkat egy terembe zártak, hol mindenkinek ágya volt, melyben egy szalmazsák, hasonló párna, egy vastag, de tiszta lepedő és egy pokróc képezte az ágyneműt.

Rendkívül alkalmatlan volt a vas, ami miatt le se vetkezhettünk négy nap alatt. Eziránt *Hatzenteufel* nevű profósznak panaszkodtunk; ő csendességre intett

bennünket, mondta, hogy akit vason hoznak be, annak úgy kell maradni, de a vasat naponkint az öltözés kedvéért föl szokták nyitni, azonban a kísérő tiszt széleségből a vasak kulcsait át nem adta; ő eziránt jelentést tett, a rendelet az lett, hogy a vasat lakatossal föl kell nyittatni; ha a rendelet tovább nem fog terjedni, ő szó szerint értelmezi, s azután többé a vasat ránk nem teszi; de hallgatók legyünk. így is történt, így menekedtünk meg a vastól.

Minden 12 órakor délben fölnyílottak a fogházak és egy óráig szabad volt a folyosón, de csak azon emelet folyosóján sétálni; az első sétán körülvettek bennünket a régibb lakosok, kik között sok ismerőssel találkoztunk, de aránylag kevés volt a képviselők közül, ami rám komoly hatással volt. A régiebbek siettek figyelmeztetni, hogy óvatosak legyünk, mert minden fogházban vannak kémlelők bezárva, és ajánlották szolgálatjukat, ha a világba levelet akarunk küldeni, aminek módját már ők kitanulták. Kosztot a profósztól hordattunk, de az öt forint útiköltség már fogyatékán volt. Látogatók engedelem mellett bejártak, és a profósz szobájában lehetett találkozni egész addig, míg gróf *Batthyány Lajos* volt miniszterelnök kötélhalálra ítéltetvén, éjjel magát gyilokkal megsúrta Emiatt a bejárás eltiltatott, és a bentlakás komorabbá lett.

Ezen tilalom alatt jön a profósz, hív le magához, mondván, látogatóim vannak; társaim ezen szokatlanságon csudátkoztak. Lent találtam *Andrást Józsefet*, a volt bihari királyi biztost nejével. Ő így üdvözölt: „megtudván, hogy elfogtak, ámbár beteges vagyok, siettem nőmmel meglátogatni. *Nedelkovits*, a törzshadbíró hajdan velem szolgálván a Helytartótanácsnál, nekem kivételesen a bejövetelt megengedte; kérdezvén tőle, nagyon terhelve vagy-e l ő a nagyobbban terhelték névsorában Téged nem talált, szolgáljon ez megnyugtatóra. Fődolog, hogy szükségét ne szenvedj, átadok száz forintot azon hozzátétellel, ne gazdálkodj, hanem amit kívánsz, szerezzed meg, ha elfogy a pénz, írd ki egy megnevezett kereskedőnek; ne gondolkodj, hogy mikor fizeted vissza.” Ez a barátság, és hogy még neje is meglátogatott, annyira hatott rám, hogy először elfogatásomtól fogva elérzékenyedtem, könnyek jöttek a szememre, könnyeztek ők is. ígérték, hogy gyakran meg fognak látogatni, neje meg is látogatott, de *Andrást* többet nem láttam, mert betegeskedett, és mielőtt én szabad

lottern, ő bevégezte nemes pályafutását; a halál elragadta tőlem az alkalmat, hogy neki baráti hálámat visszanyert szabadságom után bebizonyíthattam volna.

A mi emeletünkön, több régi barátaim közül *Barlmsi/Imre* is fogoly volt, kivel az 1825-iki ifjú korunkból keletkezett barátságom.; neki meg volt engedve, hogy étellel hazuról lássák el, ő gazdag emberré lett, engem többször elhívott ebédre, és a profősz kosztja után nagyon jól esett a változás.

Mi közénk zárták be *Szacsvay Imrét* is, ki úgy látszott, hogy élete iránt reményt táplált, de én mindenkor élő halottnak tekintetem, mert ő a függetlenség aktáját mint jegyző aláírta.

Mikor az ember olyan eseményekbe sodortatik bele, melyeket nem próbált, csak a történelemből borzadva hallott, és most maga lett szenvedőleges szereplővé, mikor oda hurcoltatott, hová nagyon közel van a vesztőhely, különösen sokat szokott a gondolat a remény és félelem között változni. A katonának az ellenség előtt az akció nem enged időt meggondolni a veszélyt, mely előtte áll, a veszély nem is bizonyos, melytől menekülve dicsőségre számít; de egy megbukott fölkelés mindenkor véres áldozatokat von maga után. A megtámadott hatalom szükségesnek látja az elrettentő példát, azt hiszi, hogy ebben rejlik jövődjének biztosítéka, a világ nagyon régi, az ember mindig ember volt; az események csak másolatai a múltaknak, a rettentő példák nemhogy biztosítanak a jövőt, sőt inkább azoknak keserű emléke táplálja a bosszúvágyat, mely minden politikai résen ösztönszerűleg kitör; a hatalom mégse tanult sehol, mindenütt gépiesen jár el. Mindenik csak a maga személyéről és koráról gondoskodik, azon gondolattal: aki hátul marad, tegye be az ajtót. Ezen gondolat forgott előttem: látván, hogy képviselőtársaim közül kevesen vannak befogva, ennek nem tudtam más okát adni, mint hogy a kormány, gondolám, a forradalomért a szokásos példa-áldozatokat végrehajtván, a megmaradtakat egy nagyszerű amnesztiával kötelezi a hűségre, a szükséges, példaadásra pedig olyanokat szemelt ki, kiket mint az egy gyökerű növényeket ki lehet szaggatni, anélkül, hogy a közel lévő növények ezáltal nagy sérelmet szenvednének; ilyennek tekintetem magamat. De az ellenkezőt vallottam.

Jakab Mihály, Földy János és Ambrus a magyar véstörvényszék tagjai voltak, a két első hitte és hitét

nem titkolta, hogy halálos ítéletet kap. Ambrus nem mert jövendőjével megismerkedni.

Egy reggel Ambrus az álmát beszélte el és ezalatt a remény fejezte ki magát ábrázatján: „Álmodtam, úgy-mond, hogy házam előtt egy fa szemem előtt kivirágzott; meglátjátok, hogy én még szabad ember leszek.” Jakab Mihályt bántotta az öreg Ambrusnak előítélete az álom iránt, szokott nyers modorával megjegyezte: „Nem jól értelmezed az álmodat; a fa bitófa, a virág Te vagy rajta, én pedig melletted.”

Hodossy mindig a haditörvényszék előtti védelmével foglalkozott, mindnyájunkkal el akarta hitetni, hogy ellene semmi terhelő vádak nem forognak fenn, de minduntalan azt sugdosta nekünk: „videbis amice me trajicient!” az előtt is ismeretes volt tettettét alázatosságáról, mely különben dühös indulatjával mindig küzdelemben állott, egész élete formáság volt, mellyel magát minden kedvetlenség ellen akarta biztosítani; mennyire fájhott neki, hogy mégis az őszinte emberekkel együtt jutott a sors üldözése alá. Ő csak magát szerette, és midőn szeretett énjé veszély előtt állott, annyira elcsüggedett, hogy kedélyállapotát féltetni kezdtük. Jakab Mihály mondta előttünk, kik miatta aggódtunk, „majd ki gyógyítom én”, de az ő nyers és csípős modora még rosszabb hatást tett: azután én vettem át a gyógyítást; ezt *Hodossy* maga is észrevette, látta, hogy jó a szándék, ami onnan tűnt ki, mert mikor egy séta alkalmával igyekeztem kedélyét megnyugtatni és fölvilványozni, megköszönte, és mondta, hogy Jakab Mihálynak is ez volt a szándéka, de modora ellenkező hatást gyakorolt.

Ilyen aggodalommal voltunk *Fényes Dénes* iránt is, aki egész nap szóval járta alá s föl a szobában, a hozzáintézett beszédek észre se vette, vagy ha az erősebi) figyelmeztetést ki nem kerülhette is, mindenesetre válasz nélkül hagyta. Ezt a sakkjátékba vontam be, úgy intézván a játékot, hogy neki szórakozást szerezzen.

Reviczky, ki guerilla-csapatot gyűjtött, de vele még nem operálhatott, azt hitte, hogy kihallgatás után haza eresztenek büntetés nélkül. Ezen meggyőződésben otthon megszokott életmódját a fogházban is folytatta, későn kelt föl, 11 órakor még öltözött, s emiatt rendszeren el hanyagolta a heti sétát, midőn egy fegyveresekkel körülállított udvarban minden emeletbeli foglyok együtt sétálhattak, és alkalmuk volt a külön emeletbelieknek is társalogni. Ezt a sétát minden fogoly fölhasználta, ott

lehetett látni gróf *Batthyányi*, gróf *Károlyi Istvánt*, báró *Perényit* sat.: csak *Lonovits* érsek maradt a szobájában. *Jakab Mihály* egy ízben megtámadta *Reviczky* *t*í miért nem akarja a világot egy kissé tágasabb alakban élvezni, míg *ráér*. *Reviczky* erre azt felelte: „Én úgyse leszek itt soká, bizonyos vagyok benne, hogy rövid időn szabad leszek.” *Jakab*: „Én pedig abban vagyok bizonyos, hogy együtt hallgatjuk a halálos ítéletet.” *Reviczky* az ellenkező meggyőződés nevetésével válaszolt; pedig csakugyan a, *Jakab* jövendölése teljesedett.

Sakkot és kártyajátékot a fogda szabálya nem tilalmazván, ezzel öltük az időt.

A fogdái életben alig telt el egy hét, midőn érezni kezdtem, hogy egyik lábam zsibbad, később érzéketlen lesz, azon lábam volt ez, melyen a vasat viseltem. A profósznak jelentettem azon óhajtással, hogy dr. *Balassával* szeretnék értekezni, ki a felsőbb emeletben volt. Tilalmas volt ugyan egyik emeletből a másikba átjárni, de a profószt magával vitt. *Balassa* a bajt a vas nyomásának tulajdonította, egy kenőcsöt rendelt, melynek használata után lábam meggyógyult.

A fogdái életben minden fogolynál föltűnő volt a remény, melynek forrása különböző volt; ami legkülönösebb, sokan voltak rajongók, kik a segedelmet a nemzet erejétől, valamely külső segedelemtől várták, és rossz hazafinak tartották volna azt, aki ebben kételkedik. Hiszi az ember, amit óhajt, midőn nagy a veszély; de annál levertebb volt a hangulat, midőn a kivégzések gróf *Batthyány Lajossal* megkezdődtek; rendkívüli benyomást okozott, midőn a megszokott bajtársak közül többen egymás után kivégeztettek; a magunk jövendője pedig titok volt.

Nehéz leírni a sajnálatnak és iszonyodásnak azon vegyületét, mely mindenkor föltámadt, mikor olyanokkal társalkodtunk, kikről, magukat kivéve, mindnyájan hittük, hogy rövid idő alatt akasztófára kerülnek; ezen érzésnek kínját csak a tulajdon bajunk öntudata, mely egy percre se hagyott el, mérsékelte. így voltunk *Szacsvay Imrével* is, ki velünk volt bezárva.

Midőn a világsi fegyverletétel után a magyar kormány külföldre menekült, *Szacsvay* tolok elvált, egy ideig *Acsádon* lappangott; holléte föladatván, *Jósa* rendelkezéséből elfogatott. A pesti újépületben velünk volt együvé zárva; viselete azt gyanítottatta, hogy ő nem számítottta magát a halál rovására.

Egy délelőtt *Szacsvay Földy Jánossal* piquetet játszott, én az asztal végén *Toperczerrel* sakkoztam, a többi lakótársak a kétféle játék nézésével voltak elfoglalva. Csendesség volt, midőn a nagy záros ajtó nyitásánál a kulcsok csomója nagy csörgést okozott; az ajtó fölnyílik, a profósz belép, szokatlan időbeni megjelenése baljóslatú volt, s ezt mondta: „Szacsvay úr! tessék engem követni.” Szacsvay kiment a profósszal, — mi bosszú ideig szó és mozdulat nélkül maradtunk, míg végre Jakab Mihály szakasztá félbe a csendet, mondván: „ez se jön többet közénk vissza!”

Nagy csendesség, a rendkívüli hatásnak következménye uralkodott délig, 12 órakor megnyitottak az ajtók, tolakodtunk a folyosóra, az ott sétálók három névről beszéltek: *Szacsvay*, báró *Perényi*, *Csernus*. Ezek a siralomházban voltak; másnap szivarozva mentek a vesztőhelyre, egymást kint megölelték, és bátran mentek a halálba.

Ezen időtől fogva, még aki tetette is a bátorságot, aggodva várta az ítéletét.

Én beteg lettem, és mint gyengélkedőt hívtak *η* haditörvényszék elébe. Nekem, ki sokszor voltam bíró különböző törvényszékeken, különös volt a haditörvényszék alakja: egy huszártörzstiszt, *Mihalovits*, elnöklete alatt egy tiszt, őrmester, káplár, közember képezte a rettentő bíróságot; a hadbíró, *Müller* kapitány, ki később Váradon főtörvényszéki tanácsos lett, egy asztal mellett ült, előtte a kereszt és két gyertya Belépvén a hadbíró, egy vele átellenben lévő széken megkínált az üléssel, kinézésem egészségi változásomat elárulván, a hadbíró így szólt: „Ön, amint látszik, beteg, ha úgy van, nem terheljük a kihallgatással, maradhat az a javulásig.” Én kértem kihallgatásomat. Az eljárás illedelmes volt; a fővád abban állott: Október 3-ikáról az országgyűlést a fejedelem felosztatván, miért maradtam az országgyűlésen? Erre feleltem: „Én mint képviselő nem adhattam föl az 1848-ik évi 3-ik törvény 3-ik §-át, mely szerint a rendeletek érvényességére szükséges, hogy azt Buda-Pesten székelő miniszter írja alá, és a 4-ik törvény 4-ik §-át, mely azt rendeli, hogy az országgyűlés fel nem oszlattathatik, míg az évi költségvetés iránt törvény nem keletkezik; mindennek a fősloszlato parancs nem tett eleget, mert azt *Récsey*, nem helyben székelő miniszter, ellenjegyezte, és a budget nem volt megállapítva.

Kihallgatásom után egészségi állapotom naponkint

hanyatlott. Semmi fájdalmat nem éreztem, de étvágyam egészen elveszett és erőm fogyott. A ház orvosa gyógyítás alá vett, de sikere nem látszott. Tíz nap alatt annyira elerőtlenedtem, hogy barátaim felettem aggódtak. Ezalatt a tél beállott, bennünket különválasztottak, én *Toperczerrel*, *Hodossyval* és *Reviczkyvel* jutottam egy szobába. A gyógyításomnak nagy hátrányára volt, hogy be voltunk zárva, én érezvén, hogy naponkint rosszabbul vagyok, nem akartam szobatársaimnak aggodalmát az én betegségemnek látásával tetézni, elhatároztam, hogy ispotályba kéredzek, ezen gondolattól társaim nem bírtak levenni. A ház orvosa kívánságomba beleegyezett; rendeltem egy batárt, melyben egy káplár kíséretében elébb a Károly-laktanyában kerestünk szállást, de ott üres ágy nem lévén, az Üllői-úton lévő ispotályba vezettek; az úton a batár ablakán a tarka világ, különösen mikor ismerősöket, is megpillantottam, sajátságos hatású volt. Az üllői-uti ispotályban elébb a nevem több jegyzőkönyvbe följegyeztetett, azután bevezettek egy terembe, hol a nevem elveszett és csak az ágyam felett függő számról említettek; még két fogoly feküdt azon teremben: egy olasz gránátos, ki, amint később megtudtam, már kétízben akarta magát kivégezni, de nem sikerült, mert rajtavesztett, és egy közember.

Alig vártam, hogy az ágyba fekhessem, de előbb egy hosszú vizsgálatot kellett kiállanom; ruhám zsebei és bélései, útitáskáin darabonként átvizsgáltattak, a táskában a holmik borítékául szolgált haszontalan papírokat a vizsgáló kapitány magával elvitte. A duplatalpú vadászcizmámat le kellett húzni és egészen levetkezni a fehér ruháig, végül az őrmester a tisztnek kérdést tett: kívánja-e, hogy a vadászcizmám talpát fölfejtse; de a tiszt nagy kímélet jeléül ezt nem kívánta. A vizsgáló bizottmány egy rakás rongyos papírdarabbal eltávozván, két betegápoló, kiszolgált öreg katona, a legnagyobb szolgálati készséggel ágyamat a magam szarvasbőrlepedőjével, párnámmal és paplanommal jól megvetette, ruhámat rendberakta és biztosított, hogy itt jó dolgon lesz; ezen ispotályban van a legjobb koszt és nekik úgy parancsolhatok, mint tulajdon szolgálóimnak.

Alig tettem magam kényelembe, mikor egy örvezető közemberekkel belép, egy gránátos ottmarad és kivont karddal sétált, míg fölváltották.

Grund nevű katonaorvos gyógyított, de az ezred-

orvos a maga kíséretével a szokott látogatásokat megtette, de ezzel, amint látszott, csak a formának tett eleget.

Rajtán a sárgaság ütött ki; mindig aludtam; harmad nap délután nyílik az ajtó, egy alhadnagy egy őrmesterrel belép, felém közelít s harsány hangon kérdezi:

Was ist Ihr Verbrechen?

Én félálmosan azt hittem, hogy egészségemről kérdezősködik s feleltem: Ich habe die Gelbsucht.

Ő bosszúsan: Das sehe ich, aber was ist Ihr Verbrechen?

Én: Ich habe kein Verbrechen.

Ő: Aus Spass hat man Sie nicht hergebracht. Warum sind Sie arretiert?

Én: Ich war Landtagsmitglied.

Ő: Das ist nicht war. Ich weiss es besser. (Az őrmesterhez.) Der ist der Mörder von Grafen *Lamberg!* vor der Thür und vor dem Fenster muss noch eine Wache kommen.

Én váltig utaltam *Müller* hadbíróra, ott megtudhatja vádat, de a tiszt szó nélkül elment, az őr az ajtó és ablak előtt csakugyan kiállott. Engem ezen jelenet nagyon megzavart, mert hír volt, de hamis, hogy *Csernust* hibából *Csernátony* helyett akasztották föl. A gróf *Lamberg* meggyilkoltatása nagy tolongásban történt, lehet, hogy a gyilkossággal *Nagy József* nevű ember vádolatik, ilyen név sok van, rossz csere lenne, ha tévedésből a gyilkos helyett engem akasztának föl. A beteg gondolatai különben se rendszeresek, ez a gondolat nagyon megfészkelte magát a fejemben.

A profósz a mellettem való szobában lakott, egy kiszolgált káplár. Kértem őt, jelentse az ispotály-parancsnoknak, hogy nekem panaszom van; a jelentés megtörtént.

Másnap reggel az orvosom hogylétemről kérdezősködvén, előhozta, hogy sajnálattal hallotta a tegnapi esetet. „Önnek jogos panasza van, önt mint beteget azért hozták ide, hogy egészségét helyreállítsuk, önt nem szabad itt bosszantani, és éppen az ön bajában a bosszantás káros. Önnek a parancsnok elégtételt fog adni; én sajnálom a szegény hadnagyot, ő a legszívélyesebb ember, ő bánja az esetet, de boros volt.”

Én: „így hát az eset tévedésből történt, kérem Önt, jelentse a parancsnoknak, hogy én föl vagyok világosítva, panaszom megszűnt, ne fáradjon”. Ő az én kíméletemet megköszönte s biztosított, hogy a parancsnok is

jó néven veszi. De, mondám, mégis kell a hadnagy beszédének valami alapjának lenni, mert az általa megrendelt örök csakugyan kiállottak; ő próbált engem megnyugtatni, hogy én álladalmi fogoly lévén, az örök szabály szerint állanak ott, éppen ezzel volt a hadnagy megbízva; az orvos elment, de a gyanú mindig kóválygott a fejemben.

Az én kíméletes viseletem megteremtette a jó hatást, mert én már azelőtt kértem az orvost, tegyen engem különszobába, nagyon terhemre vannak a beteg közembe, én kényelemhez szoktam; ő sajnálva válaszolta, hogy az egész ispotály tele van, különszobába nem fektethet; a panaszom visszahúzása után reggel azon újsággal jelent meg az orvosom, hogy a parancsnok rendeletéből a többi betegek kiszállítatnak, ami azonnal megtörtént; a szobát minden héten súroltatták, addig engem ágyastól a profószhoz költöztettek.

Egy fiatal hadnagy az élőbbemnek ezredéből bejött hozzám, nyájasan és résztvevőleg kérdezett hogylétem felől, mondta, hogy ő az orvostól részvétellel hallotta, hogy javulásban vagyok; egy hét múlva fölkelhetek, akkor szükséges lesz a séta; ajánlotta, hogy mivel én különben csak a magam szobájának tornácán, akkor is csak, ha a profósz érkezik, vele sétálhatnék, hivassam föl őt, mert ő itt tesz szolgálatot, vele az egész laktanyában sétálhatok. Többször meglátogatott; mikor jobban lettem, használtam is az ajánlatát.

Az ispotályi tartózkodás sokkal előnyösebb volt a fogházinál, a profósz jó barátom lett, mert panaszolta, hogy órája tíz forintért zálogban van, és én azt kiváltottam; az ápolókatonáknak ugyanannyi zsoldot adtam, mint amennyi nekik járt; ezen csekélységért rendkívüli figyelemmel voltak irántam, a kivont karddal sétáló gránátos nem volt ugyan kedves látvány, de az egyik mindjárt az első napokban, míg az ápolók kint voltak, kérdezte, ki vagyok? Miért fogtak el? S midőn ezt megtudta, részvétét nyilvánította és ajánlotta, hogy akármire lesz szükségem a városban, bizzam meg őtet, neki nem kell jutalom, ne féljek, ő nem spion, mindent elvégez, de csak az öreg ápoló által üzenjek, az vele szolgált és becsületes ember. Én megköszöntem neki, de mondtam, hogy a szabály ellen semmit se fogok tenni; ő helyeselte, de ha valami szükség állana elő, csak vele érintkezzem, mert sok a rossz ember; ezen egy ember jelleme a többieknek mogorva, tekintetével is kibékített.

A profósz váltig tanácsolta, hogy míg csak lehet, maradjak az ispotályban, az orvos igen becsületes ember, őmiatta soká itt maradhatok. Itt a látogatás ha kinyeretik, nincs óranegyedhez kötve, a látogató félnap is bentmaradhat. Ez úgy is volt, mert a nőm följővén,

bejött reggel és ott volt délig, ebéd után estig; de a Lamberg gyilkossága a fejemben fészkelte, alig vártam, hogy aggodalmamat eloszlassák, s amint jobban lettem, jelenttem, hogy be akarok menni a fogdába.

Elválásomkor az orvos *Grundnak* megköszöntem jószágát, húsz forint maradványpénzemet akartam neki átadni; ő el nem fogadta, azt mondván, ő csak kötelességét teljesítette, örvend, hogy egészségemet visszaadta, bár a szabadságomat is visszaadhatná.

Kiköltözésem előtt a profósszal sétálván, ő egy tréfát űzött velem: kérdezte, nem akarnám-e a szomszédainkat meglátogatni! olyat, nem mindennap láthatok, ne tartsak semmitől, azok ártatlanok; benyitja a szomszéd termet, ott tizenhét halott volt kiterítve. Én nem szoktam halottakat látogatni, ilyen rendkívüli látvány mégse tett bennem borzadást, aminek oka az volt, mert láttam, hogy a profósz nyugodtan magyarázza, kik voltak a hullák, és én szégyenből lettem bátor, körüljártam a profósszal a termet, csak az csinált rossz vért, hogy kijövet mondta a profósz, hogy azok mind tífuszban haltak el, mely betegség az ispotályban uralkodik.

Visszatérvén az újépületbe, a földszinten más profósz fogadott, földszint fölnyitott egy ajtót, a szobában csak egy fogoly volt, intett, hogy oda menjek be. Én kértem, szállítana engem a földieimhez, ő válaszolta, hogy az nem lehet, de legyenek megnyugodva, ez a legjobb szoba; ezzel bementem, utánam hozták holmimat, a profósz a zárnak nagy csörgetése után eltávozott, és én az idegennel magam maradtam.

Szótlanul leültem egy székre.

Az idegen beszédet kezdett: „Ön beteg, szerencse, hogy ezen szobába jutott, jól mondta a profósz, hogy ez a legjobb szoba, ön azt tapasztalni fogja; már az, hogy önt a profósz ideszállította, engem nyílttá tesz, ő ide gyanús embert nem szállít. Látja ön! nagy előnye ezen szobának, hogy ez soha sincsen bezárva, ezt ugyan nem használhatjuk ki, de ezen tudat nagyon jól esik. Itt én vagyok a vendéglős, tizenkét forintért este teát, sonkát, vagy füstölthúst és kalácsot szolgáltatok. Én itt az első lakosok közül vagyok, itt laktunk *Montedego Károllyal*,

a csillagvizsgálóval, *Zoltán Jánossal* és *Csernussal*; most nekem volna jogon a választani, ebben áll itt az elsőség! választhatnám a szegletágyat, ez volt a Csernusó, ezt a zsarnok kegyetlensége megszentelte, de ön beteges és vendég, önnek engedem a választást; az én nevem *Kom*, eredetem porosz, színész vagyok, a Buda vár ostromakor én bent voltam, én tudósítottam a magyarokat a belső állapotról; egy tojásban küldött jelentésem kézrekerült, ezért vagyok fogva; de ne féltsen ön, semmi bajom sem lesz, szégyen volna, ha ki nem tudnám magamat vágni, hiszen én az intrigans szerepet vittem!”

Elfoglaltam a Osernus helyét, s csakhamar háziasán éreztem magamat.

Az én különöc laktársam igen csinos, tiszta és nagyon művelt ember volt, kilétemet kikérdezte, s igyekezett művelt társalgásával nekem szórakozást szerezni. Intett, hogy én gyenge vagyok, nyugodjam le, keveset beszéljek, nehogy kifárasszon, ha terhemre nem lesz, majd beszél ő.

Elmondta, hogy ő jó házból való porosz; azon korában maradt magára, midőn az ifjúra az ingereknek nagy hatalma van; ő tanulmányait bevégezte, de semmi alkalmazást nem keresett, hitte, hogy örökségéből megél; de a színésznőkkel csinált ismeretséget, ez a legkellemesebb, de legköltségesebb viszony, mely az örökségét fölemész-tette; látta, hogy pénzével együtt becse is hanyatlik, vagyonának maradványával a fővárosból elköltözött, egy vidéki színésztársaságnál jelentette magát, első föllépése nagy tetszésben részesült s ez őt a színészethez kötötte.

Délben gyengeségem miatt sétára nem mentem, kedvemért ő is bent maradt s biztatott, hogy nekünk legjobb ételek jutnak, mert negyedik szoba a profósz lakása és nekünk az első tálalásból jut; különben is jóbarátja a profósz ezen szobának. Elmondta, hogy a profósz éjjel dolgát végezvén, megvárja, míg az őr a szegleten a másik tornácra, fordult és ezen szobába gyakran bejön, mert itt éjfélleg nem szoktak aludni, pedig a kártya se divatos. Elmondta, hogy egy éjjel bejött hozzájuk a profósz egy findza teára, a teához *Montedego* kaláccsal kínálta meg; ez akkor történt, midőn a külsőkkel közlekedés iránt a legszigorúbb tilalom uralkodott; midőn a darab kalácsot a profósz széttöri, kifordul belőle egy gömbölyített cédula, melyet a profósz odanyújtott *Montedegónak*, mondván: ezen falat nem nekem volt szánva *Montedegónak* a neje írta. Máskor meg ez történt: *Zoltán* szeretett

volna maga borotválkozni, de borotvát tartani tilos volt; a profószt neki borotvát adott be, egy reggel a profószt az őrmesterrel, és közemberekkel vizitál éppen akkor nyitja be az ajtót, mikor Zoltán borotválkozott s megfélejtkezvén a tilalomról, borotválkozva fogadta a profószt, ez nagy lármával megtámadja Zoltánt: „Csakugyan rajta kaptam! Nem lehet az ember elég vigyázó! Most éppen idejében leptem meg őket; a borotvát elveszi és a katonák előtt fenyegette Zoltánt a visszaélés következése miatt, nagy haraggal és zörgéssel bezárta az ajtót. Kevés idő inul va visszatért s mondta: „Kérem Zoltán urat, legalább mikor hallja, hogy nyitják az ajtót, rejtse el a borotvát, melyet visszahoztam.”

Nem maradtunk soká kettőn *Kornal*, mert *Müller* nevű baden-badeni tudós mechanikust, ki a magyaroknak Váradon fegyver- és lőporgyárat hevenyészett, hozzánk zárták.

Ekkor fölfedeztem a profósznak, hogy idő előtt miféle aggodalom sürgetett a fogdába visszajönni, mert az ispotályban volt ember, ki engem a gróf *Lamberg* gylkosának tartott. Ő megnyugtatót s mondta, hogy a *Lamberg* haláláért egy ember van fogva, másra gyanú nincsen.

Másodízben is törvényszék elébe állítottak s ekkor két kérdés körül forgott a vallatás, a hadbíró *Dussensy* kapitány volt.

Első kérdés: Ön első kihallgatásakor azt mondta, hogy úrbéri biztos volt, elhallgatta, hogy teljhatalmú országos biztosságot viselt, volt hát politikai biztos is?

Én: Nem voltam.

Hadbíró: önnek éppen olyan terhére válik a tagadás, mint könnyíti az őszinteség, a bizonyítványok úgy is birtokomban vannak, még egyszer kérdem, ön politikai biztos volt?

Én: Nem voltam.

Hadbíró (indulatosan): No, tulajdonítsa ön a sorsát meg gondolatlan tagadásának s előmutatja az Engedelmességi parancsot, mely az én kineveztetésem iránt Szatmárba érkezett, mely szerint vezéreket kinevezhettem és letehettem, s még tovább is tagadása mellett marad?

Én: Igen, mert ki voltam ugyan nevezve, de el nem fogadtam és sürgetésemre a minisztérium föl is mentett.

Hadbíró: Még csak az van hátra öntől (gúnyos hangon), hiszen ön mindig császári érzelmű volt.

Én (a csúfolódásra indulatba jöttem, ami magát

ábrázatomon kifejezte, de mérsékeltem magamat és ezt mondtam): Uram! Helyheztetésünk olyan, hogy önnek mindent lehet rám mondani, én fogoly vagyok és túrnöm kell, de annyit mégis kimondok, hogy becsületesem senki se vette kétségbe, senki se hiszi rólam, hogy én olyat mondjak védelmemre, ami nem való. Én sohase voltam császári érzelmű, én alkotmányos ember vagyok.

Hadbíró (hatással): Uram! Sajnálom, ha ön sértve érzi magát, én az ön becsületességét sérteni nem akarom, azt én az írományaimból tudom, de tudok annál többet, t. i., hogy ön egy okos ember s éppen azért vártam őszinte feleletet.

Én: Őszintén feleltem, itt van a bizonyítvány; kivettem zsebemből *Vukovits* miniszternek levelét, melyben tudtomra adta, hogy a politikai biztosságtól tulajdon kívánságomra fölmentettem. A negyedrésze írt *levél*, az aláírás: „barátod Sebő”, a hadbíró előtt nem látszott elég hitelűnek, de az igazságügyi minisztérium sértetlen pecsétje a gyanút eloszlatta; az okmányt az elnök is, ki magyarul értett, és a pecsét kör írását németre fordította, érvényesnek ítélte.

Második kérdés: Ön a forradalomban nagy tényező volt, mert mikor Debrecenben a Függetlenség Aktája felett tanácskoztak, önt Szatmárról Debrecenbe behívták!

Én: Igaz, hogy én a Függetlenség kihirdetésekor Debrecenbe mentem, nem behíva, nem is a függetlenség miatt, hanem az úrbéri kiküldetésemben utasítás sürgetése végett mentem be, amit a Közlönyben közzétett úrbéri biztosítási utasítás keltje igazol.

Hadbíró: De ott volt ön a függetlenség kihirdetésekor!

Én: Ott voltam, de befolyásom nélkül történt, mert megérkezésemkor már el volt határozva.

Hadbíró: A függetlenség nyilvánítása önnek kedve és óhajta szerint történt?

Én: Nem.

Hadbíró: Ne tagadja, mert kezemben van a bizonyítvány.

Én: Ismétlem, nem.

Ekkor a hadbíró nagyon ingerülve előmutat egy írást és kérdi: Ismeri Ön ezen aláírást.

Én: Igen, ez *Reviczky Menyhért* aláírása.

Hadbíró: Micsoda ember *Reviczky*, önnek bizonyosan ellensége, mert mindig különböző párthoz tartoztak, úgy-e?

Én: Reviczky becsületes ember, nekem jó barátom.

Hadbíró (bosszúsan): Az nem lehet, hiszen ön rebellis, ő pedig jó érzelmű.

Én: Mégis úgy van, mint mondám.

Hadbíró (bosszúsan): No, tehát ön maga törte el teje felett a pálcát! Olvassa Reviczky Menyhértnek tanúvallomását, mely így szólott: „Nem tudom meghatározni, ott volt-e *Nagy József* a függetlenség kihirdetésekor; azon kérdésre, hogy miként szólott a függetlenség felől, csak annyit tudok, hogy a függetlenség kihirdetése után a szomszédomban lakott Nagy Józsefet meglátogatván, én bosszúsan keltem ki a Függetlenség Aktája ellen, ő pedig azt mondta: „Hagyjuk el, így van legjobban!” Mit mond ön erre? Így történt-e!

Én: Egypár szó-változással így történt. Igaz, hogy Reviczky nálam kikelt a Függetlenség Aktája ellen, én tudva, hogy az én szobámat egy hasadt ajtó választja el azon szobától, melyben honvédek laktak, és hogy Reviczky jó érzelme miatt mindig gyanú alatt volt, én féltettem, hogy ha időt engedek neki a megkezdett beszédnek folytatására, előttem négy szemközt olyanokat mond, amiért a szomszéd szobában lévő ismeretlen honvédek üldözés alá vennék, én tehát a kedvetlen beszédet azon filozófus mondattal szakítottam félbe: „hagyjuk el, minden úgy van legjobban a világon, ahogy van”, s a beszédet más tárgyra vittem át; őt én ezen fordulattal az üldözéstől megmentettem, ő jobb érzelmű, mint értelmű, engem félreértett, mondatomat meggyőződése szerint, de hiányosan adja elő.

Hadbíró: Hátha én megvizsgálatom, hogy önt a honvédektől egy hasadt ajtó választotta el.

Én: Kérem a vizsgálatot.

Ezután Dussensy a vallomásomat írásba tette és védelmemet oly erélyesen kifejtette, hogy magam se tudtam volna jobban összeállítani.

A fogdái társaséletemnek vannak olyan tárgyai, melyek tekintet nélkül a foglyok műveltségére, mindenütt előkerülnek; ilyen a vád és védelem, mely a fogolytársakat kölcsönösen érdekli. *Korn* tudakozta az ellenem fennforgó vádat és az előadott védelmemet. Kora nagyon őszinte volt, de én mégis mindig megfontoltam, mit lehet okos embernek mással közölni anélkül, hogy titka által a másiknak jóakarattjától függővé tegye magát. Előadtam a vádat, úgy, amint elébem terjesztették és a védelmemet.

Korn erre azt felelte: Nem érdekel engem tudni, mi igaz, elég az, hogy az ön védelme talpraesett. Különösen a *Reviczky Menyhért* vallomása iránti védelmemet remeknek tartotta azért, hogy nem tagadtam a tanú állítását, hanem ügyesen módosítottam. Ő nekem szerencsési kívánt, jövendölte, hogy fölmentenek és hogy előbb szabadulok, mint ő. Én nem tudom, hitte-e azt, amit jövendölt, vagy csak vigasztalás végett mondotta, ami a foglyoknál sohasem fölösleges, de csakugyan teljesedett a jövendölése.

Korn széles belletristicai ismeretekkel bírt, ezen a téren én sem voltam járatlan és ezen tárgy nekünk s általunk a társaságnak, kimeríthetetlen anyagot nyújtott az időtöltésre. Én nem vagyok erős a német nyelvben. Korn mégis hatályosnak tartotta elbeszéléseimet. Meglepte őt a német szép litteratúrában tapasztalt jártasságom, némely költeményeket szavaltam neki és ezzel annyira elragadtam őt, hogy volt eset, mikor éjfél után már a gyertyát eloltottuk, ő ismét meggyújtotta, kiugrott az ágyából és remekműveket egy ingben olyan tűzzel deklamált, mintha a színpadon egy nagy közönségnek tapsára vágyott volna.

Müller ellenben komoly, mélytudományú ember volt. amint az ő szakjába tértünk át, professzori előadással mulattatott bennünket.

Életmódunk csakugyan olyan volt, mint amilyent Korn előre ígért, ő minden reggel beszede tőlünk a csekély járulékot, melyért a társaságot teával, süteménnyel, sonkával, vagy gyönyörű és ízletes füstölthússal ellátta. Volt neki Budán egy asszony ismeretsége, az szerezte és küldte be a szükségeseket.

A vacsoránál 11 óráig is ültünk és beszélgettünk, politikával nem foglalkoztunk, szép litteratura, adomák, életrajzi cikkek voltak az időtöltés tárgyai.

A szomszéd szobában az egi nagyprépost *Lévay*. a harmadik szobában az egi érsek, *Lonovits*, voltak.

Egyizben éjfélkor még hangosan mulattunk, megnyílik szobánk ajtaja, belép *Lévay*, mondván, áthallik önöknek jókedve, nem tudtam aludni, az irigység idecsalt, meglestem, míg az őr a szegleten a másik folyosóra sétált s én csendesesen átszöktem egy findzsa teára. A tea elkészült, *Lévay* egy darabig velünk időzött, azután, amint jött, úgy hazament.

Müller nem soká volt köztünk; kihallgatták a haditörvényszéken és szabadon bocsátották: barátságos nyi-

latkozatok között vállunk meg egymástól, ő azt mondta, hogy rövid fogsága sohase fogja kedvetleníteni, ennek emléke¹ miattunk kedves lesz előtte.

Kiterjedt a híre, hogy a foglyok, kik nagyon terhelve nincsenek, szabadlára tétetnek; ezt is *Korn* tudta meg legelőbb.

Ekkor mindenki szerette volna tudni, azok közé soroltatik-e, kik szabadlára tétetnek? Engem Korn mindig biztatott, jövendölte, hogy előbb szabadulok, mint ő. Úgy is lett.

Mielőtt kimentünk volna, óhajtottam a bihari barátaimat látni: *Reviczkyt, Jakabot, Ambrust, Fölchjt, Fém/est*, kik azalatt kötélre ítéltettek s kegyelem útján 8—15 évre változtattatott az ítélet. Ők az emeleten voltak. Séta közben csak messziről és jelekkel búcsúztunk el egymástól.

Egy nap a profosz jelentette, hogy én is szabadlára bocsáttatom, a törvényszék elébe hívnak és a törvényszéki elnök ezen szavakkal szólított meg: „szerencsésnek tartom magamat Önnek tudtára adhatni, hogy szabadlára bocsáttatik”. Komtól nyájasan elbúcsúztam, ő emlékeztetett jövendülésére és ígérte, hogy egy pár nap múlva követni fog. Még egyszer találkoztam vele Pesten, többször nem láttam, hírt se tudtam felőle hallani.

Mikor a foglyoknak szabadlábratétele felől a hír Pesten elterjedt, *Németh Lajos* írt nekem, hogy ha ki megyek, az ő szállására menjek, egy szoba készen lesz számomra; írta azt is, hogy ő ugyan nem lesz Pesten, de legénye elvár. A bérkocsis odavitt, a *Németh Lajos* legénye mondta, hogy ura rendeléséből engem vár, de a szobában most egy beteg úr van, ki velem óhajt beszélni.

Bementem. Az ágyból megszólal egy ismeretlen: „Te Nagy Józsi vagy, én *Czóbel Berti*, elfoglaltam a szállásodat, mert én a fogadóban beteg lettem, most cserélünk, míg én fölgyógyulok, menj az én szállásomra, s ha okosabbat nem tudsz csinálni, minden nap gyere hozzám, ellátlak a legjobb szivarral és minden új könyvekkel.”

Én megígértem, hogy mindennap meglátogatom, de a vendéglői szállását el nem fogadtam, hanem mentem *Irányi Javashoz*, egykori tanuló társainhoz, kinek mint magányos embernek, tágas szállása volt.

Irányi János Váradon a filozófiai osztályban tanult velem, azután Pesten folytatta a tanulmányt, mint ki

tűnő tanuló, gróf *Almássy Mór* mellé hivatott nevelőnek, ezen idő alatt a cenzúrára elkészült, ügyvéd lett és az Almássy családnak *Jurium Directora* Nagyon örvendett, hogy nála foglaltam szállást.

Szabادلábra tétetvén, találkoztam *Lónyay János-sal*, hajdani adminisztrátorunkkal, ki időközben titkos tanácsos lett, de a kérdéses időben hivatalon kívül volt, Pesten lakott, mint a herceg *Grassalkovits* tömegének gondnoka, ő engem szívesen fogadott; meglátogattam őt és ő indítványozta, hogy mindennap, délben, Németh Lajosnál jöjjünk össze pletykálni, úgy is lett és minden délben találkoztunk Némethnél Lónyay, Czöbel Albert, Zoltán János és én.

Így töltöttem egy néhány hetet, midőn egy délután sétálni menvén, hirtelen megáll mellettem egy batár, benne ül egy dzsidás törzstiszt, nevemen szólít; megismertem *Ahsbast*, ki már alezredes volt, mondja, hogy éppen engem indult fölkeresni; beültem a batárba, mentünk az István főherceg fogadóba, az ő szállására.

Itt elmondta, hogy ő megtudván Prágában az én sorsomat, szabadságot kért, hogy *Haynaunak* tisztelkedhessék, célja pedig az volt, hogy rajtam segítsen; element a törzshadbíróhoz, az utasította *Dussensyhez*, ki neki honfitársa volt, ennek megmondta, hogy nekem nem szabad bajomnak lenni, mert én neki becsület dolgában nagy szolgálatot tettem. *Dussensy* követelte, hogy a dolog titok maradjon, arról még nekem se szabad tudni; annál fogva *Ahsbahs* megtudván *Dussensy*től lakásomat, sietett engem értesíteni és megnyugtatni, hogy semmi bajom sem lesz.

Nemes jele a barátságnek!

Nem tudva, mikor lesz ügyem elintézve, folyamodtam Haynauhoz szabadságért, hogy haza mehessenek.

Haynau külön ember volt és azzal fogadott: „Mi jut önnek eszébe? Hiszen, ha szabadságon lenne, most már behívatnék.”

Én: Csak rövid időt kérek.

Haynau: Az nem lehet, mert rövid idő alatt el fog az ön ügye intéztetni.

Én: Éppen azért szeretnék hazamenni, az én ítéletem bizonytalan, nekem apró gyermekeim vannak, kiket szeretek és bizonytalan jövőm előtt óhajtanám őket látni s felőlük rendelkezni. *Excellentiád* is atya, megért engem.

Haynau: Önnek igaza van, értem önt, menjen a hadbíróhoz, ott lesz az engedelem a szabadságra.

Úgy volt. A visszahívásig szabadságos lettem, oly utasítással, hogy minden polgári és katonai parancsnokságnál tartozom magamat jelenteni.

Kiszabadulásom. Szerepem a Bach-korszak alatt.

Megérkezvén, jelentettem magamat gróf *Wallmoden* altábornagy és hadseregparancsnoknál; ő engem úgy fogadott, mintha baráti látogatást tettem volna nála, azt mondta: „Önnek neje volt nálam, kért, hogy eszközöljek önnek engedélyt a haza jövetelre; mielőtt ebben lépést tettem volna, hivatalos és magán úton tudomást szereztem, hogy ki légyen, akit pártfogolni akarok és mondhatom, mindenfelől olyan értesítést vettem, hogy én csak örvendek az ön ismeretségének és örvendek, hogy közbenjárásom nélkül is hazaérkezett”. Beszélgetést kezdett, mondván: „Ne csodálkozzék a kormány szigorú rendszabályain, a kormány előtt még most is aggályos jövő áll. A Schleswig-Holsteini ügy könnyen zavart idézhet elő Európában.

Én azt mondtam, hogy nem vagyok ugyan a magasabb politikába beavatva, de én nyugodt vagyok a Schleswig—Holsteini ügy miatt, mert a német törzsek sokkal értelmesebbek és nyugodtabbak, mintsem egymás között komoly háborúra engednék kitörni a dolgot és az ő vetélytársuknak megkönnyíteni az ügyet, hogy a zavart kizsákmányolja. Ő szerencsét kívánt az én nézetemnek s udvariasan elváltunk.

A katonai kerületi kormányzó, *Braunhof* tábornok is udvariasan fogadott, a katonák fogolyi helyzetemet nem éreztették.

Jósa főispán volt, őtet meglepte a megjelenésem, de örömet mutatott.

Szabadságom idejét családom körében töltöttem, csak esténként mentem ki Ödön fiammal sétálni.

Egy ilyen séta alkalmával észrevettem *Wildburgot* egy szekéren jönni Püspökiből, engem fölismerve leugrott és ezen szavakkal jött hozzám: „Kedves barátom! Sokat aggódtam ön miatt, én vagyok az oka, hogy elfogták, mert ha azonnal vittem volna önt herceg *Lichtensteinhoz*, akkor nem merte volna *Jósa* elfogatni”. Itthon tartózkodásom alatt báró *Wildburg* és báró *Bazelhy* ezre-

des többször meglátogattak; ez az akkori Jósa-féle hivatalnokok előtt szembe tűnt. *Sántha György*, ki iránt az akkori hivatalnokok, kik a konzervatív táborból voltak toborozva, bizalommal viseltettek, eljött hozzám és figyelmeztetett, hogy a Jósa tábora tanácskozott, mit tegyenek velem, mert félnek, hogy kiszabadulok és a nagy ismeretségek miatt még a fejükre fogok nőni, annál fogva elhatározták, hogy ellenem új föladásokat készítenek.

Én másnap elmentem *Petrákhhoz, Szerdahelyihez, Kovács Imréhez, Vidnits Ferenchez*, s azzal léptem mindenikhez: „Az én szabadságom ideje vége felé jár, ha visszahívnak, meglehet, nagyon hosszú ideig elmaradok, én kérlek téged, légy pártfogója a családomnak, tudod, hogy hasonló esetben én ezt veled kérés nélkül is megtenném.”

Ennek jó hatása volt, mert *Sántha* megint eljött hozzám és tudatta, hogy nem készítenek már feladást, nincs rá szükség, mert már én magam is kétségbe estem a jövőm felől.

Ilyen fogással menekedtem meg egy újabb hamis föladástól.

Az ország kerületekre osztatott föl, a váradi kerülethez több megye tartozott, minden kerületbe miniszteri biztos neveztetett ki, kinek föladata, volt a közigazgatást vezetni és a hivatali osztályokat szervezni.

A váradi kerületbe miniszteri biztosképen *Cseh Edvárd* küldetett; én őt nem ismertem, de utasításom volt magamat minden katonai és polgári főnöknél jelenteni; elmentem tehát *Cseh Edvárdhoz* és mint szabadságos államfogoly, magamat bemutattam. Nevemet hallván, barátságosan fogadott; ő *Kövér Jánosnak*, ifjúkori barátomnak báró *Brandau*-leánytól született mostohaleányát tartotta nőül, mondta, hogy ő sok barátimmal barátságban van, engem nevemről rég ismert, megelőztem őt, mert ő akart engem meglátogatni. A mostani postaépület jelöltetett neki szállásul az én házamhoz átellenben; másnap egy kocsí állott meg, *Cseh Edvárd* meglátogatott. Azon időben, midőn még jó ismerőseim is kerültek, mint páriát, föltűnt, hogy engem a miniszteri biztos meglátogatott, ezután sorba jöttek hozzám látogatni, kik azelőtt kerültek és akik ellenem föladásokat készítettek, most kértek, hogy ajánlanám őket *Cseh Edvárdnak* hivatalra.

Cseh Edvárd irántam bizalommal volt, sok dologban megkérdezte véleményemet, kivált a biharmegyei dolgokban, melyekre nézve az előzmények tudása szük-

ségés volt, különösen az úrbéri ügyekben, mely tárgyban Bécsben egy bizottmány dolgozott a később kibocsátott úrbéri nyílt parancson; ez iránt a miniszteri biztosoktól véleményt kívántak. Cseh Edvárd pedig az úrbéri ügyek iránt kifejtett nézeteimet írásban kérte ki.

Az ország kormányzója, báró *Geringer, H* miniszteri biztosoknak olyan utasítást adott, hogy a hivatalok betöltésében nem a politikai pártszínezet, hanem képesség és becsületesség vételesség tekintetbe. Ezt Cseh Edvárd velem közölte és felszólított, hogy válasszak magamnak hivatali állomást. Én megköszöntem, de az ajánlatot el nem fogadtam, azt adván okul, hogy következtelen nem leszek. Nekem az ellenkező nézetű kormányban, a kormánynak bennem, mint kompromittált emberben bizodalom nem lehet; de különben se lehet tartós Greringernek nyilatkozata forradalom után az ilyen nézeteknek sokszor kell változni.

Cseh Edvárdnál mindennapos látogató voltam, mert ezt ő követelte. Ez a hivatalnokoknak visszatetszett, és kérdést intéztek hozzá, hogy ha ő olyan forradalmárral bizodalmasan van, adjon utasítást, hogy a hivatalnokok, mint a császár hívei, miként viseljék magukat irányomban. Ő erre azt felelte: „A kormány nekem sem adott utasítást, én eszemtől és szívemtől kértem tanácsot, legyen ez önöknek utasítás”.

Én megjövendöltem neki, hogy emiatt föladják; rövid időn teljesezett is; Geringer a föladást vele közölte, de következése nem volt.

A kormány az adó-provizóriumot kívánta életbehozni, Cseh Edvárd volt megbízva ezen hivatal szervezésével, ő *Jósát* nevezte ki igazgatónak, engem is megkínált adótanácsosi, vagy felügyelői állomással, 2000 forint fizetéssel. Már akkor a forradalom előtti szereményemet megemésztettem, jövedelem nélkül voltam, családomat kölcsönből tartottam föl, mert az ügyvédségtől eltiltattam; mindamellet azon reményben, hogy az ügyvédséget visszanyerem, az ajánlatot el nem fogadtam. Cseh Edvárd a válaszomra készen volt, ele mégis azon elégtételt adta nekem, hogy Jósának meghagyta, miszerint engem igyekezzen a hivatalba megnyerni. Jósa csakugyan többször fölkért, de hasztalan.

A Cseh Edvárd ideje alatt történt, hogy a császár *Topecser Ödön*, báró *Gerliczy Félix*, gróf *Ealler Ferenc* kanonok és én irántam fennállott haditörvényszék! eljárást megszüntetie. Cseh Edvárd fölszólítására *Topeczer*

által fogalmazott köszönőiratot én is aláírtam a többiekkel együtt. Ezt a közvélemény rosszalta.

Az emberek azt tartják: „bonum ex integra causa, malum ex quolibet defectii”, aki magának legtöbbet megenged is, másnak tettei iránt legszigorúbb bíráló.

Ha én történelmi jellemként akartam volna föltűnni, a kegyelmi tényt úgy tekintettem volna, mint csak igazságszolgáltatást, mely kötelesség, s mint ilyen, köszönetet nem érdemel. Az ilyen mintajellem szükséges irányt adni, de erkölcsi haszna csak akkor van, ha föltűnik; én szűkebb körben éltem, mintsem ez föltűnt volna; ha fölszólítás után kivonom magamat a köszönőírás aláírásából, ez dacolás lett volna, mire magamban hajlamot nem éreztem. Én anyagi tekintetben nem voltam önálló, hogy elvonulhassak és a kormánnyal semmi érintkezésben ne legyek; én az ajánlott hivatalokat visszautasítottam, de azon reményben, hogy a szerény ügyvédi körben működhessenem, ezért folyamodni kellett; akinek folyamodni kell, ahhoz dacolás nem illik. Horác egyes számban beszél, midőn azt mondja: *impavidum ferient ruinae*, de hogy én, a minta jellem kedvéért nemcsak magamat, hanem gyermekeimet is fölláldozzam, erre elég indokot nem találtam.

Cseh Edvárd miniszteri biztosi munkáját bevégezvén, a váradi kerületet *Dőry Gábor* főispáni címmel kormányozta Cseh Edvárd engem Dőrynek ajánlott, ki előbb maga, később a megérkezett nejével nálam látogatást *tett* és úgy kitüntetett, hogy nála táncestélyek tartatván, arra engem és családomat egyszersmindenkorra meghívott.

Egy látogatásom alkalmával Dőry előhozta, hogy Nagyváradon polgármestert nevez ki és melléje községtanácsot, tudja, úgymond, hogy én hivatalt nem vállalom, de fölszólít, hogy a községtanácsban vegyek részt; ez polgári kötelesség, ez hivatal nem lesz, mert fizetés nélkül ellenörködik a polgármester mellett; szükséges, hogy olyan ember is legyen a polgárok között, ki a dolgokat érti és elég bátorsága van a polgármesternek véleményét megmondani, ellenkező esetben megtörténhet, hogy a polgármester könyökig jár a város pénztárában.

Én a kinevezést elfogadtam; a községtanácsban rajtam kívül *Ambrus József* 1848-i orsz. képviselő, *Lukat s György*, *Csengery Imre* is kinevezettek, de a két utóbbi M városi testületet nem látván alkotmányosnak, kilépett.

Első polgármester volt *Csorba János*, aki a forra-

dalom előtt Baranya megyében mérnök volt; olyan időben foglalta el hivatalát, midőn a hadjárat, a magyar és orosz seregek keresztülvonulása, a magyar bankjegyeknek megszüntetése a várost és a lakosokat zavarba hozta; a magyar jegyek megégetése miatt minden pénztár üresen maradt. Várad nagy katonai állomás lett, szállást adott egy hadparancsnok-tábornoknak, térparancsnok-tábornoknak és kerületi parancsnok-tábornoknak. A katonai hatalom alatt minduntalan érkeztek rendeletek, melyeknek teljesítése ezeket kívánt, a csendőrség és a rendőrség laktanyákat követelt, a katonatisztek lakásaikat bútoroztatták a város költségén, stb.

Csorba ezen nehéz körülmények közt hivatalát *úgy* vitte, hogy a követeléseknek eleget tett, három katonai laktanyát és a fő- és országos törvényszék számára palotákat építtetett. Ilyen szegény városban, mint Tárád, az eredmény a csodával volt határos. Rendkívül tevékeny és eszes ember volt; de valamint az ő fölszólamlására, midőn a rendeletek teljesítését lehetetlennek mondta, a hadi urak nem hallgattak és nem akarták érteni ezen szót: lehetetlen, úgy a végrehajtásnál ő is szigorú és nyers modorú volt, ami miatt a város lakosai nem szerették, de kezelésének tisztaságát kétségbe nem vonták. Reformok csak hatalmi szó által léphetnek életbe, mert a természeténél fogva tunyaságra hajlandó nép még a jónak beismert újítástól is irtózik.

Csorba irántam bizalmat és megkülönböztetést tanúsított, véleményemet kikérte és megbecsülte.

Egy reggel belépett hozzám, az ágyból költött föl, mondván, öltözzek, mert rendkívüli nagy baj van, a császárt megszárták, a katonaság fegyverben áll, a kompromittáltak a zavarnak első jelére befogatnak, azért jött, hogy intézkedjem családom felett, ígérvén, hogy ha befognak, kiszabadításom iránt mindent elkövet.

Midőn először elfogtak, megindulás nélkül türtem, amin *Jakab Mihály* fogolytársam sokszor elcsodálkozott; de az első fogságom csekély vagy ónomból kiforgatott, és így amikor Csorba a nagy újságot jelentette, én csak hitelből éltem; előttem állott a császáriak nagy ingerültsége és családom sorsa, mindez rögtön úgy megrohant, hogy engem azelőtt nem próbált levertség fogott el, ezt Csorba előtt titkoltam, de érzettem. Felöltözvén, mentünk a városházához; Csorba az úton elmondta, hogy ő gyűlést tart, kérdést tett, hogy a város részéről mit vélek teendőnek?

Én részvéthódolati fölírást a fejedelemhez javasoltam. Csorba ezt helyeselte, figyelmeztetett, hogy az ülésre ii keiül et i parancsnok-tábornok, a csendőrezredes és a rendőrfőnök is megjelennek, és még az ábrázatok mozdulatát is figyelemmel kísérendik; félni lehet, hogy a forradalomnak maradványa valamely jelben elárulja magát, annálfogva az előterjesztés hatásától sok függ. Fölkért, hogy tegyem meg az indítványt, az én népszerűségem elhárít minden bajt. Nem volt idő fontolgatni, megvilgalt az eszemben, hogy ha a fölszólítást visszautasítom, a válságos időben magam iránt gyanút támasztok, az eshetőségek felelet-terhe nehezedik rám, mert az attentátumot országos forradalmi ténynek tartották; azért én megígértem, hogy az indítványt megteszem.

A város termében már a községtanács együtt ült; Csorba az esetet röviden előadta és a községtanácsot fölszólította, hogy mi lenne a város teendője? Ezalatt a tábornok, csendőrparancsnok és rendőrfőnök rendkívül komoly képpel megjelentek és szó nélkül helyet foglaltak.

Az ünnepélyesség annál hatályosabb volt, mennél szokatlanabb volt.

Csorba előterjesztése után a meglepett községtanácsban mély csend állott be. Én, ki a tanácsban máskor is elől szoktam szólani, most vártam, a tanács tagjai pedig tőlem vártak. Fölkelvén, így szóltam:

„Az előterjesztett rendkívüli esemény olyan meglepő, olyan nagyszerű, hogy az embernek az esze késik a szolgálatjával; én elmondom az első ötletemet: ezen város minden alkalmat fölhasznál jobbágyi hódolatának nyilvánítására, én itt kárhozatot mondok a merényre és sajnálkozást a fejedelem személye iránt, melyben a jelenkorban Európa nyugalma volt megtámadva és úgy vagyok meggyőződve, hogy amit én itt mondok, az a városnak minden részében visszhangra talál. A városnak ezen érzelmét őfelségéhez sebes postán terjesszük föl.”

Az indítvány helyeseltetett.

Braunhof tábornok német nyelven így felelt:

„Amit a szónok mondott, megértettem, én a tűzbe merném kezemet tenni, hogy azt ezen városnak becsületes és békeszerető lakosai mindnyájan maguk érzésének ismerik, s midőn ezen lojális nyilatkozatért a szónoknak és az egész városnak köszönetet nyilvánítok, a fölírásnak fölterjesztését magamra vállalom, nem mulasztom el tulajdon jelentésemmel kísérni azon megnyugtató tapasztal-

tálasról, mellyel az érdeemes tanács engem megörvendeztetett.”

A történeteknek híre a városon hirtelen elterjedt; a nép nyugodt maradt, semmi baj nem történt.

Braunhof később ismételve köszönte és nagy szolgálatnak tekintette, hogy az én személyemtől származott indítványra az elégületlenek, kik nagy számmal voltak, csendességben maradtak és ő megszabadult azon kellemtelen kötelességtől, hogy a legkisebb demonstrációra befogatási rendelettel lépjen föl.

A gyűlés történelme a nép közé kerülván, a közvélemény rosszalta, hogy az indítványt én tettem, és még inkább rosszalta, hogy érzéssel beszéltem; beszédem toldásokkal és ferdítésekkel keringett, mintha én a forradalmat megátkoztam volna.

Ez olyan neme a méltatlanságnak, melyre a nyilvános életben mindenkor készen kell lenni; nem kell azon csodálkozni; egy idegen hatalom beavatkozásával elfojtott forradalom legyőzve nincsen, a hősiek emlékek költői ápolása felejteti a szenvedélyeket, a szabadság utáni vágy homályos alakban, a visszatorlás ösztöne még sokáig táplálja a forradalmat; ilyen érzelmekkel szaturált nép titkos kárörömmel veszi a győző elleni csapást, a kiállott szenvedések keserű emléke, a meghíúsult remények sajnálata nem enged időt az ellenségnek tekintett győző ellen irányzott csapásnak megbírálására; még akiben az orgyilkosság iszonyodást szokott költeni, midőn a, merény a győző ellen intéztetik, az óhajtott változás iránt minden kicsiny résen besugárzó remény elhallgatja az észnek és szívnek bírálatát; nem az esemény erkölcstelenségén, hanem azon botránkozik meg, aki őt titkos ösztönében ellenkező nézetével megzavarja; és mivel a hatalom ellen, melyet ellenségének tart, epés indulatát, kiönteni nem meri, örvend, ha talál tárgyat. melyen elfojtott bosszúságával büntetlenül ráspolyozhat; és mindennek nemes alapja van: a hazafiság; csakhogy ez olyan, mint a forrásvíz, mely különböző rétegeken keresztül folyván, eredeti tisztaságát elveszti.

Később a város küldöttség által kívánta a császár iránti hódolatát nyilvánítani; ezen küldöttségbe engem is beválasztottak, de el nem fogadtam azon okból, mert mint kompromittált, kedves jelenet az udvarnál nem lehetnék. Ezt *Braunhof* tábornok megtudván, kérdést intézett, hogy lehetek-e én a küldöttség tagja, amire igenlő válasz jött; akkor Braunhof közbevetésére a kül-

döttségben résztvettem. Bécsben gróf *Zichy Edmund* is hozzánk csatlakozott és *Ferenc Károly* főherceg fogadott bennünket.

Az ország közigazgatási és törvénykezési tekintetben öt kerületre osztatván föl, az egyik kerületnek székhelye Várad lett; itt állítottak föl helytartó tanácsot, kerületi pénzügyi igazgatóságot, országos főtörvényszéket. A helytartó tanács elnöke gróf *Zichy Hermann*, főtörvényszéki elnök *Uray Bálint* lett; én mint ügyvéd, mindeniknél bemutatam magamat. De ezen urak nem elégedtek meg a hivatali viszonytal, hanem engem családjukkal együtt meglátogattak; különösen gróf *Zichy*-nél gyakran volt táncmulatság, melyben én családommal együtt részt szoktam venni.

Miniszteri utasítás folytán Váradon ügyvédi Kamara is állíttatott föl, melynek elnökéül én neveztettem ki.

Azelőtt az ügyvédek jelleme fölött a közvélemény örködött, mely különösen a közgyűléseken nyilvánult, a közvéleménytől félelem mind az ügyvédek, mind a megyei tisztikart képes volt a becsület korlátai között megtartani. A központosított önkényes kormány alatt a közvélemény elnémult. A kinevezett, többnyire idegen hivatalnok előtt a közszellem, hazafiság, mindannyi ösztön a jó névnek megőrzésére, ismeretlen volt, a hivatalnok a szolgálatát csupán keresetmódnak, a feleket sokszor nyírható juhoknak tekintette; ezen üzlet az ügyvéd segítségével lehetett nyereséges, a haszon pedig nagy próbára teszi a jellemet és eltompítja az erkölcs szaglását. A hazafiak között a hivatalviselés honarulásnak bélyegeztetett, ez veszélyes előítélet volt a közügyre, méltánytalan és igazságtalan az egyesekre nézve, kik hivatalra képezték ki magukat és előttük a munkakört az előítélet fenyegetése elzárta; az előítéletet a vagyonos osztály a kényelemnek ölében költötte a vagyontalan értelmiség rovására és szenvedett alatta az erkölcsiség. A nemzedék haladt, minden év nagyszámú tanult embert röpitett ki az iskolából, akiknek kenyér kellett; a vagyonosok erről nem gondolkoztak, az anathemával befejezték minden hazafiságukat, a szegény tanult ember előtt csak egy pálya maradt nyitva, az ügyvédség: mely az utált kormánytól függetlennek látszott, de csak látszott, mert valósággal a kormánytól függött ha munkája után megélni akart; ezen pályára tódult tehát az értelmes ifjúság és az ügyvédek száma úgy

megszaporodott, hogy kénytelen volt a jégtörő Mátyás szokását utánozni, akiről azt mondják: ha nem talál jeget, csinál jeget. Hogy ez kór-állapot az államban, azt bővebben mutogatni nem szükséges. A német törvény a bírák és hivatalnokok megvesztegetését tilalmazza és mind a vesztegetőt, mind a megvesztegetettet bünteti, bünteti azt is, aki a tisztviselőt rágalmazza. Ha ezen törvény nem együgyűségből származott, akkor gonosz szándék rejlik alatta, mert kötelezi a becsületes embert, monopóliumot biztosít a rossz epernek. A vesztegetés titokban történik, átszivárog a hír a közönségre, de bizonyítani nem lehet, földadni veszélyes, mert ha a földadás nem bizonyíttatik, a megvesztegetettnek büntársai bosszút állnak, de még a tiszta jellemű bíró is kénytelen a be nem bizonyított rágalmat gyakran a jobb tudomásának ellenére a hivatali tekintély kedvéért fenyíteni. Ha az ilyen erkölcstelenség egyszer lábra kap, hosszú idő és bölcs intézmény is csak nagy bajjal irtja azt ki.

Ilyen körülmények között csakugyan szükséges valamit tenni, hogy az ügyvédek iránt meggyökerezett rosszvélemény kigyógyíttassék; de a beerőszakolt idegen intézmény, az ügyvédi kamara, melynek csak a törvény adhatna kellő tekintélyt és sikert a céljához, a közvélemény rokonszenvével nem találkozott; visszautasítani nem lehetett ugyan, de erély nélkül, gépileg kezeltetett.

Ezen időszakra esik az, hogy a kormány a közigazgatásban már divatozott német nyelvet a törvénykezés körébe is behozni akarta. Ez nehéz földadat volt, mert az ügyvédek a német nyelvet nem értették; én voltam egyedül az ügyvédi karban, ki a társalgásban a német nyelvet használtam és ezen nyelven leveleztem; de azért a Qualifications-Tabelle-be azt írtam, hogy nem tudok németül. — A törvényszékek exauditorokkal voltak benépesítve; ilyen volt a törvényszék elnöke is, *Mutter*, ki előtt a haditörvényszék előtt állottam és kihallgattatásom németül történt.

Egy rendelet érkezett hozzám, melyben a nyilvános tárgyalásra kineveztettem oly módon, hogy a védelemnek német nyelven kell történnie. A tárgyalásra megjelentem, a vádló ügyvéd németül adta elő a vádat; a védelemre kerülvén a sor, én nyilvánítottam, hogy *nem vagyok* képes eredménnyel németül védelmezni s a védelmet magyarul kezdtem.

Az elnök, németül: Önnek meg volt hagyva, hogy németül védelmezzon.

Én, magyarul: A lehetetlenségre senkit se lehet kötelezni.

Elnök: Ön tud németül, hallottam önt társaságban és a Verhörben.

Én: Különbőség van a beszélgetés és nyilvános szónoklat között, Én elbeszélek, a társaság hibámat eltűri, de a védelemnél hatással kell szónokolni és én, ki megszoktam azt, hogy nyilvános beszédeim tetszéssel fogadtattak, idegen nyelven magamat gúny tárgyává nem teszem.

A törvényszék a mellékszobába vonult, hol az ítélet felett szokott tanácskozni, egy kevés idő múlva kijövén, az elnök nyilvánította, hogy a törvényszék végzés által parancsolja a német védelmet.

Én: a végzés ellen folyamodást jelentek be és mi a végzés felülvizsgálatnék, kérek engedelmet, hogy a védelmet magyarul tehessem. Az elnök nagy indignációt nyilvánított és fenyegetett az engedetlenségem miatt. A védelmet bevégeztem magyar nyelven; de a törvényszék ellenem erős föladást készített, melyben azzal vádolt, hogy az én ellenszegülésem a forradalmi érzelem kifolyása, ellenem példás büntetést kér. Azonban a főtörvényszéken az elnök *Uray* és több jó embereim előbb tőlem nyilatkozatot kívántak és kedvező vélemény mellett terjesztették föl a panaszt a semmitő törvényszékhez, úgyhogy én büntetés nélkül maradtam.

A Helytartótanács váradi osztályánál két egyén tűnt föl: báró *Reichenstein* és *Dobrsánszky*; az első alelnök, a másik tanácsos, a kormányrendszernek mindenik erős támasza. A minisztériumnál báró *Reichensteinnak* nagy befolyása volt, úgy látszott, mintha a kerületben ő képviselte volna Bécs szellemét, esze és tevékenysége minden kornak jó szolgálatot tett volna; ő az abszolút kormányzásnak elveit tartotta szükségesnek, de a III. Napoleon által föltalált alkotmányos formaságok iránti hajlandósággal; a közügyek vezetésén kívül ügyeimét a város szépségére is kiterjesztette; a megyeházának átalakítása, egyik részének fölemelése, a megyei kórháznak elhagyott állapotából való kiemelése, megbővítése, külső díszítése, nyilvános koródává alakíttatása, a város sebb utcáinak fasorral beültetése, a megyeház előtti térnek föltöltése, egyenlítése, és a Sétatér az ő érdeme.

Dobrsánszky hivatalában a legkitűnőbb szakismereget és fáradatlan szorgalmat tanúsította, az ügyes-bajos emberek iránt türelmes és méltányos volt; különcködése

vonta magára a közfigyelmet, ű a muszka kormányrendszert tartotta és tartózkodás nélkül vallotta legjobbnak; annyi tudományos készség mellett, amennyivel ő bírt, mindig kételkedtem, hogy meggyőződését vallotta volna hanem ő a rutén valláshoz tartozván, miután az országban lévő nemzetiségek a kormánynak rövidlátó politikája által a magyar nemzet megfékezése végett szítva mozogni kezdettek, a Pobrsánszky ambíciója a szlávok élén reménylett kielégítetést; ezért profiteálta a pánszlávizmust, melynek reménye a muszka pártfogásban horgonyoz; de míg ő családi nyelvül is a muszka nyelvet használta, a más, különösen a magyar nemzetiség szabadsága iránt tisztelettel viseltetett, és kölcsönösséget követelt.

Ezen két egyént azért kellett kiemelni, mert ezeknek a különben heterogén elvű embereknek figyelmét magamra vontam, és velők ügyvédi állásomnál fogva gyakori érintkezésben lévén, előttük mindenkor megkülönböztetésben részesültem.

Mikor a váradi polgármestert, *Csorba Jánost* Debrecenbe áttették polgármesternek, báró E eichenstein fölszólított, hogy vállaljam el a váradi polgármesteri hivatalt, azt ismételte gróf Zichyvel együtt, midőn *Miklósi*, a Csorba következője meghalt, ismételte azon biztosítással, hogy a váradi polgármesteri hivatal csak híd lenne, melyen rövid idő alatt a Helytartótanácsba tanácsosnak átvinnének. „Reichenstein fölszólítását így indokolta:

„Én önt jobban ismerem, mint hinné, tudom, hogy önnek alkotmányos érzelmeivel a mostani rendszer össze nem fér; azon érzelmeiket én becsülöm, de az eseményeket meg nem változtathatjuk, a jobb embernek minden időben föl kell használni az alkalmat, hogy kortársainak tegyen annyi jót, amennyit lehet. De az embernek más kötelességei is vannak. Ön családfő, családjának sorsa szívéen fekszik, ön egész életében munkás ember volt, lehetőségét kizsákmányolták, de nem jutalmazták, mert takarékosága mellett is szerzeményt nem tud mutatni. A politika hálátlan pályát nyújt, a közvélemény változó és igen gyakran méltatlan, a kormányhivatal gazdagságot nem, de tekintélyt ad és magának és családjának illendő fenntartását biztosítja.”

Más ember neheztelt volna azon vélelemért, hogy felőlem föltették, mintha önkényes kormány alatt én hivatalt vállalnék; én nem nehezteltem, az ő nézypontjából fölismertem a jóakaratot, beláttam, hogy az indokok mind helyesek, de az ajánlatot el nem fogadtam, mert

nem lettem volna önmagammal megelégedve; de sohase számoltam arra, hogy ezen magamtartását valaha a .iövő méltányolja, mert a közvéleményt tulajdon tapasztalásomból ismertem.

1860-1867.

Mióta a magyar nemzet a koronát Habsburg Ferdinándnak átadta, és, hogy a király-választással járnai szokott pártzavarokat végképen elhárítsa, az uralkodást előbb az elsőszülöttekre biztosította, későin) azt a Pragmatica Sanctio által a leányörökösökre is kiterjesztette, mindamellett, hogy a nemzet ősi alkotmányának és függetlenségének fenntartására a fejedelmek magukat hitellel kötelezték, mégis időszakonként megújult azon eszme, hogy Magyarország az osztrák birodalomba beolvasszassék. Ezen vágy az egyiptomi József álmához hasonlít, mikor a hét sovány tehén a hét kövér tehenet megemésztette. Megkísértette ezt Leopold a legyőzött összeesküvés ürügye alatt, József nemesebb szándékkal, és Ferenc József a debreceni határozatra támaszkodva Az utóbbi kísérlet a bécsi torlaszhős *Bach* által kidolgozott rendszerrel, mint irtógéppel támadta meg Magyarországnak alkotmányát és függetlenségét, olyan erővel, mely minden kilátást a szabadulásba elzárt, a remény nem volt egyéb óhajtasznál, és csak a szívben rejtőzött, de az észnek kifogyott a tápláléka De újabban bebizonyult, hogy az országok és nemzetek sorsa végzetszerűen intéztetik, mert valamint az előbbi kísérleteket számításon kívül közbejött események megghiúsították, úgy a *Bach*-rendszernek is meg kellett buknia.

A zsarnoki kormányzat, midőn a parancsszó törvény, nagyon kényelmes a kormányzónak, olyan, mint a zongora, melyen a szakértő erőfeszítés nélkül, ujjainak billegése által olyan hangot idéz elő, milyent akar, maga egy egész zenekart helyettesít, és a siker jutalmában nem kell másokkal osztozni; akinek sikerül ilyen kormányzat gyepplőjéhez hozzájutni, azt önkényt ki nem bocsátja, csak kényszerülve válik meg tőle.

A *Bach*-rendszernek meg kellett bukni, azon rendszer a kebelében hordozta az enyészet magvát, mert olyan sokba került, hogy nem volt elég ereje magát fenntartani; csakugyan hasonlított az egyiptomi József sovány teheneihez, melyek a kövér teheneket fölemésztették,

mert az aránylag kis osztrák birodalom benyelte ugyan a nagy Magyarországot, de megrontotta a gyomrát, meg nem hizott tőle, hanem mind a kettő elsoványodott, mert adóssága ötszázmillióról hárommilliárdra szaporodott. Annyi adót vetett ki a kormány, amennyire szüksége volt, senki bele nem szólhatott; az adót be is hajtottak, mégis minden évben százmillió deficit mutatkozott; nem kell ehhez kommentár, látszik ebből, hogy a rendszer nem volt életrevaló.

Siettette a kormányrendszer bukását a külbonyodalom, mely az osztrák birodalmat az olasz tartományok miatt fenyegette, és intette, hogy belől a nyugalmat állítsa helyre.

A strassburgi forradalmár, a ham-i fogoly fölszök-
vén Franciaország trónjára, úgy látszott, hogy torkon fogta a forradalmat, melyért Európa hatalmasságai neki elismeréssel adóztak. De bármilyen erősek a Napoleon ujjai, jól tudta ő, hogy zsibbad a keze a forradalomnak szorításában, annál fogva gondoskodott arról, hogy a francia nemzet nyugtalansága belől ártalmas ne legyen, és annak külföldön indítandó háború dicsőségével keresett kielégítést. Erre kedvező alkalom mutatkozott, mert a muszka, kinek Nagy Pétertől és Katalintól hagyományozott politikája mindig Konstantinápolyon tartja szemét, fontolóra vévén, hogy az 1848-iki ragadós forradalom Európának nagy részét bevándorolván, maga után hagyta a nyugalom szükségét, ezen időszakot akarta fölhasználni, hogy keleti politikája egy lépéssel előrehaladjon, és a Portával nyílt ellenségeskedést idézett elő. Ezen körülmény Napóleonnak hármasszámú céljára volt kedvező, t. i. hogy a forradalmi elemre külháború villámhárítóul szolgáljon, hogy a muszkán a nagybátyjának megalázásáért elégtételt szerezzen, a maga uralkodását pedig a harcias francia nemzet előtt a háború dicsőségével biztosítsa Anglia és Piémont közbejöttével a Portát segítve, a muszka ellen nyert szebasztopoli diadal Napóleon céljához juttatta.

Azonban valamint a nexus cosmicus minden dolgot összekötetésben tart, úgy a történelem részletei is összefüggenek és egyik a másikat idézi elő. Az olasz egység és német egység régi eszme, de hosszú időt kíván a megérlelésre. Az olasz egység az orosz-török háború által lendületet nyert, mert Piemontnak áldozatkészsége jutalmat várt, amit csak az Unita Italia nyújthatott; az óhaj-tás tettekben tört ki, a mozgalom élére állott *Victor*

Emmanuel; Toscana, Nápoly a *Garibaldinak* meseszerű és a Jerikóihoz hasonló hódításával zsákmányul estek, még Lombardia és Velence kellett a nagy cél kiegészítéséhez; ezen vállalat az osztrák birodalmat fenyegette, mivel azonban a Vár-négyszögnek bevétele, mely nélkül Velencéhez jutni nem lehet, temérdek vér- és pénzáldozatot kíván, a magyar emigráció közbejöttével az elégtelen, elnyomott magyar nemzetnek föllázítása és ezáltal az osztrák császár erejének megtörése terveztetett, hogy mint Garibaldi kijelentette, Velence Pestről legyen bevéré.

Ezen körülmények a Bach-rendszert megbuktatták, és annak romjain kiemelkedett az Októberi Diploma, melynek következtében az udvari kancellária, a Helytartótanács és a municipal is kormányzat visszaállított, és az országgyűlés az 1848-iki választási törvény mellett összehívott.

A nagy változás váratlanul lepte meg az országot, készületlenül találta a nemzetet, a készületlenségnek jelei kicsinyes intézkedésekben mutatkoztak, melyeket a nyomás alól fölszabadult szenvedély az ész tanácsának mellőzésével idézett elő. Nem kell ezen csudálkozni, ez a dolog természetéből következik, a sötétséghez szoktatott szemnek a világosság rögtön fölnyitva ártalmára válik, a kiéhezett gyomor nem tudja meghatározni, mennyi elég, az elfojtott szabadságnak is időre van szüksége, míg kitörve a medrébe visszatér.

Pesten hevenyészett csoportok értekeztek, onnan terjedt a megyékre két eszme, hogy minden, ami a Bach-rendszer alatt történt semmis, és akik azon rendszer alatt szolgáltak, „meghaltak”. Mindenik eszmének van helyes alapja, a kiindulást nem lehet kárhóztatni, mert ami a bukott rendszer alatt a magyar nemzet közjoga, alkotmánya és függetlensége ellen intéztetett, azt a magyar nemzet mindenkor semmisnek tartotta, és mikor fölszóllhatott, ezen meggyőződését ki is kellett mondani; úgy az is méltányos, hogy akik a bukott rendszer alatt vagy tulajdon meggyőződésük miatt hivatalt nem vállaltak és dicséretes lemondással egy jobb jövőre várokoztak és várokozhattak, vagy éppen mellőztettek, a szolgálatban voltak felett *ceteris paribus* elsőbbséggel bírjanak; de ezen elveket nem kellett volna a végletekig hajtani, az időközi intézkedések semmisségét a magánjog körére is kiterjeszteni, s ezáltal a tulajdon iránt olyan zavaros fogalomnak adni helyet, mely az ország lakosai között

az enyim és tiéd felett átalános háborút indított volna; nem kellett volna azokat, kik rossz időben szolgáltak, de jó szolgálatot tettek, páriáknak tekinteni, és a reakcióhoz, melynek létezését csak a rövidlátó nem veszi észre, mesterségesen átkergetni.

Ezek megtörténtek, a bölcsőbbek elhallgatásával, de egyszersmind ellenmondásuk nélkül, mert az ilyen szilaj és csak ösztönszerű kitörések rohammal járnak, azok az útjukba álló észet és népszerűséget elsodorják és eltapossák.

Miképen változnak a politikai dolgok! báró *Vay Miklós*, ki a forradalombani részvétel miatt elítéltetett, birtokaitól és címjétől megfosztatott, most kancellárnak neveztetett ki; első dolga volt a megyékbe főispánokat kinevezni, Biharban *Tissa Kálmán* neveztetett ki főispánnak.

Tisza Kálmán, Tisza Lajosnak, a bihari főispáni helyettesnek fia, ki testvéreivel együtt a leggondosabb nevelésben részesült, már a magva] felelős minisztérium alatt, mint iskolát végzett ifjú, szolgálatba lépett; a világoi fegyverletétel után birtokába visszavonult, külföldön utazott, ott az emigrációval — különösen annak egyik tekintélyével, gróf *Teleki Lászlóval* — érintkezésbe jött, kint és itthon tanult; gazdag természeti tehetségei a szorgalmat nagy sikerrel jutalmazták. Minden tehetségre alkalom szükséges, hogy magát kimutathassa és önerejével megismerkedhessek, különben a ki nem próbált tulajdonság elásott kincs. Az ifjú Tisza Kálmán akaratának, politikai jellemének és tudományos képzettségének megismertetésére kedvező alkalom nyílt, mert a Bach-rendszernek centralizáló természete az alkotmányánál fogva önálló protestáns vallások ügyébe is beakart furakodni, szándéka volt a protestáns papok fizetését az állam terhére átvállalni, s ezáltal a papokat a kormánytól és általuk az egyházi népességet, melynek intézményei a szabadságnak és önkormányzatnak mintái, a kormánytól függővé tenni, és így a szabadságot az utolsó gyökerében is kiirtani. A szándék messze vágott, a papoknak a biztos fizetés, a népnek a papbértöli menekülés hízelgő ajánlat volt, de messzebb látó hazafiak belátták ezen szándéknak nemcsak a vallásra, hanem a polgári intézményekre, szóval a szabadságra kiható káros következményeit, ezért erélyesen ellentállottak, s ámbár előttük volt a példa, hogy *Zsedényi Edvárdot* az ellentállás börtönbe juttatta, szilárdságuk nem lankadott.

Ezen ügy felett a debreceni szuperintendencia ülésiben tartott tárgyalások Tisza Kálmán magosabb képességét, szilárd hazafiságát és buzgóságát megismertették, kinek főérdemét abban kellett fölismerni, hogy a szuperintendens *Balog Péterrel*, mint volt szalontai pap, az apai háznál szerzett bizodalmas viszonyt okosan fölhasználta, hogy az öreg szuperintendens az ostromot ingadozás nélkül kiállhassa.

A vallás-ügy Tisza Kálmánnak megérdemlett hírnevet szerzett, amit ő még inkább megerősített, és az ország közvéleményének figyelmét magára vonta azáltal, hogy a főispánságot el nem fogadta, és ezt csak hírlap útján juttatta a kancellárnak és a közönségnek tudtára.

A biharmegyei főispánságra később gróf *Haller Sándor* neveztetett ki, és ő azt el is fogadta.

A megyehatóság átídomítása végett a Zöldfa-venedéglőben értekezlet tartatott, ott a kerekfejű puritánusok életet és halált osztottak, az én nevemre is kikiáltották: „meghalt!” Hogy olyan gyülekezetben, hol az éven át elnyomott hazafipárt összejön, hol a nagyobb rész nemcsak szabadságot, de kenyeret is vár, és mint az Elbáról visszatért Napóleonnak a vén gránátos sietett fölmutatni a sást, mint a megőrzött hűségének jelét, ott is mindenik vetélkedett a hajthatlan hazafiságot elhitetni, s azt hitte, hogy annál tisztább hazafinak fogják őt fölismerni, ha gyanút támaszt másoknak tiszta hazafisága iránt, olyan gyűlésben azt nem kell csudálni, hogy akadt ember, ki engem a politikai halottak közé sorolt; de szégyenlettem azoknak gyávaságát, kik követés szenvedőtársaim voltak, kikkel a politikai pályán együtt vénültem meg, kik valamint akkor érzették és később vallották, hogy rajtam méltatlanság; történt, mégis a népszerűség féltékenysége miatt védelmemre föl nem szólaltak.

Gróf *Haller Sándor* főispánnak kineveztetvén, betutazta a megyét, mindenütt nagy lelkesedéssel fogadtattott, az ő személyében üdvözöltetett a visszatért szabadság; aki az eseményeknek elmélkedő nézője volt, megkülönböztette, hogy az általános tüntetésből mennyi volt a főispán személyének és mennyi a fölébredett tetszhalottnak, az életjelét mutogató alkotmánynak illetősége.

Gróf *Haller Sándor* az 1848 előtti megyei életben Bihar megyében, úgy az országgyűlésen is, az ellenzék sorához tartozott, ami annál nagyobb érdemül tekintett, mert a főrendeknek nagy többsége a konzervatív

tábornak főerejét és támaszát képezte; a főrendeket a kormánypárthoz kötötte a kegyeletes emléke annak, hogy ősök a birtokot és címeket a fejedelemtől nyerték, a fejedelem kormányához bizonyított hűség jutalomra és kitüntetésre számíthatott, a fejedelem kormányában a főrendek szoktak a tényezők lenni, de másrésztől a főrendek mint nagybirtokosok, az ellenzék által tervezett reformokban jog-, kiváltság- és jövedelem-veszteségtől féltek; aki tehát a kormánypárton ajánlkozó előnyöket kikerülve az ellenzéknek hálátlan pályájára lépett, attól vagy olyan önálló személyes tulajdonok, melyek nem irtóznak a fénytelen pályán fölmerülő nehézségekkel egy nemesebb célért megküzdeni és az önalkotta világot a kölcsönözött fénynek elébe teszik, vagy legalább az emberiség jogai, az igazság és méltányosság követelményei iránti elfogulatlan lélek föltételeztettek; ez utóbbi osztályba sorolta a közvélemény gróf Haller Sándort.

Az 1848-iki országgyűlésre gróf Haller az élesdi kerületből képviselőnek választatott; midőn a nemzet az 1848-iki alkotmányának védelme végett fegyverhez nyúlt, a képviselők közül többen, azok között gróf Haller is, a hadseregnél tettek szolgálatot; Haller mint őrnagy ment Bemnek Erdélyben a hadviselésben epochát állított táborába, és ott működött a világosi fegyverletételig. A forradalom legyőzete után ő is bujdoklott, azon idő alatt, míg én *Toper ezer Ödönnel* Telkiben lappangottam, ő is ott volt, de rólunk mit se tudva Később ő is Pesten az újépületben velem együtt fogva volt, onnan Erdélybe szállíttatott, ott állott a haditörvényszék előtt, míg ő is fölmentő ítéletben részesült.

Midőn a nép a főispáni székben olyan embert látott, ki mint államfogoly azelőtt üldözés alatt állott, benne az üldözött ügynek diadalát, de kelleténél korábban, üdvözölte, és ezen körülmény az ő állását mindenesetre népszerűvé tette.

A megyében pártok nem voltak, akik a Bach-rendszer alatt szolgáltak, az idegenek hazaszöktek, az országbeliek visszavonultak és reakció nélkül szemlélték az alkotmányos élet fejlődését; sokan közülök nem érezték a maguk bukását, csakhogy a veszettnek hitt alkotmány föléledjen; a többiek mind egy zászló alá csoportosultak, melyet Tisza Kálmán tartott kezében, ezen zászló alá tartozott maga a főispán is, kit Tisza Kálmán ugyan maga fölébe emelt, de a vezényletet megtartotta.

Az események általánosan a demokrácia színét visel-

ték; legyen elég erre egy példa N agy várad népe a főispánnál tisztelegvén annyi tehetségdús férfi között, kik Váradon sohase hiányoztak, *Kis Ignác* csizmadiamester volt a tisztelgők szónoka Tisza Kálmán arisztokráciái körben nőtt föl, és ezen színezet mindig keresztül fogja magát verni azon demokratikus hártján, melyet ő célszerűségéből elsajátított, amelyet már most az önmívelődés és a megszerzett életböiceség sajátjának vall, és amelyet következetes magatartása után másoknak is hinni kell. *Lamartine* azt jegyzi meg Condoreet jellemzésénél: „les aristocrates emportent toujours avec eux dans le partie populaire le sentiment de lordre et du commandement”. Tisza Kálmán követelés és erőszakolás nélkül nyugodt kedélyével és jó tapintatával vitte ezt be a körülötte összpontosult alkotmányos érzelműek közé, kik a fegyelmet észrevehetlenül önként követték.

Azonban jóllehet az alkotmányosok felett a Tisza Kálmán vezénylete félreismerhetlen volt, azon hibákat, melyek ezen időszakon foltokat hagytak, nem lehet a vezérnek fölronni. Aki az árvizet föl akarja tartóztatni, elsodortatik; aki szabályozni akar, gyakran vele kell úszni; lassankint partokat, zsilipet készíteni, de eközben maga is sokszor lucskos lesz.

A főispán tele jóakarattal, de nagyon áthatva azon hízegő tüntetések által, melyek személye körül történtek, azt hitte, hogy ezen ünnepies állapotot úgy teszi állandóvá és a szabadság szellemének tesz eleget, ha egészen azoknak akarátja szerint kormányoz, kik őt körülvették; a gyeplőt, mellyel a megyét moderálni hivatva volt, kezéből kieresztette; és midőn a megyét az alkotmányos buzgóság az októberi diploma határain túl ragadta, mely határokat az októberi diploma szellemében kinevezett kormánynak és a kormányt képviselő főispánnak meg kellett volna tartani, a főispánt magával vitte a megye szelleme.

A megyét az októberi diploma ki nem elégíthette, a megyének az 1848-iki alkotmány visszaállítását kellett követelni, a megye a kormánnyal emiatt oppozícióban állott, de a főispán vagy el nem fogadhatta a kinevezést, vagy ha elfogadta, a kormány elveitől el nem állhatott, hanem annak értelmében kellett a megyét moderálni és kormányozni, különben fejtelenség áll be, ami nem tartható.

A megye szervezésénél első teendő volt az 1848-iki megyei bizottmányt helyreállítani. A túlbuzgók egészen

új bizottmányt kívántak alakítani, kívánták, hogy az 1848-iki bizottmány mondjon le. Ezen éretlen eszme *üsanády Sándoré* volt, ettől mint kivihetlentől el kellett állni, hanem ahelyett a puritánok kívánták a bizottmányból azokat, kiknek politikai jelleme időközben kétségessé vált, kihagyatni; némelyek ki is hagyattak, magántanácskozmányokban az én kihagyatásom is terveztetett, de én megizentem, hogy az 1848-iki 16. törvény 2. §-a értelmében a bizottmányban részt fogok venni, és bevárom az erőszakot; ezért-e vagy az okosabbak mérséklése miatt, engem nem háborgattak.

Nagyvárad városa is bizottmányt alakított és abból engem kihagyott. Később *Göndöcs István* halálával megválasztott; midőn ez tudtomra adatott, nagyon föltalokodott azon gondolat, hogy a választást visszautasítsam, de annak mégsem adtam helyet, részint azért, mert a közpályán a nép méltatlanságára készen kell lenni, de az alkalmat nem szabad elmulasztani, midőn embertársainknak szolgálatot tehetünk, és a választást annál inkább el kell fogadni, mert azáltal az első forrongás mámorában ejtett méltatlanságért a kijózanodott nép szolgáltaott nekem elégtételt.

Midőn az első ülésben megjelentem, így köszöntem he: „Polgártársaim! Én ezen városban születtem, itt nőttem föl, és végeztem a tanulmányt; olyan korban léptem a nyilvános pályára, midőn ezen város még a hűbér bilincse alatt szenvedett, midőn a városnak a hatalmas püspök és káptalan földesúri jogainak túlcsapongásai ellen védelemre volt szüksége, én még olyan ifjú koromban, melyben föllépni szokatlan volt, midőn a bátorságot vakmerőségnek tekintették, a megye gyűlésén, szemben az akkor mindenható oligarchiái és arisztokráciái párttal, a város védelmére keltem; ezt tettem minden alkalommal, veszélyeztetve a pártfogását azoknak, kiktől az előmenetelem függött. Az 1848-iki törvényekre következett gyászos időszakban megszűnt az alkotmányos szabadság, idegen intézmények alatt szenvedtünk, de nekem akkor is alkalom nyílt a város jóllétére hatást gyakorolni, mert a községtanácsba kineveztettem; jól tudtam, hogy veszélyeztetem népszerűségemet, midőn egy törvénytelen kormányban résztveszek, de a kinevezést elfogadtam azért, hogy egy idegen polgármester önkénye ellen a város érdekében ellenőrködhessem. Minden időben szívem ösztönét követtem jutalom nélkül. Nem dicsekvés, nem mentség intézi beszédemet, hanem azon

polgártársaimnak nézetét kívánom indokolni, kiknek eszébe jutott nekem utólagosan megnyitni az alkalmat, hogy városom javára tegyek annyit, amennyit lehet, és akiknek bizodalmaért köszönetet mondok.”

A megyei tisztújítás megtörtént; a főispán a kijelölési jogáról lemondott, ezáltal a szabad választás egyes kortesvezérek kezébe került, kik a kijelölés általi mérseklet hiányában a rokonok és barátok érdeke miatt a közérdekre figyelmezni nem érkezték. Első alispánnak *Misholczy Lajos* választott meg, ezáltal a közvéleménynek elégtételt. Második alispánnak Csanády Sándor a maga ligájából *Bige Károlyt* akarta megtételni, de őt innen báró *Gerliczy Félix*, és a harmadik alispánságból *Ambrus János* volt olműci várfogoly kiűtötte.

Minthogy Csanády és Bige Károly sorolt engem a zöldfai értekezletkor a halottak közé, bosszúból nagyon dolgoztam, hogy Bige kimaradjon; mikor az alispánságból kimaradt, *Komlóssy Antallal* összebeszéltünk, hogy az apróbb hivatalokra adjunk rá szavazatot, és így a második és harmadik aljegyzőségre kapott két szavazatot; a szavazatok fölolvásásakor Bigét bosszantotta, hogy két szavazat őt, ki alispánságra vágyott, a második és harmadik aljegyzőségre tartja érdemesnek, ami a gyűlésben derűtséget, nála pedig el nem fojtható indignációt költött. De a körülmény nekem még nagyobb elégtételre nyitott alkalmat, mert a tisztújítás bevégeztével a jegyzőkönyv fölolvastatván, *Gorove Antal* híres honvédőrnagy fölkel, és kérte a jegyzőkönyvből kihagyatni, hogy ő az első aljegyzőségre szavazatokat kapott, de kisebbségben maradt, mert, úgymond, ő különben sem akart megyei szolgálatba lépni.

Hoványi Lajos fölkelve azt mondta: A jegyzőkönyvnek a történetek hív tükrének kell lenni, és miután megtörtént, hogy Gorove Antal úr az első aljegyzőségre szavazatokat kapott, azt a jegyzőkönyvből kihagyni nem lehet, és ha többséget nem nyert is, mindenkor megtisztelésnek kell azt tekinteni, hogy a polgártársak szavazata bizalmat nyilvánított. A Hoványi előadása végzés lett.

Én ezt fölhasználtam életemnek jelét adni. A zöld asztalt olyan emberek ülték körül, kik azt hitték, hogy szereplésre vannak hivatva, engem, mint legidősebb publicistát, senki se kínált meg hellyel, magam pedig föl nem tolakodtam, hanem a hallgatóság között állottam, s onnan így szólottam:

„Tisztelt bizotmány! Én csak innen a kemence mel-

löl — mert, hala istennek, annyi érdemesebb férfiak népesítették be a gyűlést, hogy nekem csak itt jutott hely — kérem a bizottmány figyelmét. (Halljuk!)

Hoványi úrral egy értelemben vagyok, ami megtörtént, a jegyzőkönyvből ki nem maradhat, és a szavazat, ha kevés is, bizalomnak és tiszteletnek jele; de amit Gorove Antal úr iránt igazságszolgáltatás végett kimondtunk, ne tagadjuk meg másoktól se. Én úgy emlékszem, hogy Bige Károly úr az alispánságnál sajnálkozásomra megbukván, a második és harmadik aljegyzőségre is kapott két szavazatot, melynek nyomát a jegyzőkönyvben nem látom; quod uni justum alteri aequum, adjuk meg neki is a tiszteletet, a két szavazatot tegyük a jegyzőkönyvbe, mert ez is megtiszteltetés, olyan, amilyet Bige úr megérdemelt.” Nagy derűtség követte a komolyan elmondott beszédet. Bige és Csanády csúfolódásnak vették a hízelgésemet, mondták, hogy nincs rá szükség, hogy a két szavazat jegyzőkönyvbe menjen, de a derült többség indítványomat helyeselte, a megsértett hiúság fenyegető képekben nyilatkozott, én pedig izentem nekik: „nemo me impune lacessit”.

A bizottmányi gyűléseken *Lukács Györgynek* jól összeállított és hatással elszavalt harsogó helyesléssel fogadott beszédje következtében azon szellem lengett keresztül, hogy minden semmis, amit a megbukott német kormány behozott; ez minden alkalommal különböző variációkban előkerült. Én láttam, hogy az indítvány tágasabb tért foglalt a kelleténél, de nem láttam lehetségesnek, hogy a rajongó gyűlésnél e tárgy felett nyugodtan lehessen tanácskozni, és hallgattam egészen addig, míg felsőbb rendelet figyelmeztette a megyét, hogy a törvénykezés körében a lelépett kormány rendeleteire kellő tekintet fordíttassék. Erre is általános fölkiáltással kimondatott, hogy a megye marad a végzéseiben kimondott nézete mellett. Ez három nappal elébb történt, mint *Deák Ferenc* a pesti bizottmányi gyűlésben e tárgyban irányadó beszédét elmondotta.

Én fölkeltem és előadtam, hogy tartózkodva szólok a megyének harsogó helyesléssel hozott végzése ellen, nehogy azon gyanúsításra adjak okot, mintha én pártot alakítani vagy szakadást csinálni akarnék, de szükségesnek látom véleményemet elmondani, mert midőn a tulajdonnak biztonsága forog kérdésben, ez olyan érdekes tárgy, mely megérdemli, hogy minden oldalról megfontoltassék, és a bizottmány nem fogja elveszettnek tekin-

teni az időt, melyet ennek fejtegetésére fordítunk. Előadtam, hogy kötelességünk alkotmányos törvényeinkhez ragaszkodni, de midőn a magánjog körében egy bárha törvénytelen kormány hosszú éveken keresztül intézkedett, idegen törvényt, törvénykezési szabályokat behozott, azoknak értelmében végezett, ítélt, a történeteket ignorálni nem lehet, anélkül, hogy az enyém és tiéd felett az ország lakói között teljes bizonytalanság és emiatt a kedélyeket fölzaklató törvénykezési háború ne keletkeznék. Lehet új törvényeket alkotni vagy a régieket életbe léptetni, de az ilyen intézkedésnek visszaható ereje nem lehet, jövőre elrendelhetjük, el is kell rendelnünk, hogy saját törvényeink szerint történjék az igazságszolgáltatás, de ami a német törvények uralma alatt, annak szabályai szerint elintéztetett, annak érvényességét kétségbe vonni a jognak fogalmával ellenkezik. Beszédemet türelemmel végighallgatták, de eredmény az lett, hogy maradunk a végzésünk mellett.

Később belátta a gyűlés, hogy az általánosságban keletkezett végzés, mely mindent, ami a német kormány alatt történt, semmisnek tekint, fenn nem állhat, mert egy nagy értékű váltó iránt a német bíróság előtt kelt ítélet küldetett le végrehajtás végett, és erre is kimondatott, hogy az ítéletet törvénytelennek tekinti a megye, és annak végrehajtásához nem nyújt segédkezet; ám magánbeszélgetés útján fölhozott, hogy a váltóügyekben a mulasztás felelet-tehenei jár, és nagy összegért háramlik a gyűlésre felelősség.

Tisza Kálmán a váltóügyekre a végzés szigorát nem akarta kiterjeszteni és ennyiben a végzést módosítani szükségesnek látta.

Én nyilvánítottam, hogy én a végzéssel nem voltam egy értelemben, ellenkező nézetemet ki is mondtam, de lia annak ellenére a végzés ereje mégis fenntartott, most már nem tartom a megye tekintélyéhez illőnek, hogy egyes esetekért a végzést megváltoztassuk, hanem várjunk egy ünnepélyesebb alkalomra, midőn a végzést megváltoztathatjuk; ilyennek tartom az országbírói értekezletnek eredményét, addig a tisztikar jobb belátása szerint intézkedjék. Nézetemre *Tisza Kálmán* is rátért.

Az országbírói értekezlet ideiglenes törvény szabályként a megyéhez leérkezett; *Csanády Sándor* képviselő, ki az országgyűlésen is azon minoritáshoz tartozott, mely iiz értekezlet eredményét nem akarta fogamatba vétetni,

lejött azon reménnyel, hogy a megyénél keresztülviszi, hogy az értekezlet eredményét a megye el nem fogadja.

A tárgyaláson törvényhozói tekintélyét is a mérlegbe vetvén, indítványozta, hogy az országbírói értekezletet nem kell elfogadni, mert az nem törvény, azt olyan emberek alkották, kik a hűbéri viszonyokat szeretnék visszahozni, kik még most is azt követelik, hogy a szegény nép a faizásért, ezen első szükségért viszonsszolgáltatmányt teljesítsen, amit az 1848-iki törvény világosan eltörölt és ő a volt jobbágyaitól viszonsszolgáltatmányt nem is követel.

Én fölhasználtam az alkalmat bebizonyítani Csanádynak, hogy én nem haltam meg, és beszédjére így feleltem:

„Jól mondja a magyar példabeszéd, hogy holtig tanul a jó pap, de ezen közmondás rám is illik, mert én a törvénykezés körében vénültem meg, mégis most tanulom Csanády úrtól, hogy a faizásért járó viszonsszolgáltatmányi az 1848-iki törvény világosan eltörölte; én ezt neki mint törvényhozónak elhinném, de minthogy a meghozott törvényt annak is lehet tudni, aki nem törvényhozó, én pedig a Csanády úr által idézett törvényre nem emlékeztem, rögtön utána néztem a zöld asztalon fekvő törvénykönyvben, de hiz én annak nyomát nem találok, fölkérem tehát Csanády urat, legyen szíves a maga edicióját fölhozni, talán az helyesebben van nyomtatva Nagy tiszteletet támasztott a hallgatókban szóló úrnak azon nemeslelkűsége, hogy volt jobbágyainak a faizásért járó viszonsszolgáltatmányt elengedte, minthogy azonban az ilyen nyilatkozat homályt vet azokra, kik azt nem tették, kénytelen vagyok ezen hatásra számított nyilatkozatot egy kissé devalválni, mert Csanády úrnak van szép birtoka, de erdeje nincs, volt jobbágyai faizási nem gyakorolhattak, neki tehát könnyű a viszonsszolgáltatmányi elengedni; de az ilyen olcsó népszerűséggel az országbírói értekezletnek szükségét megcáfolni nem lehet.,,

Erre ismételve bebeszolás hallatszott: Ecco! resurrexit!

A gyűlések folyama alatt *Ambrus József* ügyvéd mint némely községeknek meghízottja panaszt tett, hogy a közmunkát vizek szabályozására használják, még pedig olyan módon, hogy a folyónak partját egyik felől el készítvén, ezáltal a víz a másik oldalra szoríttatik és az ott fekvő községeket előnti, kérte a megyét, ne engedje, hogy a közmunka magáncélokra fölhasználtassék.

Tissa Kálmán mint a vízszabályozásnak elnöke, és aki éppen intézkedést kért a közmunkának a vízszabályozására fordítása végett, Ambrusnak felelt, mondván: Azon gyanúsítást, melynek kifejezésére Ambrus ügyvéd úr magának szabadságot vett, visszautasítom, és magyarázta, hogy a vízszabályozás is közcél, és hogy a törvénnyel nem ellenkezik a közmunkát erre használni.

Erre én válaszoltam: „Vannak esetek, midőn nem az ember, ki a tényt elmondja, hanem maga a tény gyanúsít, ilyen a fennforgó eset; midőn Ambrus elmondta, hogy a közmunka magáncélra használtatik, csak a törvény szellemében szólott, mert a törvény a közmunkának célját meghatározza, a vizek szabályozását pedig magántársulatok vállalatára, hagyja; ha tehát a közmunka törvényes céljától elvonatik és a víz szabályozására fordítatik, csakugyan magáncélra használtatik föl, és én se vagyok olyan véleményben, hogy a célnak ilyen kicserélését a törvény mellett tenni lehetne, már csak azért sem, mert a vízszabályozási munka minden más munkánál terheesebb. Én a káka tövén nőttem föl, most is irtózom, mikor eszembe jut, hogy akkor egy család nagy befolyásnak örvendett a megye gyűlésén, és hogy Okányt a víztől megmentsék, Szabolcs megye széléről Sámsonból és az erdélyi határszélből is hajtották az embereket Okány alá és akik az előtt vizet se láttak, akkor olyan késő ősszel, mikor már jéglemez volt a vizén, kellett a vízben dolgozni; természetesen a perzekutorok mogyorópálcával tartották föl a munka-szeretetet. Nem akarnám, hogy korunkban a hűbéri viszonyra emlékeztető ilyen jelenségek megújuljanak, annál fogva úgy vélekedem, hogy a vízszabályozást a törvény értelmében magánvállalatnak, és a vízimunkát szerződéses munkának kell fenntartani.”

Reviczky Szevér megyei esküdt, zseniális ifjú és Tisza Kálmánnak barátja az én előadásomra azt mondta:

„Elöttem szóló úr maga elveihez következtelen, mert pár nappal ezelőtt, midőn arról volt a szó, hogy a forspontozás terheinek megszüntetése végett a tisztviselőknek urasági átalány adassék, ezen indítványnak, mely nagyon hűbéri szagú terhet szüntetett volna meg, ellene volt és a forspontozás terhét fenntartotta; most pedig a közmunkát azért nem akarja vízszabályozásra fordítani, mert a hűbéri viszonyokra emlékeztet, holott a vizek szabályozása is közcél, arra a régiebb és újabb időben is használtatott a megye közös ereje.”

Én: „Nagyon megtisztelve érzem magam, hogy esküdt

úr igénytelen beszédeimet olyan figyelemmel kíséri és a következetesség felett ellenörkődik, én is viszonzni kívánom a figyelmet és sietek fölvilágosítani a tévedését, kimutatni az esetek közötti különbséget. Én az előfogati terhet csak mint szükséges rosszat, míg annak megszüntetésére alkalmas mód nem mutatkozik, kívántam fenn tartani, de megenged ön nekem, hogy én az utazási átalány iránt olyan praedilectióval mint ön nem lehettem; oka ennek a korunk és tapasztalásunk közötti különbség, nézetemet akkor is indokoltam, mert tartok attól, hogy a tisztviselő az utazási átalányon szerzendő equipage-ját jobban szeretné, mint kötelességét a nagy sárban, rossz időben utazni; és az előfogat *ellen nem* létezik törvény, de van törvény, mely a közmunkának célját megszabja, van törvény, mely a vizek szabályozását magánvállalatra utasítja, és hogy az egyéb közmunka és a vízimunka közötti különbség önre olyan elidegenítő hatással nincs, mint van én reám, annak az az oka, mert a vízimunka minőségével lakkos topánkában nem lehet megismerkedni.”

Az 1860-ban helyreállított municipális kormány tartós nem lehetett, az abszolút kormányzatból minden közvetítő előkészület nélkül rögtön léptünk át a szabadságba, hozván magunkkal gyűlöletet az abszolút kormány intézményei iránt, az alkotmányos élet kötelességeiről pedig tíz évi szünetelés után meggyengült fogalom maradván fenn, a megyék új állapotban nem találták föl magukat; erős ellenzékét támasztani a kormány ellen, volt a tevékenység homályos célja, minden megye önállónak tartotta magát. Ilyen körülmények között a visszaállított alkotmányos kormány tartható nem volt és azt egy ideiglenes állapot váltotta föl.

Gróf *Pálffy Móric* teljhatalommal bízott meg, ő *A* megyéket újra szervezte, nem választott, hanem kinevezett tisztviselők által rendeletek útján kormányozott.

Bihar megyében a megye rendezése végett *Petrák János* neveztetett ki királyi biztosnak; *Petrák*, mint ismeretlen eredetű, szegény tanuló került Váradra, a *Ferdényi József* házánál, mint magántanító, járta ki iskoláit, az ügyvédi szigorlatot letette, később egyik *Ferdényi* leányt elvette és jóllehet, ezen neje mag nélkül elhalt, elég ügyességgel bírt a deficiált *Ferdényi* birtokban bentmaradni. Forradalom előtt leginkább gazdálkodással foglalkozott, legelébb, a világosi fegyverletétel után *Jósa* által alkalmaztatott hivatalba; középszerű tehetség, de

annál inkább engedelmes hivatalnok. Petrák a megye szervezése alatt meghalt; utána *Oláh Mátvás*, mint kinevezett alispán kormányozta ideiglenesen a megyét, „míg *Hajdú Lajos*, ki a Bach-rendszer alatt Generalproeurátor volt és azután a királyi táblához osztatott be, főispáni helyettesnek kineveztetett. Hajdú Lajos jól készült ügyvéd, felette munkás ember volt, hibául csak azt jegyezhetem meg róla, hogy többet dolgozott maga, mint amennyit dolgoztatott.

De nem szándékom történelmet írni és ezért csak azt jegyzem meg, hogy ezen ideiglenes időszak gépies lefolyása alatt velem semmi emlékezetes nem történt.

1865-ben *Szlávy József* ifjúkori barátom, ki az 1860- i kormány alatt a helytartótanácsnál elnöki tanácsos volt, biharmegyei főispánnak kineveztetett és az egybehívandó országgyűlésre a képviselők választását intézte.

Ezen időszak reám nézve nevezetességgel bírt. Az 1860-iki országgyűlésre fölszólítások után is, nem akartam képviselő lenni, ezt a *Tisza* testvéreknek báró *Gerliczy Félix* útján hozzám intézett kérdésére határozottan nyilváníttam, sőt miután az ugrai választókerületben *Tisza Lajos* volt a képviselőjelölt, én, mint ezen kerületnek 1848-ban képviselője, magam mentem ki *Tisza Lajost* a választáskor ajánlani. 1865-ben az ugrai választókerületből a nép részéről hozzám tekintélyes felszólítás intéztetett, hogy mint képviselőjelölt, lépjek föl. 1860 óta családi és anyagi helyzetem annyira változott, hogy képviselő hátrányom nélkül lehettem volna, de tekintve azt, hogy a múlt országgyűlésen *Tisza Lajos* kifogástalan képviselő volt, tudva, hogy *Tisza Kálmánt* a nép bálványozza és így megválasztatáson! nem valószínű, hosszas megfontolásba került, én elhatároztam, hogy föllépek; erre indokul szolgált, hogy *Tisza Lajos* Pest megyéből, hol nagybirtokos, lehet képviselő, de ösztönzött az is, hogy az 1860-ban tapasztalt méltatlanság ellen a közvélemény előtt magamat rehabilitáljam, amit akkor is elérek, ha a választáson kisebbségben maradok, mert újabb jelét adom politikai életemnek.

Tisza Kálmánt és *Lajost* meglátogatván, nyilváníttam, hogy én föllépek az ugrai kerületben, de szem előtt fogom tartani azon baráti viszonyt, mellyel irántuk viseltetem és ha *Lajosnak* többsége lesz, nyugodtan kívánok neki szerencsét; ők jól fogadtak, de nyilvánítták, hogy *Lajos* is föllép.

A választási mozgalmak megindultak, hozzám a vá-

lasztók küldöttségei bejöttek szorgalmazni, hogy a kerületben jelenjek meg, mert Tisza mellett nagy készülétek vannak, a kortesei a kerületet már bejárták és lakomákat tartanak, a Tisza zászlója minden községben lobog.

Én az utolsó héten tettem egy körutat. Előbb Ugrán állapotam meg *Bölönyi Sándornál*, ki nekem előre nyilváníttotta, hogy ő bármennyire szeret engem, ezúttal Tisza Lajost pártolja Megérkezvén hozzá, bizalmasan kért, ne kompromittáljam magamat, már elkéstem, az egész kerület Tisza mellett áll; de én ennek ellenére a kerület nevezetesebb községeiben megjelentem, a nép előtt nyilváníttottam, hogy ha többségem lesz, a képviselőséget elvállalom; két jelölt közül kell választani, egyik 1848-ban, másik 1860-ban képviselte a kerületet, egyik ellen se lehet kifogás, nem kérem, hogy nekem ígéretet tegyenek, hanem van idő, válasszanak szabadon. Én nem vendéglek senkit, zászlót se küldök, mert nem megyek se lakodalomba, se háborúba, az ország ügye ilyen cifrára nem szorul.

Mikor a körutamból visszatértem, ismét Bölönyi Sándorhoz szállottam Ugrán, ki nagy csodálkozását fejezte ki, hogy mióta tőle elváltam, megfordult a dolog és a nép Tiszától elpártolt; én kételkedtem a szava felett, de ő erősítette és azzal indokolta, hogy kocsija már befogva áll, éppen azért, hogy a változásról a pártot értesítse és erőfeszítésre buzdítsa, mert különben megbuknak.

Úgy lett; a Bölönyi jelentésére a párt kiküldötte *Szúnyogk Albertet*, ki a választásig Ugrán maradt, vendégelt és biztatott, de kevés sikerrel, míg az utolsó napokban zsadányi *Dányi Istvánt*, amint hallottam, 75 forintért megszerezték, hogy az én pártomon levőket hallgattassák el. Ez egy néhányadmagával a választást megelőző délután, amint a nép az én nevem hangoztatásával körüljárt, a csapszékéből kirohanván, az én választóimat, kik ilyenre készületlenül voltak, leverte. Ez a képviselőválasztást eldöntötte, mert Zsadány volt kitűzve gyűlpantnak az én választóim részére, de amint a vérengzésnek híre ment, az egész dolog összezavarodott. A választás napján korán Ugrán voltam *Komlóssy Antalt*, a vérengzés híre elkedvetlenített, nem azért, hogy megbukom, hanem azért, hogy miattam sok ember szenved. Az ugraiak voltak hozzám leghűségesebbek, ezek dühösek voltak a zsadányi vérengzésért, bosszút forraltak, melyet éjjel akartak végrehajtani és erről őket lebeszélni nem lehetett. Emiatt méginkább aggódtam. Délután Tisza

Kálmán jött hozzám ezen szavakkal: „Látod, hogy többségünk van, de a te választóid folyvást ingerelnek, alig bírjuk a népet rendben tartani, itt vérengzéstől kell félni”. Ő attól tartott, hogy a szavazás éjjelre maradván, ha valamely nagyobb vérengzés zavarja meg a szavazást, a választás megghiúsul; és ha én bosszúálló vagyok, nekem ezt kellene kívánni; de én nyilvánítottam, hogy elejét veszem a veszélynek. Kimentem a választás helyére, szót kértem és a választókhöz ezeket mondtam: „A nép szava Isten szava, látom, hogy Tisza Lajos úrnak többsége van, én a súrlódásnak véget vetek és megköszönvén azoknak bizalmát, kik engem akartak választani, magam is azt mondom: éljen Tisza Lajos!” Ezt a Tisza-párt rendkívül szívesen vette, tolakodtak hozzám kezét fogni. Választás után a Tisza-párt hozzám nagyszámú küldöttséget küldött és a tanyájukra, a Bölönyi-udvarba meghívtak; el is mentem és a megválasztott képviselőnek szerencsét kívánván, őket otthagytam és hazajöttem.

Meg kell még jegyezni, hogy ámbár én az akkori konzervatív, úgynevezett fölrirati párthoz tartoztam, mégis a főispántól függő tisztviselők Tisza mellett korteskedtek, de helyes előérzettel, mert Tisza Lajos, ki úgy választatott meg, mint az ellenzéknek, az úgynevezett határozati pártnak jelöltje, rövid időn Szlávyt váltotta föl, mint bihari főispán, később pedig miniszter lett.

A kiegyezés és a hetvenes évek.

Az 1867. évi XII-ik törvény által elintéztetvén azon közös ügyek, melyek a Lajtántúli és inneni népet I. Ferdinándtól fogva, mikor közös uralkodó alá kerültek, folytonos súrlódásban tartották, ezen, a hazára történelmi időszakot képező és *Deák Ferenc* által keresztülvitt nagy esemény az ország lakosait pártokra osztotta. A jobb oldal, mely per eminentiam Deák-pártnak nevezetik, képezi a konzervatív, de egyszersmind reformpártot; ezzel szemben áll az ellenzék, mint balpárt; mindenik a maga árnyalatával; a szélső jobb, melyhez tartozik a régi arisztokrácia és az ellenzékhez a szélső bal. A pártok közt a választófal a közösügy.

A magyar nemzet már 1525-ben belátta, hogy Magyarország az európai államok sorában önállólag föl nem állhat és egy rész az ozmán, másik rész az osztrák birodalomnál keresett támaszt. Ferdinánd magyar ki-

rálynak megválasztott és ezáltal Magyarország- az osztrák tartományokkal közös uralkodó alá került; a császárnak az uralkodással járó költsége Magyarország koronájának átvételével szaporodott, de a közösségből származó viszonyok elintézetlenül maradtak, a magyar a közös költséghez nem járult, ezáltal a fejedelem oda volt kényszerítve, hogy a közös költségből Magyarországra háramló részt indirekt úton, vámok stb. által hajtsa be; ez nyílt seb volt, különböző ürügyek alatt sokszor elmérgesedett, a magyar a németet, mint zsarnokot, ellenségének tekintette. Ezen állandó bajon az 1848-i átalakulás se segített, sőt az 1848-i országgyűlés még a védelmi közösségről szóló *pragmatica sanctio*t is megsértette, midőn az olasz háborúra kért segítő sereget olyan föltételekhez kötötte, melyeket elfogadni nem lehetett és ez volt az oka, hogy a fölkelő magyar nemzet az orosz segítségével legyőzetett. 1860-ig önkény szerint kormányoztatott. Az 1867-ik évi XII-ik kiegyezési törvény ezen szerencsétlen állapotot szüntette meg, a magyar és osztrák népeket, melyek geográfiai helyzetüknél fogva egymás védelmére vannak utalva, szorosabb kapcsolatba füzte és a kölcsönös bizalmat megszilárdította Háromszáz év alatt Európa Magyarországot csak úgy tekintette, mint az osztrák birodalomnak egyik tartományát, most már Magyarország Európában képviselve van, sőt az egész osztrák-magyar birodalom kormányzatának élén magyar ember áll.

A balközép párt, melynek *Ghyczy Kálmán* és *Tisza Kálmán* a vezére, a közös ügyeknek delegáció út jani elintézését, a közös hadsereget, közös pénzügyet gáncsolja és óhajt egy független Magyarországot, az osztrák császár, mint magyar király uralkodása alatt; de ha már 1525-ben belátta a nemzet, hogy Magyarország függetlenül föl nem állhat, azt most még inkább be kell látnia, mikor a magyar korona területét különböző nemzetiségek lakják, német, tót, oláh, szerb és ezek, a németet kivéve, az újabb korban kifejlett nemzetiségi ábrándokkal szaturálva kifelé gravitálnak, a szláv faj az orosz, az oláh a Duna-fejedelemség, a szerb Szerbia felé fordul és azokali egyesülésben reméli boldogságát; az oroszoknak pedig Konstantinápolyon függvén a szeme, érdekében áll azon nemzetiségeket, melyek részint faj, részint vallás miatt vele rokonszenveznek, mindig bizonyos lázas állapotban tartani, hogy mikor megérettnek tartandja az időt Konstantinápoly felé indulni, ezeknek zavargása foglalatos-

ságot adjon az osztrák-magyar birodalomnak, mely hivatva van az orosz hódításnak útjába állani.

A szélsőbal *Kossuth* utópiája után rajong, aki Vácon képviselőnek megválasztatván, választóihoz írt levelében kifejezte, hogy ő Magyarországot az osztrák dinasztiával inkompatibilisnek tartja.

Nem szándékom ezen politikai nézetkülönbségek fölött értekezni, az előrebocsátottakat csak annak indoklásául hoztam föl, hogy én a Deák-párt nézetét tartottam, helyesnek.

Bihar megye túlnyomó többsége a bal közép mellé nyilatkozott.

A nép nem szokott gondolkozni, nem fontolgatja a körülményeket, hanem tekintélyek után indul. *Tisza Kálmán* terjedelmes birtoka, öröklött hangos neve, feltűnő műveltsége, nyugodt szónoklati tehetsége és a Bach-rendszer alatt megtámadott protestantizmus védelmében szerzett érdeme miatt olyan tekintély lett, mely maga után vont az azon megyét, mely 1848 előtt beleélte magát azon eszmébe, hogy nemes állása van az ellenzéknek, bátran vívni a közügy mellett szemben azokkal, kik meghajolnak a hatalom előtt; az ifjabb nemzedék büszke volt arra, hogy *Tisza* barátságából reá bizonyos fény háramlik, a tömeg pedig kisebb-nagyobb részben haszon után leskelődött, mert tudta, hogy a tisztújításban *Tisza Kálmán*nak döntő szava van és a párthűségért bizonyos jutalomra számíthat; ehhez járul az, hogy egy nép, mely egy forradalmat állott ki, csak nemzedék után ocsúdik ki azon mámorból, hogy csak az a hazafi, aki ellenzékhez tartozik.

Az 1867. évi XIT. törvény fordulópontot képez a történelemben, miután ezen törvény biztosítja az országot olyan (önállóság iránt, mely lehetséges; azok közül, kik azelőtt az ellenzék sorában vérmesebb reményeket tápláltak és hazafias ösztönből nagyobb követelésekkel állottak elő, sokan a kialakult körülményekbe szükségesnek látták belenyugodni, nehogy a nyereség kockázatosak; ezek közé tartozott *Tisza Lajos*, ki a törvény kelte után a Deák-párthoz állott, melynek főadata lett a nyert alkotmányt konzerválni. Volt egy másikfajta nép is, mely előbb azért lármázott, hogy föltűnjék, most köpönyeget fordított azért, hogy jutalmat nyerjen és a következés azt bizonyította, hogy ez a politika a legháladatosabb.

Tisza Lajos biharmegyei főispánná kineveztetett.

Ezen kinevezés aggodalmakat szült; némelyek azt hitték, Lajos, mint főispán, a Kálmán pártját meg fogja zilálni, mások attól tartottak, hogy Lajos a Kálmán politikájának influenciája alatt fog állani; mindenik aggodalom meghiúsult, mert Lajos, Kálmánnal szemben önálló politikai nézetet követett, a Kálmán pártja pedig” ingatlanul megmaradt.

Határidő tüzetett ki a tisztújításra Első alispánnak *Miskolczy Lajos* volt kinézve, ki már az 1860-i országgyűlésen képviselő is és a megyében alispán is volt, a második alispánságra *Suglió József* sógorom is igényt tarthatott, mert a normális időkben mindig szolgált, 1848-ban és 1860-ban főszolgabíró volt. *Tisza Kálmán*nál a tisztújítás előtt értekezlet tartatott, az alispánságra Sughó is szóba jött, azonban akadt olyan ember, ki azt mondta, Sughót nem kell kijelölni, mert majd olyanok pattannak ki, amiknek jobb feledésben maradni. Sughó nagyon szerény ember volt, az alispánságra nem vágyott; annál inkább levette őt a konferenciából kiszivárgott ellene intézett kortesfogás; engem a méltatlanság rendkívül böszszántott. Elmentem *Tisza Kálmán*hoz, kérdeztem, ki volt az, aki Sughó ellen mert gyanúsítani! Nyilvánítván, hogy én a Sughó becsületének gyanúsítására elégtételt követelek.

Tisza Kálmán azt válaszolta: „Helyeslem a föl indulásodat, Sughó tiszta jellemét senki sem ismeri jobban, mint én, inerte a mi járásunkat kormányozta Lehet, hogy a konferenciában volt ellene szó, de tudod, hogy ilyenkor lázas állapotban vannak az emberek, nem érdemli meg, hogy ilyenkor minden szót latba vegyünk; hanem, mint-hogy nálam kellett ellene a kifogásnak történnie, engedd át nekem az alkalmat, hogy helyetted én szolgáltassak neki elégtételt”.

Kálmán ígéretét beváltotta, mert Sughó a második alispánságra kijelöltetett, de kijelöltetett *Kelemen Albert* is, csak azért, hogy ennek népszerűsége másokat visszatartson; előtte való nap mindenki azt hitte, hogy *Kelemen Albert* lesz a második alispán; azonban a választás napján nevét a jelöltek közül kihúzatta és így Sughó fölkiáltással alispán lett. *Kálmán* hozzám jött, mondván: „Remélem, meg vagy elégedve az elégtétellel!”

*Tisza Kálmán*nak ezen eljárása annál jellemzőbb, mert Sughó nem tartozott az ő pártjához.

A kiegyezési törvény kihirdetése után *Tisza Kálmán*

értekezletet hitt össze a Sas termébe, ott előterjesztette a később geszti program alatt ismeretessé lett nézetét a kiegyezési törvény ellen és indítványozta, hogy ezt a másnap tartandó megyegyűlés tegye megáévá. En is ott voltam, nem voltam egy véleményen az indítvánnyal, de délután a pipa és borszaggal telt teremben a harsogó éljennel fogadott indítvány ellen nem tartottam tanácsosnak ellenvéleményt nyilvánítani. Másnap a megyegyűlésen Tisza Kálmán az indítványt megtette, a gyűlés zajos helyesléssel fogadta. Én így szóltam: „Tartózkodással szólok az általános helyesléssel fogadott indítvány ellen; de a tárgy olyan fontos, hogy mielőtt a végzés kimondatnék, szükségesnek tartom a dolognak másik oldalát is megvilágítani. Az emberi nemzettel egyidős a küzdelem a szabadságért, hogy az a renddel együtt fölálljon; sok kísérletek tétettek olyan intézményért, mely ezt biztosítsa, míg ez újabb kor abban állapodott meg, hogy a szabadság és a rend fenntartására a parlamentáris kormány a legcélszerűbb. A parlamentáris kormány azon elvre alapíttatik, hogy a többség szava a törvény, a többség szava szerint kell kormányozni, a kisebbség pedig tartozik ellennézetét a többség határozatának alárendelni és ha a kisebbség ezt megtagadja, akkor a szabadságot és rendet biztosító alkotmányt támadja meg, azt akarja megdönteni. Miután az ország a kiegyezési törvényt megalkotta, azt tiszteletben kell tartani és ha azon párt, mely az országgyűlésen kisebbségben maradt, a megyékben ellennézetét határozattal emeli a törvény fölébe, akkor a parlamentáris kormány fölbomlik, akkor lábra kap a törvény iránti tiszteletlenség, megszűnik a rend. Nem vonom kétségbe, hogy örök időkre törvényt alkotni és a jövő nemzedékek akarát lekötöni nem lehet, de hogy ugyanazon időben, mikor a többség akarata törvénné vált, a kisebbség a törvény ellen végzést hozzon, az alkotmánnyal megegyezőnek nem tartom; nem tartom helyesnek különösen azt, hogy a megye, melynek hivatása az alkotott törvényt végrehajtani, a törvény ellen a végzést tegye érvényessé. A törvény még új, ha a törvény csakugyan nem elégíti ki az ország lakosainak óhaját, azt csak a gyakorlat fogja kimutatni, amit bevárni szükséges. Ezen okokból én az indítványt nem pártolom.

Nyugalommal végighallgattak, de az indítvány felkiáltással elfogadtatott.

1870-ben a magyar országos jogászgyűlés Pesten megalakult. A rendezők engem szólítottak föl, hogy a

gyűlést, mint korelnök, nyissam meg, én a felszólítást elfogadtam és a budapesti jogászegylet elnökének helyeselt indítványára az elnöki széket a következő hevenyészett beszéddel foglaltam el:

„Hazafias örömmel van szerencsém a mélyen tisztelt magyar országos jogászyűlést üdvözölni, nagyon megtisztelve érzem magamat a bizalom által, mely engem e helyre hívott föl, de jól tudom, hogy ezen megtiszteltetés nem érdemeimnek jutalma, melyekkel nem dicsekedhetem, hanem azt koromnak köszönhetem. A kornak is vannak előnyei. Aki soká élt, sokat tanulhatott, sokat tapasztalt és sokat felejtett, Nekem olyan életkor jutott, melyben sokat felejteni nemcsak a józan ész tanácsolta, hanem igen gyakran a hazafias kötelességek közé tartozott, én tehát megtanultam felejteni, amit felejteni kell, de a mai napot, melyet nekem a gondviselés sok kiállóit csapások kárpótlása végett tartott föl, felejteni nem lehet. Midőn azon rövid időre is, míg igénytelen személyem e helyen a bizalom parancsolta kötelességet teljesíteni, a mélyen tisztelt jogászyűlés kedvezését kikérem, az első magyar jogászyűlést megnyitottnak nyilvánítom.

Akár ezen egyszerű beköszöntés, vagy az előadás modora, akár az első ünnepélyességnek szokott hatása és azon körülmény okozta, hogy abban én voltam első szereplő, annyi igaz, hogy az ország minden részéről mintegy nyolcszázán összegyűlt jogtudósok irántam a bizalomnak és rokonszenvnek olyan élénk kifejezést adtak, melynek emléke mindig kedves marad előttem.

Korelnökségem alatt az első jogászyűlés elnökéül *Fauler Tivadar*, később igazságügyminiszter, választott meg, engem szakosztályi elnökséggel kínáltak, de megköszöntem, mert nem halasztható dolgaim miatt nem reméltem, hogy a gyűlés végét bevárhatom.

Másnap bementem a bűnügyi osztályba, hol dr. *Friedman Bernát*, mint előadó, a halálbüntetés ellen szónokolt; a sok szép beszéd, melyet az indítvány mellett és ellene lehetett hallani, de az elnök felszólítására is, ki maga is az indítvány pártolására készült és a szavazatok egyenlő száma miatt az indítványt a megbukástól féltette, felköltötték bennem a beszédvágyat, sajnáltam, hogy a tárgyalásbani részvételhez magamat előbb el nem hártóztam és a készületre időt nem fordítottam, de bízva abban, hogy midőn a német parlamentben ezen indítvány *Bismarck* erélyes fellépése után megbukott, én e tárgyban egy hírlapi cikket tettem közzé, tehát a tárgy

előttem nem ismeretlen, magamat a szólásra följegyeztem és amennyire emlékszem, ezeket mondtam:

„A halálbüntetés fölött két szempontból lehet okoskodni, t. i. a jog- és célszerűség szempontjából; én minden szempontból szükségesnek tartom a büntetés ezen nemét megszüntetni.

Az állam jogát a polgárok élete fölött az észjog szempontjából csak azon szerződésből lehetne következtetni, melyet föltételezünk, hogy az emberi nemzetnek társaságba léptekor keletkezett, midőn minden tagja a társaságnak átruházta a társaságra azon jogát, mely a társaság fenntartására megkívántatik. Nem kutatom, miképen keletkezett az emberi társaság? Vájjon annak keletkezésekor történt-e szerződés? Vagy ami valószínűbb, egy hatalmas Nimród meghódította és szolgájává tette a gyengébbeket, vagy a gyengébbek önként keresték az erősebb pártfogását és így a hatalom szót az elévülés törvény erejére emelte; elég az, hogy az emberi társaság létezik, annak jogai vannak, melyekről föl kell tennünk, hogy azokat a tagok nyilván vagy hallgatag a társaságra, az államra átruházták, de a halálbüntetés jogát a tagok az államra át nem ruházhatták, mert:

a társaságnak célja a tagok biztonsága és kényelme, de a, társaságnak ezen céljával a halálbüntetés egybe nem fér, mert nem lehet azt föltenni, hogy a tagok a társaságban biztonságot és kényelmet keresvén, azért életüket bocsátották volna áruba;

a társaságnak, melyet az állam személyesít, csak olyan jogai lehetnek, melyeket a tagok biztonság és kényelem elnyerése kedvéért reá átruháztak, olyan joga tehát nem lehet, melynek alapja a tagokban nem található, mert számtani igazság, hogy ami nem létezik a részekben, az nem létezhetik az egészben, már pedig a tagoknak sem a maguk, sem a mások életének eloltására joguk nincsen, ilyen joga tehát az államnak se lehet;

a társaság tagjának nincs joga a maga életének eloltására, mert egymással ellenkező, egymást megszüntető jogok együtt meg sem férnek, már pedig az emberek legelső veleszületett joga az önfenntartás, nem kell ezt bizonyítani, harcolnak emellett az emberi ösztönök; annál fogva ezzel ellenkező joga, hogy magát megsemmisítse, az embernek nem lehet. De az embernek az embertársa életére is csak az önvédelem esetében van joga. Azt hiszik némelyek, hogy éppen ezen önvédelem jogát ruházta át a társaság tagja az államra azon esetre,

midőn azt maga nem gyakorolhatja; de ez téves okoskodás, mert az önvédelem fogalmával és annak szabályai-
val ellenkezik, ugyanis: ezen tan szerint akkor van az embernek a másik ember életére joga, mikor saját életét semmi más módon meg nem mentheti, de ezen jogot előre az államra át nem ruházhatta, mert azt maga gyakorolja a végpercig; midőn pedig ő elveszett, vele együtt elveszett a védelemnek minden joga és szüksége, ezen jogban az állam nem örökösödhetik, mert ezen jognak célja a megtámadott életnek fenntartása, de aki már meghalt, annak életét az állam se tarthatja fel, ez esetben az önvédelem célja megszűnik, meg kell szűnni tehát az önvédelem jogának is.

Az előrebocsátottak szerint az állam tagja sem a maga, sem a más élete ellen jogot az államra nem ruházhatott; annál fogva az állam ilyen jogának nincs alapja és az ész törvénye szerint jogellenesen gyakoroltatik.

Minthogy az önvédelem joga az önfenntartás jogával azonos, ilyen joga az államnak is van, és azt helyesen gyakorolja, midőn az állam létele megtámadatik, innen igazolható a háború; de abból a halálbüntetést igazolni nem lehet, mert annak csak akkor lenne helye, ha a tettes, kire a halálbüntetés várokozik, az állam lételetét fenyegetné; és ha az állam magát más módon meg nem mentheti, mint a tettes kivégzésével; úgyde mikor a tettesre a halálbüntetés kimondatik, mái akkor fogva és ártalmatlan állapotban van, az állam lételetét veszéllyel nem fenyegetheti; lévén tehát az államnak más módja magát egyesek támadásai ellen megvédeni, a halálbüntetést indokolni nem lehet.

De a halálbüntetés a büntető törvényszék céljaival sem egyezik meg, mert a büntető törvény célja: a társadalmi jogszerűség fenntartása, úgyde midőn az állam a gyilkosságot a gyilkosnak halálával bünteti, éppen azon jogot sérti meg, amelynek megsértéseért büntetést rendel, ez nem egyéb bosszúállásnál, mit az észjog nem ismer törvénynek.

Célszerűség szempontjából a halálbüntetésnek védelmére fölhozatik, hogy az állam nyugalmanak megőrzése végett szükséges a halálbüntetés, csak a rettentő példa tarthatja vissza a gonosz hajlamot az állam nyugalmanak megtámadásától; aki már egyszer a halálbüntetés! megérdemelte, annak romlottságától az állam jóléte mindig fenyegetve van, az államnak ilyen ellenségei nem lehet a békés polgárok költségén fenntartani, de ha

csakugyan el kell is törölni a halálbüntetést, elébb gondoskodni kell olyan intézetről, olyan börtönrendszerről, mely a halálbüntetést helyettesítse; előbb nevelni kell a népet.

Ezen okok az én meggyőződésemet meg nem ingatják, mert a halálbüntetés az állam nyugalalmát nem biztosítja; bizonyítja ezt a tapasztalás, a halálbüntetés az emberi társasággal egykorú, mégse volt azon sikere, hogy az állam nyugalalmát a megtámadások ellen biztosítsa, mert a megtámadás és azzal a halálbüntetés minduntalan előfordul és éppen azon tapasztalás, hogy a halálbüntetés nem szüntette meg azon bűnöknek ismételt előfordulását, melyekre gyakoroltatott, erősen harcol amellett, hogy a sikertelen büntetést meg kell szüntetni, és más büntetéssel kell az állam nyugalmanak fenntartását megkísérlem.

A tapasztalás azt is bizonyítja, hogy a halálbüntetés nem rettent el az embereket a bűnöktől. A nép tömegestől tódul ki a látványra, a tolongásban gyakori lopás- esetek fordulnak elő, a nép a kivégzett iránt ösztönszerű sajnálattal tér vissza, sőt, ha az elítélt bátran halt meg, a nép azt hőstettnek tekinti, népkölteménnyel megörökíti.

Hibás föltétel az, hogy aki már egyszer olyan bűnt követett el, mely a halálbüntetés alá esik, attól az állam biztonsága folyvást fenyegetve lenne, mert a bűnügyi statisztika elég példát mutat arra, hogy akik a kimondott halálbüntetés alól fölmentettek, nem estek vissza; de az államnak nem az a hivatása, hogy egy megtévedett tagját megsemmisítse, mert ezt csak a kormányzási kényelem találta ki, hanem hogy a megtévedettet megjavítsa. Irtózást keltenek föl azon gonosztettek, melyekre halálbüntetés van szabva, de nagyobb irtózást kelt föl a bírói gyilkosság, amire a halálbüntetés gyakorlásánál több eset fordult elő, midőn az ítélet a bíróság emberi erőtlensége miatt ártatlan embernek életét veszi el. Az ilyen esetek hatása nemzedékekre terjed ki és ellenségeket gyűjt az igazságtalan hatalom ellen. Minthogy a bíróságok emberekből állanak, kik hibázhatnak, nem szabad olyan intézményt tūrni, melynek hibáját kijavítani nem lehet, az igazságtalan, vagy hibás halálbüntetést pedig orvosolni nem lehet.

Azon teher, mely az elítélteknek, mint a polgárok ellenségeinek, halálbüntetés helyett börtönben tartásából háramlik, sokkal csekélyebb, mintsem, hogy az a jogtalanok és célszerűtlennek bizonyult büntetés fenntartását indokolhatná; fontosabb azon ellenvetés, hogy nin-

csenek olyan börtönintézeteink, melyek a halálbüntetést nélkülözhetővé tegyék; de a mi hivatásunk kimondani, mi a jogos és szükséges, a közigazgatás föladata az eszközökről gondoskodni.

Az emberi nemzet műveltségének hiányából merített okoskodás azon hibában szenved, amely a Rousseau Emiljében vagyon, hogy a nevelőnek már azon szabályok szerint kellett neveltetni, melyet a növendékre akar fogantatni. A világ az adamiták szerint 5000 esztendő, de a geológusok és régészek szerint még idősebb, az emberi nemzet tehát már elég idős arra, hogy halálbüntetés nélkül kormányoztassák és ha még erre nem elég nevelt, ki fogja a nevelést teljesíteni! És mikor neveltetett annyira, hogy fölösleges legyen a halálbüntetés! Én úgy vagyok meggyőződve, hogy olyan állam, melyben a testi büntetés eltöröltetett, elég érett, elég művelt arra, hogy a legnagyobb testi büntetés, a halálbüntetés megszűntetessék, mert ha belátta azt az állam, hogy a testi büntetés az emberi jogokat sérti, annak megszüntetését a legnagyobb testi büntetésen, mely az emberi jogokat a legnagyobb mértékben sérti és annál fogva leginkább tűrhetetlen, kellett volna kezdeni. Azonban, ha csakugyan nevelni kell a népet, ami az államnak kötelessége, azt elsősorban helyes büntetőtörvénnyel lehet eszközölni.

A tapasztalás azt bizonyítja, hogy szelídíteni kell a büntető törvényeket és szelídülni fog az emberek erkölcsé; Drákó kegyetlen törvénye kiirtotta a bűnösöket, de nem szüntette meg a bűnöket, utána szelidebb törvények következtek és az emberi nemzet szelidebb, mint volt Drákó alatt. Én a halálbüntetésnek megszüntetésére szavazok.”

Tisza Lajos után báró *Döry József* neveztetett ki főispánnak; az 1870-ik évi XLII. törvényt a megye rendezéséről ő hajtotta végre. 1871 december 27-én tartott utolsó gyűlést azon bizottmány, mely 1848-ban alakult és 1860-ban kiegészítettet. A főispán és első alispán alkalmi beszéddel zárták be a gyűlést. Minthogy az idézett törvény szerint az átalakítandó megyei gyűlésnek részint virilis, részint választott tagokból kellett állania és mindeniknek a megyei adó szolgált minősítvényül, én városi adót fizetvén, a megye bizottmányának tagja nem lehettem; annál fogva fölhasználtam ezen alkalmat a megyéhez következő búcsúbeszédet intézni:

„A mai gyűlés temetkezési szertartás képét viseli

egy rendszer fölött, melynek eredete ősi alkotmányunk régiségében enyészik el. Mielőtt ezen teremből eltávoznánk, engedelmet kérek, hogy visszatekinthessek a leltűnt rendszerre, egyszersmind búcsúszót intézhessek a résztvett bizottmányhoz.

Negyven éve múlt, mikor én ezen teremben a reformmunka terére fölléptem, és azon időtől fogva azon ügynek hűséges napszámosa voltam, ki csak munkát kerestem, jutalmat soha; és most úgy alakultak a reformügyek, hogy nekem ezen teremtől búcsút kell venni, nem azért, mintha bennem az ügyszeretet, munkaképesség és készség hanyatlott volna, hanem azért, mert a törvény a megyei ügyek intézését olyan tényezőkre bízta, kik között nekem hely nem jut.

A megye történelméből én két korszakot értem; az elsőt képezi a születési arisztokrácia uralma, mely 1848-ban megszünt, a másikat a megyei bizottmány.

A születési arisztokráciának voltak hibái, lehettek bűnei, melyeket az intézet ódonóságával lehet menteni, de legyünk igazságosak utólagosan, ismerjük el, hogy voltak érdemei is, mert századokon keresztül az ország legnagyobb terhét, a honvédelem kötelességét viselte, és megtartotta a hazát és szabadságot.

De nem ez a főérdeme, hanem az, hogy midőn tapasztalta, miszerint az elavult rendszert az idő elhagyta, és az a kornak bírálatát többé ki nem állja, akkor saját hatalma ellen fordult, és oda készítette a közvéleményt, hogy mikor a válságos nagy idő, az 1848, megjelent, a születési arisztokrácia lerakta minden kiváltságait a haza oltárára, és fölládozta azokat az általános népszabadságnak. Ez azon érdem, melyért a születési arisztokráciának minden hibáira fátyolt kell vetni, ez azon érdem, melyért az igazságos utókor fényes elismeréssel fog jutalmazni, és amely a hazaszeretnek és áldozatkészségnek magasra és követésre méltó példáját állítja a jövő nemzedékek elé.

A másik korszakról, mint rendszerről szólani nem lehet, mert ámbár nagyon túlélte¹ azon időt, melyet neki a törvényhozás szánt, mégis csak ideiglenes intézkedésnek tekinthető; de ezen korszakból is követésre méltó péklaként marad fent, hogy jóllehet ezen korszak alatt fejlődtek ki az országos pártok, és állottak egymással szemben, mégis Bihar vármegye bizottmánya mindenkor megőrizte azon tiszteletet, melyet a tanácskozási helyszentsége és a vélemény-különbség érdemel.

Jövendőre egy harmadik korszak áll be, mert a megyei ügyek intézésére törvény által a birtok-arisztokrácia van hivatva. Ezen törvény azon föltételre támaszkodik, hogy akinek megyei birtoka van, az a megyei ügyek iránt nagyobb érdekekkel viseltetik, mint a birtoktalan értelmiség, mely a közjót csak az ész szabálya szerint szokta mérlegelni. Kívánom, hogy úgy legyen! De adott a törvény előnyt az értelmiségnek is, mert szükségét látta, hogy a birtok-arisztokrácia az ész-arisztokrácia által ellenőriztessék; azonban a nyújtott előny olyan föltételhez, a megyei birtokhoz, megyei adóhoz van kötve, melylyel a kultúra központjába, a városokba törekedő értelmiség nem mindenkor rendelkezhet, és emiatt az új rendszer tekintélyes munkaerőt fog nélkülözni.

Én az új rendszernek szerencsét kívánok, de az eddigi tapasztalás azt bizonyítja, hogy a szellemi kvalifikáció felette áll az anyagi kvalifikációnak. Ezen állításnak illusztrációjára a többek között csak egy példát hozok föl.

Emlékszem azon időkre, mikor a vitézséget öllel mérték, és aki meg nem ütötte a mértéket, az a vitézek sorába nem juthatott; helyes volt-e ezen rendszer? afelett ítéletet mondott a nagysarlói csata, mely azt bizonyítja, hogy az óriás gránátosok, az anyagi kvalifikáció, az apró, bajszatlan, de lelkesült honvédek előtt megfutottak.

Távol van tőlem, hogy én ezen példából az új rendszerre jósló következtetést vonjak, sőt azon óhajomnak és reményemnek adok kifejezést, hogy az új rendszer egészen ellenkező tapasztalással fogja a világot gazdagítani. Én a múltból a példákat csak azért világítom ki a jövő rendszer előtt, mert a történelemnek az a haszna, hogy abból kiszemeljük, amit követni és amit kerülni kell.

Midőn most ezen termét az újonnan szervezett megyének készülünk átadni, hosszú sora emelkedik föl emlékemben azoknak, mik itt történtek. Elöttem fekszik a történelme egy hosszú küzdelemnek a konzervatív és reformpárt között. A konzervatív párt jóhiszeművel, de rövidlátással minden újítástól irtózott, nem tudván, hol fog az újítás megállapodni; nem akarta kockáztatni a megszokott uraságot egy ismeretlen jövendőért, és azon elvből indult ki: ne bolygassuk meg a régi sövényt, mert kibúvik a kígyó belőle.

Ellenben a reformpártot azon meggyőződés vezrelte, hogy a kiváltságos rendszer tarthatlanná vált, mert megszűnt a honvédelmi kötelezettség, mellyel a ki-

váltság viszonyítva volt. Ezen a téren láttam cserfakoszorús képét a nemes rezignációnak, az önzéstől ment hazafiságnak és a munka-kitartásnak a küzdelemben, melyek a szabadság utait kiegyengették.

De sajnos érzéssel gondolok arra, hogy a szabadságnak akkori munkásai a megnyert szabadság korában megérdemelnék az utódok figyelmét; azonban az 1848-iki politikai áramlat, mint egy özönvíz, az előbbi eseményeket elmosta és a szereplőket ezek nevével együtt eltemette. Most azokra senki se emlékezik!

Gyakran történik ilyen az életben. Hiszen az arany nagy szerepet játszik a világban; az arany éppen olyan az anyagi életben, mint a szabadság a szellemi életben, az arany közönséges becsmértéknek tartatik, a szerencseasztalnál játékszer, a hiúságnak ékszerű szolgál; mégis kérдем: mikor az aranyat akár becsületes célra kiadják, vagy kockáztatják nagyobb nyereségért, vagy táplálékul szolgál a hiúságnak, jut-e valakinek eszébe, hogy a szegény bányásznak mennyi munkájába került az aranyat a hegy gyomrából kiaknázni?

A szegény bányásznak és az 1848 előtti reformpártnak egyenlő sors jutott.

Pedig ha szabad a nagyobbhoz a kisebbet hasonlítani, azt monda Beranger a hazájához intézett hatyúdálában: „Franciaország eszmék magvát; vetette a világba és a szabadság arat.” Ezen mondat a költő korában sokkal szebb volt, mint való, és csak jövődőlésnek kellett azt tekinteni; de én elmondhatom, hogy az 1848-iki reformpárt elvetette a szabadság magvát a jól művelt földbe és az 1848-iki éltető nap abból gazdag termést hozott ki.

A történetíró némely eseményeket az 1848-at megelőzőt megyei életből megmentett az enyészettől, ilyen Bihar megyének azon határozata, mely szerint az általános adókötelezettség elvét kimondotta.

Még számosan élnek a szemtanuk és jelen vannak ezen gyűlésen, kik tudják, hogy nekem jutott a vakmerő föladat az általános adókötelezettséget indítványozni azon időben, midőn a nemesség az adómentességet magával a szabadsággal azonosította; de nekem jutott a szerencse is, midőn a köznemesség az indítvány feletti határozat végett behívatott, harsogó „nem adózunk!” jelszó mellett ezen termet elfoglalta, fenyegető állásba tette magát, és a most is életben lévő vezérszónok sikerült beszédével, mely így kezdődött: „Nagy napra vir-

radtunk, kedves atyámfiak! a nemadózásra buzdított, hogy én egy népies beszéddel, a gyakran emlegetett köbőlbúzás hasonlatossággal az indítványnak elfogadását ke resztül vittem, ami nem a beszéd érdeme volt, hanem bizonyítvány a biharmegyei nemesség értelmiségéről.

A történetíró ezt nevezetes eseménynek tekintette és följegyezte, de talán attól tartott, hogy a történet veszítene a becséből, ha ez a szereplőnek igénytelen nevével együtt adatnék át a jövődönök, és jónak látta az egész történetet egy fényes névnek tulajdonítani.

Aki ezen „sic vos non vobis” történetet hallja, jelen pillanatban talán szánakozva gondol reám, és azt mondhatja: szegény öre; napszámos, megszűnt a munkatér, hol életének javát eltöltötte, ahonnan vándorbotjánál egyebet nem vitt magával, még az elismerés se követi!

De én nyilvánítom, hogy felette vagyok minden szánakozásnak, mert én és munkatársaim keblünkben hordjuk azon megnyugtató öntudatot, mely munkásságunknak célja és jutalma, hogy hazafi kötelességünknek eleget tettünk.

Ezen öntudatot viszem én magammal és azon óhajt hagyom magam után hátra, hogy hasonlítva az új rendszernek birtok-arisztokrata tagjaihoz, úgyszeretben, munkaképességben és készségben én legyek a legutolsó.

Most már Isten hozzádot mondok e teremnek, melynek minden szeglete negyvenéves visszaemlékezéssel köt engem magához, de nem titkolhatom, hogy én ezen termet tekintem politikai honomnak, és akármerre vezet a sors, a honvág mindenüvé kísérni fog.

Az elválásnak ezen ünnepélyes percében még egy kötelességemet sietek leróni: azon kegyes figyelemért, mellyel Méltóságod, úgy a mélyen tisztelt bizottmány tagjai engem megtisztelni méltóztattak, hálás köszönet mondok és ajánlom magamat hazafi és baráti emlékkébe!”

Nem sokáig kellett azonban távol lennem a megyegyűlés termétől, mert már 1872-ben megválasztattam megyebizottsági taggá.

IX. *Pius* pápa megkezdte a hadjáratot a dogmák szaporításával (Mária szüzessége és a pápa csalhatlansága) a tudományoknak folyvást terjedő hatalma ellen, mely a papi uralmat háttérbe szorította; az ultramontánok és a jezsuiták megindultak az obskurantizmusnak részére tért foglalni, de nagy reakcióra találtak Németországban, ahol a jezsuitákat kiűzték és az állam hatal-

mát az egyházi hatalom és a pápa befolyása ellen törvény által biztosították.

A jezsuitáknak Németországból történt kirekesztése figyelmet keltett Magyarországon is, a jezsuiták ellen küzdelmes 17-ik század emléke megújult; Szeljen és Arad városa körlevéllel figyelmezteti az országot, hogy a vándor jezsuiták az országba be ne költözzenek. A körlevél folytán Pest megyében a gyűlésen *Haynld* kalocsai érsek, híres szónok, nagy beszédet tartott a jezsuiták mellett, de eredmény nélkül, mert a megye a jezsuiták ellen nyilatkozott. Az alsóausztriai tartománygyűlésen *Giskra* exminiszter szónokolt a jezsuiták ellen olyan sikerrel, hogy öt szavazat ellen a nagy többség a jezsuiták kirekesztését határozta el.

Bihar megye 1872-ik évi decemberi közgyűlésén az Arad és Szeben városok körlevele fölolvastatván, én felszóltam és beszédemben Szeben és Arad városok indítványát pártol tam.

A magyar igazságszolgáltatás annyi kifogás alatt áll, hogy a törvényhozó jóakarátának zavarba kell jönni, hol kezdje meg a javítást. A helyes munkarend szerint első föladat lett volna polgári és büntető törvénykönyvet, és mindezek mellé perrendtartást alkotni. Az 1848-iki átalakulás után megszűntek a kiváltságok, az ösiségi viszonyok, ezen változás mellett a magyar polgári törvénykönyv olyan, mint egy elpusztított erdő, melyből a jobb tartalom kivágotott. A büntetőtől vénye k csak szórványosan állanak a törvénykönyvben, rendszer nélkül. A kiváltságoknak a büntető eljárásban is nagy szerep jutott, a kiváltságok megszűntével *c y* egészen más nép áll a törvény előtt, a törvény pedig más népre volt szabva: semmi kétség nem lehet tehát afelett, hogy az igazságszolgáltatás reformműveletében a törvénykönyvek képezték az első szükségét. De hogy a törvénykönyvek a nép szükségletének és szellemének megfeleljenek, arra hosszabb idő kívántatik, mint sem az összecsoportosult reformok között első helyén életbe léphessenek, minthogy pedig az igazságszolgáltatás minden felől javítandó volt, a javításokkal a törvénykönyvek alkotásáig várni nem lehetett, *Horváth Boldizsár* igazságügyminiszter a törvényszékek rendezésével és ideiglenes perrendtartással kezdte meg a reformot.

A hétszemélyes és királyi tábla az ideiglenes kormányok által kinevezett tagokból állott, mint ilyenekhez az alkotmányba lépett népnek bizalma nem lehetett.

ezeket újonnan kellett kinevezni, még pedig, minthogy régi panasz állott fenn aziránt, hogy a Kúria a kormánytól függ, és így szembe- a kormány érdekével függetlenül igazságot nem szolgáltat liai, kellett, hogy a Kúriának egyszer kinevezett tagjai az elmozdíthatlanság elvének fölállításával függetlenekké tétessenek. A megyei bíróságok választás útján jutván hivatalba, természetes, de a tapasztalás által is igazolva volt, hogy a választóktól voltak az igazságszolgáltatásban függők; ezt meg kellett szüntetni: annál fogva fölállítottak a vidéki törvényszékek, melyeknek tagjai királyi kinevezés útján jutnak hivatalba, az elmozdíthatlanság elve ezekre is kiterjesztetett. De még ezen felül semmitő törvényszék is állíttatott, föl.

Nem szándékom ezen intézményeket bírálni, de azt, mégis megjegyzem, hogy a semmitő törvényszék ok nélküli majmolása a kultúrállamoknak, ok nélküli, mert minden felsőbb bíró elsősorban a formásokok iránti kifogásokat bírálhatta volna meg, és nagy kár volt a pénzügyi viszonyainkhoz nem illő költséges fórumot fölállítani, és ahhoz a legjobb munkaerőt az érdemleges igazságszolgáltatástól elvonni.

De föltűnhetik, miért foglal helyet az én emlékjegyzeteimben az igazságügyi reform? Oka ennek az, mert ezen reform az én személyemre is vonatkozik.

Hosszú életem alatt arra voltam utalva, hogy munkám után tartsam föl magamat, de kikerültem, hogy soha hivatalért nem folyamodtam, amely hivatalokat viseltem, arra én voltam fölszólítva.

Minden foglalkozásnak vannak olyan oldalai, melyek unalmat költenek. Az ügyvédség hosszú idő után feszélyezővé válik, olyanok előtt kell az ügyvédnek az ügyek sürgetése miatt meghajolni, kik a közvélemény előtt az ügyvédnél alantabb állanak; s bizonyos korban fölébred a vágy egy nyugodtabb, biztosabb és bizonyos tekintéllyel járó munkakörre; de én azért az ügyvédségből nem vágytam ki.

Azon időben, midőn a Kúriának betöltése volt munka alatt, én Pesten megfordulván, odavaló barátaim, *Széher Mihály*, *Ledniczky* és mások azon újsággal leptek meg, hogy a Kúria betöltése iránt folytatott értekezletek eredménye szerint én a hétszemélyes táblához vagyok kinézve; figyelmeztettek, hogy látogassam meg a minisztert. Mielőtt azonban meglátogathattam volna, az utcán találkoztam vele. *Horváth Boldizsár* nekem az

1848/9-iki országgyűlésen képviselőtársam és barátom volt; találkozáskor vele, szemrehányást tett, hogy meg nem látogatom, de csakhamar áttért a törvényszékek szervezésére, és mondta, hogy én érdekes egyén vagyok, minden oldalról sürgetik, hogy engem a Kúriához föl kell vinni. Te, úgymond, már 1849-ben az akkori országos táblához voltál kinevezve, én téged septemvirnek szeretnék kineveztetni, de ígérd meg, hogy a kinevezést elfogadod. Én hirtelen számot vettem magammal: Malvina leányom férjénél van, Ödön hivatalban, Irén Sughónénál biztos helyen van, tehát a gyermekeim érdeke Váradon maradásomat nem kívánja; annálfogva megígértem, hogy a kinevezést elfogadom, mit ő baráti köszönettel vett. Pesten mindenfelől szerencsét kívántak, hogy én fölmegyek; hazajövet, gróf *Hallévnék* és többeknek Pestről újságolták az én leendő kinevezésemet, úgyhogy már én ezen gondolatot magam is megszoktam, és ahhoz rendeztem dolgaimat.

Å kinevezések megtörténtek, a lapok egymásután közölték a kinevezettek neveit, de az én nevem egyikben se foglaltatott; barátaim emiatt bosszankodtak, csak én maradtam nyugodt, megszoktatott engem a sorsom az efféle csalódásokhoz: a *Juricskayné* végrendeleténél fogva nyolc hónapig beleéltem magam azon gondolatba, hogy a bölcsi pusztára reám fog szállani, de én elestem az örökségtől; gróf *Zichy* főispán levele által szolgabírónak kinevezett, két hónapig itt volt a levél, de azalatt gyűlés nem tartatott, mikor a főispán a gyűlésre lejött, a konzervatívok elől nem tudott kitérni, az ifjú opposzió rettentő példájára a kinevezési levelet visszavette és mást nevezett ki szolgabírónak.

Időközben Nagyvárad városa egy küldöttséget nevezett az igazságügyminiszterhez az én elnökletem alatt; amint a küldöttség a teendőjét bevégezte, engem a miniszter visszatartott, és előhozta, hogy amit nekem ígéri, az meg fog történni, és engem septemvirnek ki fog neveztetni; de én megköszöntem a figyelmét, és nyilvánítottam, hogy bővebben megfontolván a dolgot, semmi kinevezést el nem fogadok. Horváth Boldizsár kitűnő tehetség, becsületes, de gyenge ember volt: azon igazságügyminiszteri tanácsos, ki a kinevezésekben működött, ránőtt. Velem méltatlanság történt, mert én hivatalt nem kértem, az ajánlottat elfogadtam, de miután maga a miniszter kért föl, azt nem szorgalmaztam, a nevemet föl emelték csak azért, hogy elejtsék. Miután az én kinevez-

telesem közhírre került és a kinevezés elmaradt, meglehet, hogy némelyek azt hiszik, mintha ennek valamely titkos oka lett volna.

1877 június 13-án Bihar megye évnegyedes közgyűlésén felolvastatott Somogy megyének körlevele, melyben a törvényhatóságokat felszólítja pártfogása iránt az országgyűléshez intézett kérvényének. Somogy megye aggodalmát fejezi ki a muszka-török háborúnak hazánkra háramló következményei fölött, és kérvényezi, hogy az országgyűlés szólaljon fel Törökország területi épségének fenntartása mellett.

Én Somogy megye indítványát pártoltam, és azt mondtam:

„A keleti kérdésben azok, kik a kormánypárthoz tartoznak, tartózkodnak nyilatkozni, attól tartván, hogy ezáltal a kormány állása megnehezítettetik; én ellenkező nézetben vagyok, mert a kormány már kifejezte, hogy szemben a keleti bonyodalmakkal Ausztria-Magyarország érdekei meg fognak védeni; én a kormány ezen nyilatkozatában megnyugszom, de aggodalmaimat kifejezni nemcsak lehetségesnek, de szükségesnek is tartom, mert nyílt titok, hogy a kormány egy olyan tekintélyes párttal áll szemben, mely az 1849-iki fegyvertársaságból fennmaradt rokonszenvnél fogva a nemzet közvéleményével ellenkező irányba törekszik, kell tehát, hogy a nemzet nyilatkozzék, és e nyilatkozásra a kormány hazafias jóakaratra támaszkodhassak.

Nem kárhoztatom én a fegyvertársaságból fennmaradt rokonszenvet, van annak nemes oldala, de van határa is, mert a hadsereg önálló politikát nem űzhet, a hadsereg a magas politikának csak végrehajtója, és ha a hadúr meggyőződve birodalmának jövődjéért, és népeinek indokolt óhajásáról, a fegyvertársaságból fennmaradt rokonszenvenvel ellenkező irányra adja ki a parancsot, meg vagyok győződve, hogy az említett párt hagyományos vitéséggel fog küzdeni.

- Én tehát elmondom a keleti kérdéstről nézetemet.

Én a muszkanak a török ellen intézett támadását igazságtalannak, nemzetközi törvényekbe és szerződésekbe ütközőnek tartom és úgy tekintem azt, mint hadüzenetet a szabadságnak és kultúrájának.

De ezen nézetek nem szolgáltak volna nekem eleendő indokul arra, hogy felszólaljak, mert tudom, hogy Themis és Bellona nem mindenkor járnak egy úton és tudom, hogy az eredmény dönt.

Hogy a muszka nem respektálta a nemzetközi törvényeket és szerződéseket, ez engem csak azon régi hitemben erősített meg, hogy a nemzetközi törvények és szerződések csak olyan ártatlan emlékjegyzetek, melyek a gyengébbet kötelezik, de amelyeken az erősebb keresztül-gázol.

Nagyobb tekintetet érdemel az, hogy a muszka fel-lépése hadüzenet a szabadságnak és kultúrának. Az em-beri nemzet történelme arról tanúskodik, hogy a szabad-ság és az abszolutizmus folyvást harcban állott, és a győ-zelem oscillait, hol felemelkedett, hol lehanyatlott. A klasszikus korban Róma képviselte a szabadságot és kultúrát, de eljöttek az északi barbárok és Rómát meg alázták; azután olyan lett Európa, mint egy elhanyagolt kert, melyben a burján elfojtja a nemesebb növényeket. felburjánzott az abszolutizmus, melyet rövid és hosszú köntösben pallossal tartottak fel. A francia nemzet ne-mes vérenek kellett a talajt megkövériteni, melyből a szabad alkotmányosság kinőtt és úgy elterjedett, hogy napjainkban, midőn már Törökország is inaugurálta az alkotmányos szabadságot, egész Európában csak a muszka nemzet az, mely irtózik a szabadságtól, és azon nemzet, mely otthon lábbal tapodja a szabadságot, az alkotmányos Törökországba százezrek legyilkolásával és pusztítással akarja a szabadságot és civilizációt bevinni!

Gúny ez, mely nevetséget keltene, ha olyan nagyon komoly nem volna; de látjuk, hogy amerre a muszka be-teszi a lábát, onnan a szabadság elköltözik; az alkotmá-nyos Oláhország, Szerbia, Görögország sietnek az alkot-mányos szabadságot az abszolutizmusnak lábaihoz le-tenni és a kancsuka előtt meghajolni. A reakció, mely mindenütt el van terjedve, emelgeti a fejét, és ami el-szomorítóbb, az angol liberális *Gladstone* helyi kicsinyes politikából, a szabadságnak halhatlan költője, *Victor Hugo* érzelésből a szabadság ellenségének kívánnak szerencsét, és Európa, mely soha se rendelkezett olyan nagy haderővel, mint most, mert ez teszi koldussá a népe-ket, tétlenül nézi az abszolutizmusnak és obszkurantiz-musnak terjedését.

Ezen jelekből úgy látom, hogy nekünk jutott az idő-szak, melyben a szabadság és kultúra hanyatlásnak indult.

De ez se szolgált volna nekem elegendő indokul a felszólalásra, mert az emberi nemzet kultúrájának vég-

zetszerű emelkedését és hanyatlását észlelni, megjöven-dőlni igen, de feltartóztatni nem lehet.

Az én aggodalmam közvetlen Magyarországnak, köz-vetve Ausztria-Magyarországnak jövődjéből száрма-zik. Tudjuk, hogy a muszkának hagyományos politikája Konstantinápolynak birtoka A muszka biztosította a világot, hogy mostani fellépésének Konstantinápoly nem célja; én ezt el is hiszem, mert tudja, hogy Konstanti-nápolyt tengeri háború nélkül elfoglalni nem lehet, pedig ő a Konstantinápolyt védelmező angol tengeri erővel nem mérkőzhetik. Az ő célja ezúttal a törököt, Konstanti-nápoly urát legyőzni, az ő európai birtokából a maga felsőbbsege alatt fiókkirályságokat alkotni, és azután visszavonulni. Ez az első felvonása a konstantinápolyi nagy drámának, és itt kezdődik a magyar érdekek veszé-lyezettése.

A fiókkirályságok bőrükben nem fognak félni, s talán utasítva Magyarország tejjel és mézzel folyó föld-jére terjeszkednek; de ha véres fővel visszaveretnek és a hazánkban felizgatott szláv lázadás leveretik, akkor majd eljön a muszka a hitrokonainak védelmére.

Emlékszünk, hogy 1849-ben bejött a muszka az osztrák sereg segítségére. De nagyon téved, aki azt hiszi, hogy ezt az osztrák iránti rokonszenvből tette, mert a muszka sokkal okosabb, hogysen érzélgő politikát köves-sen, ötöt a haszna vezeti; bejött azért, hogy idegen föld-dön verje le a szabadságot, mely Lengyelországon át hozzá is átharapózhatott volna; ő üldözi a szabadságot mindenütt, mert tudja azt, hogy ez azon torpedó, mely annak idejében az északi kolosszust felrobbantja Elég az, hogy bejött, mint segítő sereg, és a világosi fegyver-letétel után a segítő sereg vezére, *Paskievics* azt jelen-tette a cárnak: Magyarország felséged lábai előtt fek-szik! és visszaadá a zsákmányt az osztrák hadseregnél. Ha ezen eset még egyszer előáll, akkor a zsákmányt fel-osztja a vazallusai között.

Szinte hallom, hogy sokan azt mondják: ebbe még Európa is beleszól! Én ezt hiú reményének tartom, mert minden országnak megvan a maga kívánsága, mely miatt a mások pártolására számíthat. Ausztria-Magyar-ország hivatása az európai egyensúlyt a muszka terjesz-kedés ellen védelmezni. Európa éber figyelemmel kíséri, miképen teszünk eleget hivatásunknak, és ha látja, hogy kötelességünket elmulasztottuk, tétlenül elnéztük, hogy a muszka hatalom a töröknek legyőzésével terjeszked-

jék, majd mikor a túlnyomó erővel nekünk lesz bajunk, Európa elfordul tőlünk, mint akik megérdemeltük sorunkat.

A kormány bizonyos sajnálattal hallja az ilyen aggodalmakat, melyeket a rövidlátásnak tulajdonít, mert nem tudjuk, miféle biztosítékoknak van ő birtokában aziránt, hogy Ausztria-Magyarország érdekei nem fognak megsértetni.

Hiszem én azt, hogy a kormány hazánk érdekeinek megkímélése iránt biztosítva van, de azt nem hiszem, hogy azon biztosítékok tovább terjedjenek, mint a biztosító érdeke engedi. Tudom azt is, hogy a muszka sohase merete volna a háborút megkezdeni, ha annak monarchiánk határozottan ellent mond, sőt azt is tudom, hogy mikor a kölcsönös biztosítékok kicseréltettek, és a muszka a mi semlegességünkről biztosítva volt, még akkor se bízott az ígéletben, hanem mikor még álarc alatt a szerb zászlók alatt folytatta a török ellen a háborút, a mi semlegességünket próbára tette, a szerbek által bennünket inzultáltatott és mikor látta, hogy mi a hajóink és konzulunk ellen elkövetett sértéseket nagylelkűen eltűrtük, akkor gondolta magában: ezeket úgy elaltattam, hogy csak akkor ébrednek fel, mikor fejük felett összecsapnak a hullámok és csak akkor merete a háborút megkezdeni.

Tudom azt is, hogy a mi érdekeink kíméletének bebizonyítása végett megkínáltak bennünket Boszniával; de jól tudta azt a muszka, hogy ez csak hánytató, mert amilyen undorral vennénk be, olyan gyalázzattal adnánk vissza, hiszen Bosznia a muszka által tervezett nagy Szláviának kiegészítő része.

Tudom azt is, hogy a cár a legünnepélyesebb biztosítékokat nyújtotta, hogy a megkezdett háború Ausztria-Magyarországnak, mint a hármas szövetség kiegészítő tagjának érdekeit respektálni fogja, de vessünk egy pillanatot a legközelebbi történelemre; láttuk, hogy a cár folyvást a béke mellett nyilatkozott, míg azt hitte, hogy az általa fellázasztott, pénzével, fegyverével, katonáival és vezérével segített tartományok a beteg embert leverik; de mikor a kudarcot tapasztalta, Moszkvában a háborús párt élére állott, akkor is ünnepélyesen nyilvánította, hogy a háborúnak csak a Balkán-félszigeten lakó keresztények sorsának biztosítása a célja. A török azonban keresztül járt az eszén és nemcsak a keresztényeknek, hanem minden alattvalóinak szabad alkotmányt adott,

és így többet tett, mint amennyit a muszka fegyver hatalmával akart kieszközölni. És mit látunk? a háború mégis folytatódik. Ebből csak a vak nem látja, hogy a muszka háborúnak a törökországi keresztények sorsának javítása csak ürügy, valósággal pedig a szláv birodalom megalkotását tervezi, melynek segítségével annak idejében Konstantinápolyt el akarja foglalni. És már most ez nem is titok, mert *Aksakoffot*, a nagy szláv izgatót felszólította, hogy a nagy Szlávia mellett nyíltan izgasson, sőt ötletet a hadsereghez vette, hogy amellett az izgatást bátran folytathassa.

Aki ezen előzmények után a cár szavának mégis hisz, annak olyan erős hite van, hogy ezen hite fogja agyonnyomni.

A muszka nagyon okos politikát követ, míg bennünket a konstantinápolyi nagy drámának első felvonására nézve biztosít és biztosításával elaltat, azalatt már a második felvonásra is teszi az előkészületet, melynek jeleit tapasztaljuk.

Horvátország, mellyel mi olyan viszonyban élünk, mint a mesebeli pelikánról beszélnek, hogy saját vérével táplálja gyermekeit, az alkotmányos Horvátország az alkotmányos szabadság ellenségének tüntetést rendez, és teszi ezt akkor, midőn még a háború esélyei bizonytalanok, mikor még nem lehet tudni, hogy Ausztria-Magyarország és Anglia, nem lesz-e kényszerülve a semlegesség bőii kilépni és a muszkával szembeállani; vagy ha Törökországot egész Európa magára hagyja, az Úristen nem küld-e segítségére egy dögghalált, mely a muszka terveit semmivé teszi; és ha Horvátország már előre tüntet a muszka mellett, hová nővi ez ki magát, ha a muszka fegyvereket a szerencse kíséri? és mit mond az unokák ezen tettére a Bécsújhelyen elvérzett Zrínyi és Frangepán szelleme?

Bratianu oláh miniszter a „Romanul”-ban kimondja, amivel a muszka Oláhországot leszédítette: hogy előbb Törökországgal elbánnak, azután jönnek Magyarországra, a muszka lapok hirdetik, hogy tudják az utat Magyarországra, majd eljönnek rendet csinálni!

De ezen előjelek csak Magyarországot fenyegetik; azonban Ausztria, mellyel én együtt akarok élni, érjpen úgy van fenyegetve, mert látjuk, hogy *Rieger*, *Aksahoffnak* barátja, a nagy Szlávia mellett nyíltan megkezdte az izgatást. A katolikus Csehországban a pápa ellen

tüntetést rendeznek azért, mert a pápa a katholicizmust üldöző muszka ellen nyilatkozott.

A fenyegető betegség kórjelei tisztán mutatkoznak; orvosságról kell gondoskodni, míg nem késő.

Engem nem ösztönöz a muszka elleni ellenszenv, mert én a múltra fátyolt vetettem, nem izgat a török iránti rokonszenv, amelyre¹ elegendő okom van; én azon meggyőződésből indulok ki, hogyha a muszkanak sikerül a velünk közös érdekű törököt legyőzni és annak birtokából felsőbbsege alatt szláv államokat alkotni, ha mi az alkotmányos Törökország békés szomszédsága helyett abszolút szláv szomszédsághoz jutunk, akkor a szláv áramlat Ausztria-Magyarországot feloszlással fenyegeti.

Nem kételkedem, hogy a kormány a hazánk érdekeinek ígért védelmével nem késik, de mindamellett a nemzet aggodalmát hangoztatni szükségesnek látom, hogy a kormány jóakarata a nemzet közvéleményére támaszkodhassak, és ez az oka, amiért pártolom a somogy megyei feliratot!”

Kossuth és Deák.

Bihar megye *Kossuth Lajos*hoz üdvözlő iratot küldött. Ezen indítvány ellenzés nélkül vált végzéssé. Kossuth végzetszerű jelenet hazánkra nézve; szónok és agitátor, hozzá hasonlót a történelem föl nem mutat; ernyedetlen munkássága 1848 előtt a reformok útjának kiegyenlítése tárgyában, az üldözött ellenzéki szellemnek szilárd élesztője, az 1848-i időszaknak alkotmányunk átírójára történt fölhasználása, a megtámadott új alkotmányunk védelme határozott föllépés, a semmiből a védőerőnek előállítás, fölszerelése és a forradalomnak vezetése, mely forradalom a nemzet iránt a világ figyelmét és rokonszenvét felköltötte, olyan érdemek, melyeket tiszteletben kell tartani; és midőn ő bármely okból az oly föltűnően szeretett és védett hazájától távol tartózkodni kénytelen, a lefolyt küzdelembeni bajtársak részvényt nyilatkozata annyira természetes és indokolt, hogy azt a kegyelet sérelme nélkül ellenezni nem lehetett.

De időközben Kossuth a váci választókerületben országgyűlési képviselőnek választatván, a választóihoz írt levelében nyilvánította, hogy ő Magyarországra be nem jöhet, mert meggyőződése az, hogy Magyarország a dinasztiaival imkompatibilis. Később Kossuth a megye

részvétnyilatkozatára felelt és ezen felelet úgy exaltálta a megyei baloldalt, hogy erre bizalmi nyilatkozattal akart válaszolni.

Nem fejtegetem, hogy következetes lett volna-e a megyei Tisza-párt a programjával, ha Kossuthhoz, a váci választókhöz küldött nyilatkozata után, bizalmi nyilatkozatot intéz, mert ez csak a szélsőbalpárt programjához illik, azt se fejtegetem, hogy vájjon a bizalmi nyilatkozatot a bihari balközép valósággal elhatározta volna-e! vagy ez csak a Kossuth válasza által előidézett fölhevülés jelensége volt; de én elhatároztam, a közelebbi gyűlésen indítványozni, hogy miután a megye Kossuthhoz tisztelgő iratot küldött, de a váciakhoz küldött nyilatkozata az uralkodóház ellen van intézve, ezt Bihar megye hallgatással nem mellőzheti anélkül, hogy az üdvözlőirat után azon gyanút ne támassa maga ellen, hogy Kossuthal egy nézetben van; minthogy pedig az uralkodóház iránt tartozó hűséget minden gyanútól meg kell őrizni, a Kossuth múltja iránt illő tisztelet fenntartása mellett mondja ki a megye, hogy Kossuthnak a váci választókhöz intézett nyilatkozatát nem osztja.

Ezen szándékomat én a főispánnak jelentettem, ő nézetemet helyeselte, de indítványom kellő eredményét lehetetlennek tartotta, tartott a nagy vihartól, melyet indítványom előidézend és ha indítványomnak kívánt eredménye nem lesz, a megye beláthatatlan zavarba jön. Vanak dolgok, melyeknek keresztülvitele a törhetetlen akarrattól függ; én azt hittem, hogy ha mindenre elkészülve, egész elszántsággal a gyűlésben kimondom, hogy aki az indítvány ellen szól, az az uralkodóház iránti hűséget megtagadja, akkor lesz ugyan rendkívüli lárma és személyem megtámadása, de mindez az én bátorságomat meg nem töri és az indítvány ellen nem mernek szavazni. A főispán olyan véleményen volt, hogy ezen dolgot értekezlet útján kell elintézni, amelyre meghívta Tisza Kálmánt és elvtársait és a Deák-párt tagjait. A hosszas, fellelő érdekes és nagy mérséklettel lefolyt értekezletnek eredménye az lett, hogy az ellenzék elállott a szándékolt bizalmi nyilatkozat indítványozásától és így én is clállottam indítványomtól.

Deák Ferenc 1876 január 28-án esti 10 órakor meghalt. Régi szívbaja, dr. *Kovács Sebestyén Endrének* legszorgalmasabb gyógyítása mellett is, szemlátomást előkészítette a halálra, ő maga is, de a világ is tudta, hogy gyógyíthatatlan, a bekövetkezett halál tehát nem volt

meglepő, mégis olyan hatást gyakorolt, melyet a magyar történelem föl nem mutat.

Deák Ferenc egyszerű polgár volt, semmi címet el nem fogadott és ezen egyszerű polgár halálára a király részvétnyilatkozatot küldött a miniszterelnökhöz, a királyné megjelent a ravatalnál, arra könnyezve koszorút tett és letérdelve imádkozott; ezt követték főhercegszszonyok és az ország színe-java Az osztrák birodalmi tanács elnöke emlékbeszédet tartott felette és a birodalmi tanács felállva hallgatta Az angol, francia, német, olasz lapok vezércikkeket szenteltek a boldogultunk magasztalására, az ország törvényhatóságai, testületek, egyletek, küldöttségek által képviseltették magukat a temetésen, melynek költségeit az ország viselte.

Együtt éltünk vele, tudtuk negyvenéves politikai pályáján a következetes, kitartó, önzetlen munkásságát, tanúi voltunk a tündöklő sikernek, melyet az 1867. évi XII. törvény által szentesített kiegyezéssel előmutatott, mely Magyarország alkotmányos szabadságának új korszakát nyitotta meg, de halálának európai hatása mégis oly egyszerű, amely bennünket készületlenül talált.

Én az 1848-i országgyűlés alatt az István főherceg nevű vendéglőben asztaltársa voltam, sok tréfát és anekdotát cseréltünk ki. de ebben is ő volt a vezér. Mikor meglátta a vendéglőnek udvarra nyíló ablakán, hogy jön egy asztaltársunk, *Szentiványi Márton*, azt mondta: büntetésül, hogy ilyen későn jön, meg kellene ijeszteni, hogy az erdőséget a néppel felosztatjuk (a Szentiványi-család jövedelmét Liptón az erdőség képezi); én felfogtam a tréfát és tettem nagy tüzzel beszéltem, hogy ha magam maradok is, indítványozom az erdőségeknek a néppel megosztását, csak igazságtalanság, csak ököljog túrhatta ki a népet az erdő tulajdonából, az erdő communis usus, mint a víz stb. Deák a tulajdonjogot védte és engem komolyan intett, hogy fontoljam meg a következéseket, ő fél, hogy indítványomat a mostani körülmények között a többség pártolja, de hová fog ez vezetni! Ezalatt már Marci a hátam mögött állott, én tettem, hogy őt észre nem vettem. Szentiványit a kétségbeesés környezte, engem komolyan kezdett megtámadni, míg a tréfának Deák Ferenc azzal vetett véget: „Józszi, nagyon jó komédiás vagy! Marcii Téged akartunk megijeszteni, büntetésül, amiért későn jöttél.”

Ő már 1848-ban nagy ember volt, de az idő a legmagasabbra emelte tekintélyét; én elmaradtam, de azért

megkívánta, hogy ha Pestre megyek, meglátogassam; ha az Angol királynéhoz mentem ebédre, az ő asztalánál, hol ő barátaival volt környezve, számomra terítéket rendelt.

Mikor Irén leánnyommal Pesten voltam, ki Deákot szerette volna közelebről látni, *Németh Lajos* (egyike az ő asztaltársainak) részünkre átellenben Deákkal egy kis asztalt terítettett; megérkezvén, neki köszöntem és átmentein a számomra terített asztalhoz; az ő asztalától *Németh Lajos* és *Czóbel Albert* átjöttek hozzánk, hogy Irénnek társasága legyen. Az öreg úr asztaltársait azzal mulattatta, hogy szánakozását fejezte ki Irén felett, ki körül két vén udvarló berzenkedik. Barátai szoktak neki kolbászt, tüdöst küldeni, amit nagyon, szeretett. Ugyanekkor *Gräffl József* küldött neki kolbászt és tüdöst, melyet egy tálban hozott fel a pincér, ő vett belőle és átküldette a mi asztalunkhoz, ami megkülönböztetés volt Irén iránt, ki pedig neki bemutatva nem volt.

A múlt őszön meglátogattam a városligeti szállásán; megtudva, hogy jó kedélye van, amint bementem azzal fogadott: „Ideje már, hogy láthatlak”. Én erre azt feleltem: „Én most hivatalos minőségben jelenek meg nálad, mint a nagyváradi táncos ifjúság meghatalmazottja, hogy Ferikét (*Nedeczky Ferike* és *Emma* jelen voltak) reklamáljam és ha annak sikere nem lenne, ellened repozíciót kérjek!” Ő szokott komolysággal azt felelte: „Én veled nem perlek, tudod, hogy ellensége vagyok a pernek, ott van, vidd el, azt a másikat meg toldásul ráadom.” — A két leány nyájasan megtámadta: „Kedves öreg papa! Hát így szeret maga minket!”

Nem tudom leírni az érzések vegyületét, melyet bennem ezen társalgás előidézett, örvendtettem, hogy tréfámat felfogta, de elszomorodtam azon gondolatra, hogy ez lesz utolsó társalgásom vele, mert láttam, hogy közelgett a végóra és én többet vele nem beszélek! De azon szívélyesség, mellyel fogadott, úgy elfogott, hogy a végelválas gondolata miatt csak a magam veszteségét sajnáltam és nem jutott eszembe, hogy a veszteségét az egész művelt Európa fogja magáénak tekinteni.

Az emberek nagysága különböző alakban mutatkozik; egyik szereti, ha felnéznek reá, maga alatt látja a kortársait, ennek nem kell a népszerűség; a másik sohase felejt el, milyen magasan áll mások felett, de népszerűségre lévén szüksége, mutogatja, és dicsérteti, hogy milyen mélyen le tud ereszkedni embertársaihoz. Deák Fe-

rené erkölcsi nagyságát az emelte, hogy nem akart nagy-
nak látszani, csak kötelességét ismerte nagynek.

Azon férfiú, kit a király meglátogatott, kinek meg-
különböztetése végett a király és királyné nem talált
külső jelet, melyet elfogadott volna, kinek szavát az or-
szág orákulumnak tartotta, velem, vagy hozzám hasonló
más barátjával megtartotta a bizalmas jó viszonyt és nem
jutott eszébe, nem félt, hogy az ilyen igénytelen ember-
nek barátsága az ő nimbuszán foltot hagy maga után.

Deák Ferenc halálára *Kossuth Lajos H elf y Ignác-
hoz*, az ő minorum gentium apostolainak egyikéhez inté-
zett levelében nyilatkozott. Á levél nagyszabású, Deák
Ferenc erkölcsi nagyságát őszintén kiemeli; de nehéz
meghatározni, hogy parentálni volt-e főcélja a levélnek
a nemzet nagy halottjáról, vagy felhasználni az alkal-
mat, hogy a Deák Ferenc nagy műve, az 1867. évi XII.
törvény ellen tartson filippikát! Pedig, miután a nem-
zet a kiegyezésben a maga vívmányát ismeri fel, már most
Kossuthnak hatalmas hangja is csak kiáltó szó a pusztá-
ban.

Kár, hogy a levél szemrehányást tesz Deák Ferenc-
nek, azért, mert Kossuth Ferenc keresztfia iránt nem volt
olyan szívélyes, mint tőle várták. Két nagy államférfiú
közt az élő által a holt ellen ilyen apprehenziók kifeje-
zésének nincs helye. Deák Ferenc halála után vádoltatik
a közvélemény bírósága előtt, vádoltatik kihallgatat-
lanul.

Kár volt olyan erős színekkel festeni Deák tévedé-
seit éppen a halála alkalmából, mert ezáltal azon gya-
núra nyílik alkalom, hogy a művelt világ által Deák szá-
mára kiállított apotheózist a vetélkedés, az irigység akarja
elhomályosítani, mit a Deák világhírű temetésével a ma-
gáénak összehasonlítása is enged gyanítani.

Deák Ferenc tévedett-e azáltal, hogy visszaszerezte,
amit Kossuth elvesztett! Vagy Kossuth téved, midőn a
vesztéséért a nemzet a via novi-jára kívánt volna vára-
kozni, afelett már ítélte a nemzet és ítélni fog a törté-
nelem.

Kár volt a levélben a nemzetet azért, mert a kiegye-
zésbe belenyugodott, gyávának, pulyának nevezni és ciniz-
mussal vádolni; nagy gyengeség, midőn egy embert a
hiúsága többre becsüli, mint egy nemzetet.

E tárgyban a „Nagyvárad” című lap számára a kö-
vetkező cikket írtam:

„*Kossuth Lajosnak*, a nagy önkéntes hontalannak,

február 14-éről egy levele forog a közönség előtt, melyben a nemzet nagy halottjáról, *Deák Ferencről* elmélkedik. A levél, mint minden, ami Kossuth Lajosnak nyelvéről, vagy tollából folyik, mozgásba hozza a szívnek minden érzését, a felzaklatott hazafias vágyakat és egy cél, egy eszményi függetlenség felé ragadja, mely utáni törekvés őt hosszas hányattatás után Baraccona di Collegnóba tette le, hol ő az egész nemzetéért érez.

A levél szenzációt kelt minden magyar emberben, midőn egykori barátjának, pályatársának, később politikai ellenfelének erkölcsi magasságáról megható őszinteséggel nyilatkozik és szól, mikor hallgathatna, ami azon nemes ösztönről tanúskodik, mely felülemelkedett a pártszellemen; de sajnálni lehet, hogy a kegyeletnek rokonszenves hangját a bezavart politikának tompa moraja elnyomja, hogy Deák Ferenc kiemelt erényének, eszének és nemes szándékának nagyságával a tévedésének nagysága van párhuzamba helyezve, mert emiatt nem marad idő a levélnek kegyeletes nyilatkozatában osztozni, hanem önként tolakodik fel azon kérdés, hogy ami fölött a levél keservesen panaszkodik, mind olyan igaz-e, mint amilyen elragadó alakban tűnik elő? Igaz-e, hogy Deák Ferenc 1867-ben a kiegyezés alkalmával a nemzet jogait jó szándékkal, de tévesen feladta? A hazát az örvény szélére juttatta? Az új institúció a nemzet erkölcsét megvesztegette?

Erős vádak ezek, és mivel a Deák Ferenc által szerzett kiegyezésben a nemzet a maga vívmányát ismeri fel, megérdemli utána gondolni, melyek lehettek azon jogok, melyeket a kiegyezés feladott? És miután csak olyan jogokat lehet feladni, melyek léteztek, melyik időpont az, mikor a nemzetnek több joga volt, mint amelynek birtokába a kiegyezés által belépett?

A kiegyezés korában jogokat feladni nem lehetett, mert akkor a nemzetnek minden joga az engedelmisségben állott, a kiegyezés által csak jogokat visszaszerezni lehetett, 1848-ban a nemzet kivívta politikai önállóságát, azt a kiegyezéskor a nemzet föl nem adta, mert annak most is birtokában van. Igaz, hogy 1848-ban a nemzet az örökös tartományokkal három százados együttlét alatt a birodalomra háramlott terhek és az egy koronás fő alatt álló birodalom közös költségeinek arányos viselése alól kimaradt, sőt az olasz háborúra kért segítő sereg tárgyában a pragmatika szankció által szentesített kölcsönös védkötelezettség is Kossuth Lajos határozott né-

zetének ellenére, úgy értelmeztetett, hogy ezen kötelesség illuzóriussá vált, ezek tehát azon jogok, melyeknek feladása miatt a nemzet öngyilkossá vált!

A birodalmi közös terheknek arányos viseléséről i mentesség nem volt bevégzett tény, nem volt ez a nemzet tradícióival összeforrott jog, hanem függő kérdést képezett, mely a fegyver bírósága elé került, és a végleges ítélet Világos alatt hirdettetett ki, melyet a segítő seregek fővezére az orosz császárhoz intézett jelentésében így formulázott: „Magyarország felséged lábainál fekszik”. Kossuth Lajos ezt már nem hallotta, a letiport országot nem látta, de azért mégis úgy volt! A közös terhek alóli menekülés miatt a nemzet alkotmányos önállóságát is elvesztette.

Mikor a nemzet alkotmányos önállóságának visszaszerzése végett a közös tehernek arányos részét elvállalta, nem jogokat adott fel, hanem azon kötelességét teljesítette, mit 1527-ben és 1848-ban elmulasztottak tisztára hozni és amivel annyi véráldozatot lehetett volna meggazdálkodni.

Az eszményi függetlenség igen jól hangzik, de az nem 1867-ben, hanem 1527-ben enyészett el.

Fájdalom hangján emlékezteti Kossuth Lajos a nemzetet, hogy az ő Cassandrai jövendölése már is teljessé vált, mert Deák Ferenc nagy műve az országot az örvény szélére vitte. Igaza van Kossuth Lajosnak, hogy a nagy emberek tévedése hasonlít az ő nagyságukhoz; ezt igazolja azon állítás, midőn a Magyarország államháztartásában beállott zavar is a kiegyezésnek rovatik fel, holott tudva van, hogy az államháztartásban mutatkozó bajok onnan származnak, mert a nemzet a századokon át elhanyagolt állapoton erejének túlbecsülése mellett rohamos beruházások által sietett segíteni, ami akkor is előállhatott volna, ha az ország a debreceni határozat után akármely kormányformát vett volna föl.

A tévedések közé sorolható az is, midőn a levél a Deák Ferenc által létrehozott intézménynek tulajdonítja a nemzet erkölcsének állítólagos megromlását. Minden kornak van megróni valója, de egyesek hibája miatt egy egész nemzedékre a cinizmust alkalmazni csak olyan ember teheti, ki a nemzetet hamis tudósításokból ismeri és aki személyes múltjának fénye miatt nem látja, hogy az ő kormányzósága alatt még a miniszterek közt is akadt olyan, ki az értékes gombok ingerét ki nem ál-

lotta, mégis igazságtalan volna azon kort cinizmussal vádolni és azt az akkori institutional tulajdonítani.

Öngyilkos nemzet föl nem támad, azt mondja a levél, a kiegyezést öngyilkosságnak és a nemzetet fel nem támadhatónak kesergi, holott a világosi katasztrófa után a porba hullott nemzet a kiegyezés után nagyobb tekintélyben él, mint valaha, mert a levél írójának kormányzósága alatt követét külföldön nem ismerték, ha csak Ausztriától igazoló *levelet nem* mutatott, most Magyarországot minden állam ismeri, a kiegyezés által mindennütt be van mutatva és elfogadva.

A vám és bank kérdése felett Ausztriában mutatkozó élénk készülődéseket annak jelül hozza fel a levél, hogy a kiegyezés Ausztria és Magyarország között az egyetértést nem eredményezte. A vám, mint internacionális kérdés, időnkint élénk érdeklődést szokott az illető felek között előidézni, a bank kérdése se lehet közönyös; de éppen az ezen tárgyak feletti vitatkozás harcol Deák Ferenc kiegyezése mellett, mert ami föl (itt most az érdekelt felek egymással vetélkednek, az alkudozók kölcsönös joga felett tanúskodik, mi felett a kiegyezés előtt „sine nobis de nobis” határoztak.

Kinek van igaza, Kossuth Lajosnak-e, ki a nemzet függetlenségének és a közös teherbeni mentességének védelmében az alkotmányos szabadságot is elvesztette, de amiért őt a nemzet nem vádolja; vagy Deák Ferencnek, ki a közös teherbeni arányos részesülés útján a nemzet politikai önállóságát, parlamentáris kormányát visszaszerezte? Efelett már a nemzet ítél, melytől nincs apelláta; most már Kossuth Lajos és a nemzet között van eltérő nézet, Kossuth Lajos a *via novit* tartja a nemzet tradíciójához illőnek, erre kellett volna várni „*dum definit amnis*”; a nemzetnek ezen jogorvoslathoz sem ereje, se kedve; és efölött ítélni fog a történelem.

Összehasonlítja Kossuth Lajos Deák Ferencnek világhírű temetését a magáéval, ez a legérzékenyebb része a levélnek, itt nem a politikus, nem az államférfiú, hanem az embernek-hangjára ismerünk. Deák Ferencnek éppen azért volt nagy temetése, mert ő nagy névre, nagy temetésre nem vágyott. Ritka embernek jut azon szerencse, hogy haláláig kitűnő szerepben mutathassa magát, ebbe bele kell nyugodni! Vannak emberek, kiknek csak múltjuk van, a jelenkor tőlük elmarad, vagy őket kikerüli, sőt gyakran méltatlansággal fizet. Kossuth Lajos az utóbbiak közé nem fog tartozni, mert a nemzet,

mely felül áll az emberi indulatok uralmán, mely a Deák Ferenc hagyományában a maga vívmányát látja, de ezért magát pulyának, rövidlátónak nem tartja, annak idejében nem cipruságot küld a génuai sírra, nem fog a nagy halottnak tévedései fölött emlékbeszédet tartani, hanem a tévedésekre fátyolt borítván, a hazafi nemes szándék fényes múltját kegyelettel fogja megőrizni.”

A cikket visszakaptam a szerkesztő azon megjegyzésével, hogy „Igen szép cikk, de határozott politikai tartalma miatt a „Nagyváradiában nem közölhető”.

1876 március 16-án tartott megyei közgyűlésen a főispán, báró *Dőry József*, a gyűlést megnyitó beszédedében hatással emlékezett meg *Deák Ferenc* haláláról, a vesztéséről, mely ezáltal a hazát érte, mit nemcsak az ország, de a külföld is elismer és indítványozta, hogy a megye, mint a testvér törvényhatóságok, a Deák Ferenc emlékének megörökítése iránt intézkedjék. Ennek folytatában én a következő beszédet tartottam:

„Az évtized, melyben, élünk, annyi jeleseink vesztésével látogatott meg bennünket, hogy a nemzetnek egyik gyásza ott éri a másikat: de egy nemzetnek még az ilyen súlyos csapásokból is lehet vigasztalást meríteni, mert az utókor a nemzet nagyságát azon jelesektől fogja mérni, kiknek nevét és érdemeit a történelem őrizet alá vette; és hogy éppen a jelen évtizedben szenvedtünk sok vesztést, abban a gondviselésnek bölcsességét kell felismerni, mely oda volt irányozva, hogy a nemzet előkészíttessék a legnagyobb, a legérzékenyebb csapásra, mely csakugyan bekövetkezett, mert a legnagyobb hazafi, Deák Ferenc, nincs többé!

Midőn ezen nagy nevet kimondom, ismerem korlátozott tehetségemet, érzem, hogy nem tudok felemelkedni a boldogult szelleméhez, melynek elköltözése egy országot gyászba borított, a királyi családot és hű népét egyenlő fájdalommal töltötte el, a művelt világ közvéleményét részvénytilatkozatra indította, érzem, hogy nem vagyok képes megmérni a nemzetnek sem vesztését, sem fájdalmát; és hogy mégis felszólalok, arra a bátorságot onnan merítem, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy mennél nagyobb fényben tüntetné elő az ékesszólás mestersége a nagy hazafit, annál távolabb esnék az eredeti alaktól, melynek egyik antik jellenvonása volt: nem fényleni. És aki róla találólag akar szólni, annak Plinius ad utasítást, a boldogultnak jelleméhez illő ezen szavakban: *honeste factis Veritas siifficit.*

A nagy hazafinak életrajzát tudósok könyve fogja ismertetni, de azt röviden el lehet mondani: Deák Ferenc hosszú, munkás életét és minden tehetségét fényes sikerrel, de önzetlenül hazájának szentelte, szerette hazáját mindenek felett és szerette hazáját csak a hazáért!

De, hogy az életrajzból némely általános vonásokat megemlíthessek, vissza kell menni azon időre, mikor még a, nagy hazafinak neve csak Zala megyére volt szorítva.

Az 1825-1 országgyűlésen Zala megyének egyik követe volt *Deák Antal*, cátói jellem, kiről csak egy jeletet említek meg, melynek tanúja voltam: Mikor az 1822—24. évi királyi biztosok ellen a nagyszabású filipikák ledörögtek, felkelt Deák Antal és ezeket mondta: „én a királyi biztosok ellen, kik hazánk vármegyéit letaposták, a törvény értelmében halált kérek!” Az előző beszédeket tartós tetszésnyilatkozatok, a Deák Antal beszédét a meglepetés és tartós síri csend követte. Ezen köztiszteletben álló férfiú az országgyűlés végén kijelentette, hogy ezután nem fog az országgyűlésen megjelenni és az efölött sajnálkozó követársait azzal nyugtatta meg: „küldök én követet, aki több lesz mint én” és elküldötte az öccsét, Deák Ferencet.

Deák Ferenc az országgyűlésen megjelenvén, feltűnést okozott részint ifjú kora, részint határozott állása miatt, melyet elfoglalt és ezen föltűnésnek kifejezést adott a komárommegyei követ ezen szavakban: „tisztelen én Zala megye ifjú követének igyekezetét”. De a Deák Ferenc fellépése sokkal több volt, mint igyekezet, első reveláció, első nyilatkozata volt ez a sorsnak, mely hazánk fölött függött, mert a Gondviselés kiválasztja a maga embereit, kik által végzéseit végrehajtatja és ilyen választott volt Deák Ferenc!

A szónoklat hatalma, melyen mindenkor keresztül látszott, hogy széles tudománytárra támaszkodik, mely soha sem volt a szenvedélyek felzaklatására irányozva, hanem józan észhez intéztetett, a hozzáférhetetlen becsületesség, a nyílt, őszinte, kedélyes jellem azon nemes tulajdonság, mely az ellenfélben is felismeri a hazafit és tudja szeretni a barátot, az államférfiúi bölcsesség, mely ismerte a jogot egész terjedelmében, de megmérlegelte: mit lehet nemcsak megnyerni, hanem meg is tartani; ezek voltak azon tulajdonok, melyek Deák Ferencet pártjának vezérévé, az ellentáborban tisztelet tárgyává tették.

Ilyen közvélemény fényesen nyilatkozott 1843-ban, mikor Deák Ferenc olyan utasításhoz kötötte követségét,

mely az adókötelezettség közösségét kifejezte. Megin-
dult a küzdelem a „nem adózunk” jelszó alatt, véres je-
leneteket hagyott maga után; Deák Ferenc megválasz-
tatott ugyan követnek, de a mandátumot, mely polgár-
vérrel volt bemocskolva, el nem fogadta; senki se vállal-
kozott utána követnek, üresen maradt a helye az ország-
gyűlésen és az országgyűlés pártkülönbség nélkül kimon-
dotta, hogy azon hézagot, melyet Deák Ferenc távolléte
okozott, betölteni nem lehet.

Az 1836—40-i országgyűlésen Deák Ferenc vezér-
lete alatt szabadelvű törvények alkottattak, melyeknek
tárgyalása alkalmával olyan elvek hintettek el, melyek-
ből kicsirázott a népképviselő, a demokráciái alkotmány,
és ezt az 1848-i márciusi napok megérették. Deák Fe-
renc az első felelős magyar minisztériumban elfoglalta
az igazságügyi tárcát, de nem mint méltóságot, hanem
mint szükséges kötelességet, mert az újonnan született
alkotmánynak ápolásra volt szüksége.

Ezen időszak az, mikor a magyar ember titkos büsz-
keséggel azt hitte, hogy a magyar nemzet van hivatva
egy gyökeres átalakítást vér nélkül keresztülvinni és eb-
ben a világnak példát adni; de másképen volt ez a vég-
zések könyvében megírva, az idő komoly tanulságot
nyújtott, hogy a szabadságot csak áldozatok árán és szí-
vós kitartással lehet megszerezni.

Deák Ferenc éleslátása felismerte a láthatáron tor-
nyosuló fellegeket, melyek csakugyan kitörtek és a bé-
kesség bölcsét visszavonulásra kényszerítették.

Lezajlott a polgárháború, melyből a nemzetnek csak
annyi nyeresége volt, hogy harci dicsőségét a világ el-
ismerte, de ezt drágán vásárolta meg, alkotmányának és
szabadságának árán. Elkövetkezett a megpróbáltatás
hosszú korszaka, mikor már az erősebb jellemeknél is
hervadni kezdett a remény egy jobb jövő iránt, túl a
Lajtán pedig nyíltan hirdették Magyarországnak jog-
vesztését.

De ezek mind csak előkészületek voltak Deák Fe-
rencnek végzetszerű missziójához. Királyunk öfelsége
magasztos fogalommal bírt egy nemzet joga iránt és en-
nek ösztönéből 1860-ban összehívta az országgyűlést, meg-
nyitotta az alkalmat a nemzet jogait gátló akadályok el-
hárítására.

Rendkívüli volt a feladat, három század alatt megrög-
zött bajokat kellett orvosolni, mert a nemzet már 1525-ben
átlátta, hogy az európai nemzetek sorában önállókig

fenn nem maradhat, támaszt keresett és a Gondviselés úgy akarta, hogy ezt az osztrák államban találja fel; akkor Magyarország az osztrák tartományokkal „egy koronás főnek közös kormánya alá jutott, de a közös ügyekről szükséges gondoskodás elmaradt, amiből három százados sűrlődés származott. 1848-ban Magyarország függetlensége kimondatott, az ország alkotmánya átalakított, de a közös ügyekről, melyek már ekkor élesebb alakot öltöttek, intézkedés nem történt és a következők gyászos jelekben bizonyította, hogy ezen bajt fegyverrel rendbehozni nem lehet.

Ekkor nyílt meg az alkalom Deák Ferencnek gondviselészerű küldetését teljesíteni, ki is a hűsvéti ajándék alatt ismeretes cikkében megfejtette, miképpen lehet a Magyarország és az örökös tartományok közötti viszályokat megszüntetni és Magyarország politikai függetlenségét helyreállítani; az ő javaslata a versengő felek jóváhagyásával találkozott, királyunk öfelsége szentesítését megnyerte és ez az alap, melyre az 1867-ik évi XII-ik törvény alkotott, mely hazánk alkotmányos szabadságának egy új korszakát nyitotta fel.

A nagy hazafi bölcsesége fegyver nélkül kivívta hazánk politikai Önállóságát, a versengő felek között helyreállította az egyetértést, visszaszerezte a király bizalmát a népek és a nép meggyőződészerű hűségét a királynak, bevezette Magyarországot az európai államok sorába, hol azelőtt három század alatt ismeretlen volt.

Ennyi érdem után nyitva állott a nagy hazafi előtt a dicsőségnek minden útja; de ő a dicsőség előtt szerényen visszavonult, megtartotta képviselői állását, hogy nagy művét fejleszthesse és ott működött, míg a hatalmas szellemnek munkálkodását a testi erőtlenség nem korlátolta és negyvenéves dicsteljes politikai pályáját az állam és egyház közötti viszonyok felett tartott korszakot képező beszédével be nem fejezte.

Mennyire magasan állott Deák Ferenc minden kortársa fölött, azt életében megmérni nem tudtuk, azzal csak halála után ismerkedtünk meg, a nagy ürességről, melyet maga után hagyott és a művelt világ megilletődött közvéleményének nyilatkozatából, mert éppen az emelte erkölcsi nagyságát, mert nem akart nagynak látszani! Mikor már neve hazánk határai között meg nem fért, hanem azokon messze túlterjeszkedett, hogy mindenütt dicsőséget szerezzen a nemzetnek, ő még akkor is csak hazafiúi kötelességét ismerte nagyonak.

Nem akarok hasonlítani, mert a nagy férfiú olyan tünemény volt, kit csak önmagához lehetne hasonlítani; de a történelmi hasonlatosságok találkoznak: *Cornelius Nepos* az ókor nagy emberei között azért emelte ki *Epa-mimondast*, mert ez hazájának teljesített nagy szolgálataiért semmi jutalmat el nem fogadott, csak dicsőséget; Deák Ferenc hazájának teljesített nagy szolgálataiért semmi jutalmat el nem fogadott, a dicsőség elől pedig szerényen visszavonult; az újkor történelme kitünteti *Washington*t, mert fegyverrel kivívta hazájának függetlenségét, azután jutalom nélkül nyugalomba ment, hogy földjeit rabszolgáival műveltesse; Deák Ferenc fegyver nélkül kivívta hazájának függetlenségét, de nem ment nyugalomba, mert a nemes lélek nyugodni nem tudott, míg a jogegyenlőség a haza minden polgárára ki nem terjesztett és folyvást működött jutalom nélkül, míg a homokóra le nem folyt.

A nemzet Deák Ferencet a haza atyjának tartotta, ő pedig a hazát anyjának, olyan szeretett anyának tekintette, kitől egy nevezetes beszédében használt anteuszi hasonlat szerint az erőt merítette.

Olyan volt a nagy férfiú élete, mint a gyertya, mely azért fogy el, hogy másoknak világítson! Elfogyott a nemes élet, de fönmaradt a világosság, melyet terjesztett és amely az ő nevét glóriával körülövezve fogja átadni az utókornak!

Midőn a nagy hazafi ravatala mellett egy országgyászbán állt, a felséges király és királyné az egyszerű polgárnak ravatalát koszorúval tisztelte meg, koszorúval, mely egy könnyező királyné kezéből egy koronával felér; akkor a nemzetben két érzés emelkedett ki, egyik a veszteség feletti mély fájdalom, másik a büszkeség, hogy a nagy halott a mi kortársunk és hazánkfia volt!

Azt mondja Tacitus: az utókor kinek-kinek megadja a magáét; de a jelenkornak is vannak kötelességei: utánozni a nagy példát és okmányt készíteni az utókor számára. Hogy mi ezen kötelességünknek megfelelhessünk, szükséges, hogy mindvégig szemünk előtt legyen a nagy hazafi képe, ébresszen bennünket az önzetlen hazafi kötelességekre és emlékeztessen azon örökbecsű mondásra; „a hazáért mindent lehet kockáztatni, de nem a hazát!” Ezen célból bátor vagyok indítványozni, hogy a megye a nagy hazafi arcképét szerezzze meg a megye terme számára, szerezzze meg pedig közadakozás útján, hogy a kegyelet adójához mennél többen járulhassanak, egyszer-

smind készítsen okmányt az utókor számára és a nagy hazafi érdemei iránt kegyeletes érzésének adjon a jegyzőkönyvében megörökítő kifejezést.”

Szacsvay Imre emléke.

1867 október 24-én Nagyváradon népgyűlés tartott *Szacsvay Imre* vértanú emlékoszlopának felállítása tárgyában. A gyűlést én, mint elnök, a következő beszéddel nyitottam meg:

„Huszonhét éve már annak, mikor Pest városában az úgynevezett új épületben, mely katonai laktanya, de azon időben hazafi foglyokkal volt benépesítve, egy délelőtt, mikor a fogházak zárva szoktak lenni és nagy csend uralkodott az épületben, nagy zörgéssel megnyílt azon fogház ajtaja, melyben a biharmegyei foglyok voltak elzárva Belépett a porkoláb ezen szavakkal: „Szacsvay úr, kövessen engem!” Szacsvay Imre követte a porkolábot, az ajtó bezáratott; mi, kik bentmaradtunk, földre szegzett szemekkel, szó és mozdulat nélkül vártuk, mi fog történni. Az udvaron doboltak, jeléül, hogy ítéletet hirdetnek, idő multával ismét hallott a dobszó, mi azt jelentette, hogy az ítélet ki van hirdetve. Mi a remény és kétség között lélekzetünket is visszatartva hallgattuk a folyosón a lépéseket, melyek reményt nyújtottak volna, hogy fogolytársunk közénk visszatér, nagy csendesség következett! Délben a szokott folyosói sétára megnyíltak a fogházak, siettünk kimenni; a folyosón minden fogoly azt beszélte, hogy Szacsvay Imrét halálra ítélték és a siralomházban várja, a végrehajtást, ami másnap reggel megtörtént; Szacsvay Imre, báró Perényi Zsigmond és Csernus kivégeztettek!

Azóta már egy századnegyed múlt el és én, ki megmaradtam, hogy azon gyászos időről hírmondó legyek, most egy újabb nemzedékkel állok szemben, melynek nagyobb része Szacsvay Imrét nem ismerte, úgy hiszem, nem élek vissza a tisztelt népgyűlés türelmével, ha röviden elmondom, ki volt Szacsvay Imre?

Szacsvay Imrének családja több nemzedéken át Bihar vármegyét és Nagyvárad városát ismerte hazájának; az ifjú Szacsvay Imre a törvényes pályát választotta, és mikor az ügyvédi oklevéllel visszatért, Bihar vármegye gyűléstermében a szabadelvű párt sorában hatalmas szónoklatával vonta magára a közfigyelmet.

minden beszédje elragadta a hallgatókat. 1848-ban az első magyar parlamenti országgyűlésre Nagyvárad városa képviselőnek küldötte; az országgyűlés alatt a képviselők házában jegyzőnek választatott meg, és őtet találta a szerencsétlenség, hogy a debreceni baljóslatú végzést fogalmazza, mit a győző hatalom neki megbocsátani nem tudott. Eloltatott a nagyreményű élet! és az ifjú hazafi a nemzet vértanúi közé emeltetett!

Távol van tőlem, hogy én ezen gyászos idő ellen a bosszúállás kívánságát felzaklassam, borítsunk fátyolt a múlt szenvedésekre és a mai napon keblünkben minden ellenkező érzések felett a vértanú iránti kegyeletnek engedjünk győzelmet.

Az emberi nemzet történelméből megtanulhattuk, hogy a szabadságot nem adják ingyen, nagy áldozatok árán kell azt megszerezni, sok nemes vérnek kell megkövÉRíteni a talajt, melyben a szabadságnak fel kell virágozni.

A nemzet vértanúi megtették kötelességüket, az ő vérükkel megkövÉRített földön nőtt ki azon szabadság, melyet mi élvezünk; most rajtunk a sor, nekünk is meg kell tenni kötelességünket, és meg kell örökíteni a vértanuk emlékét!

Midőn mi a vértanuk iránti kegyeletet maradandó jelekben akarjuk kitüntetni, azzal nem a vértanuknak teszünk szolgálatot, mert ők azon már felül állanak, hanem tesszük azt saját érdekünkben, mert amely nemzet, amely nép a vértanuk emlékét megőrizi, megörökíti, azon néj”) önnönmagát dicsóíti meg, azon nép büszkén tekint vissza múltjára és bizalommal várhatja jövőjét! Mikor az apa a fiának a vértanú oszlopa mellett elmondja, hogy Szacsvey Imre a hazáért, a szabadságért és ezen város érdekeiért szenvedett halált, hogy Bihar megye és Nagyvárad városa azért emelt neki oszlopot, akkor már a gyenge gyermek szívében gyökeret ver azon magasztos gondolat, hogy szép a hazáért meghalni!

Érzette ezt Bihar vármegye, érzette Nagyvárad városa, mert mindenik törvényhatóság gyűlésén lelkesedve fogadtatott el azon indítvány, hogy a Szacsvey ímre emlékét meg kell örökíteni. Történtek is ezen célra már szerény intézkedések, de nem olyanok, melyek a megye és város méltóságához és a vértanú érdemeihez ill énének.

Van ezen város kebelében egy tiszteletreméltó egy-let, mely magának feladatul fűzte ki a nemzet vértanúi-

nak emlékét megörökíteni, ezen egyletnek közelebbi ülésében indítvány tétetett, hogy a Szacs vay Imre emlékének megörökítése céljából népgyűlést kell tartani, és alkalmat kell nyitni ezen város minden nemesre lelkesedni tudó polgárainak, hogy a felállítandó emlék költségeihez a maguk fillérjeivel hozzájárulhassanak. Ezért jött össze a mai gyűlés, melyet én ezennel megnyitottnak nyilvánítok.

FÜGGELÉK.

Versek.

1849.

*Az én rózsámat elvitték.
Fegyver alá öltöztették.
Nem jól mondom, nem vitték el,
Hanem ő maga csapott fel.
Gyáva aki most fel nem csap,
Tudom menyasszonyt nem is kap.
A magyar lányok pirulnak
Kezet adni gyáva nyúlnak;
Nekem is szemem kisülne,
Ha kedvesem suton ülne,
Mikor az áldott hazának
Védelmére síkra szállnak.
Hajh! de az én szívem sajog,
Mikor arra rágondolok,
Hogy kedvesem, ki értem élt,
Engem a honnal felcserélt:
De mégis úgy tetszik nekem,
Hogy most még jobban szeretem,
És a hazával szívesen
Megosztozom szerelmében.*

Örökzöld.*

*Hol Debrecenbe Pályiból
Kanyargós út vezet,
Vérző sebével a honvéd
Odáig érkezett.
Vívott Nagy Sándor oldalán
Sok helyt megnyílt ere:
De minden sebjéért halált
Osztott szét fegyvere.*

* Jegyzés: A Pályi határban egy honvéd volt eltemetve (mint megtudtam, *Szarka József* huszárkapitány); a sírhalom mindennap zöld füvel és virággal volt beterítve. — Ezt a Bach-rendszer tüntetésnek vette, zsandárok lestek a tüntetőt, de nem bírták rajtaérni. Arrajártomban sokszor láttam a sírhalmot.

A hős kebelben egyiránt
 Küzdött az életért
 A hon szerelme, s muszka, ón
 Míg a ligethez ért.
 Itt osztozott a két erő
 A sebzett hős felett,
 És ami benne földi volt,
 Az ón zsákmánya lett:
 De a szellem, melynek nem árt
 A zsarnok eszköze
 A hon szerelmével — haza —
 Az égbe költöze. —
 Az utasban, ha lelke jó,
 Fölkél a fájdalom,
 Hogy sírkő és kereszt nélkül
 Ali a szerény halom,
 Mely a nép mondák hit, saját
 Telkétől távol itt
 Honért dicsőn kimúló hősnek
 Elfedte hamvait.
 Kit tán most is vár a jegyes,
 Vagy a, nő gyermekét
 Tanítja, hogy köszöntse föl
 Megtérő hitvesét.
 Nincs márvány, mely kitünteti
 Családjának nevét,
 Nem fogja a, történelem
 Hirdetni érdemét,
 Nem tudni, hogy kinek hagyott
 Gyászt és becsületet,
 Hogy a honért, szabadságért
 Adott egy életet.
 Nem, tudni mely emberbarát
 Temette őt ide,
 És új virággal untalan
 Sírját ki hinti be? —
 A nép-szellem jutalma, ez:
 E milliós család
 A névtelen családjá lett,
 S örökzöld amit ad.

Szilveszter éjjelén.

1859.

*Az ó- és újév majd találkozik,
Mihelyt egy fáradt óra eltelik.
De miért késik a nagy találkozás?
A meddő múlt helyett hadd jönne más.*

*Siess új kor! hadd üdvözöljelek,
Előtted járnak rózsaszín jelek,
Hadd adjam át szegény reményimet,
Melyek tíz éven tárták életemet,
Gúny, üldözés, veszély előtt titok
Által fedezve kell bújkálniok.
Adj szárnyakat, repüljenek vele,
A múlt kor melyeket leperzsele.*

*E rémes órában zúg a vihar,
Észak forgószele fákat csikar,
Támadnak hóhegyek, s elporlanak,
A háztetők recsegve ingának,
És a torony-kakas csapkodva szét
Csikorgó hangjával hirdet veszélyt.*

*Ezen borús éj honnan származik?
Tán a haldokló év most küszködik
A létei és enyészet közt, s mivel
Számolni nem tud éppen semmivel,
Mik a század lelkéhez illenek,
Miket költők megénekeljenek,
És népjogért, törvény s igazságért
A nép s utókor adna hálabért;
Szégyenli a, jövőnek hagyni itt
Büszkém megkezdett csonka műveit —
Küzd a jövővel a babér miatt
S megrendül a föld a küzdés alatt.
Míg így merengek én, kong a harang,
Éjfélt jelent, — egy rendkívüli hang
Szokatlanul átrezgi lelkemet
És ily szavakkal oktat engemet:*

*Tudd meg, hogy én a vén idő vagyok,
Előttem nőnek s buknak a nagyok,
De én a küzdésben részt nem veszek,*

*Én a küzdők közt majd bíró leszek.
 A múlt, jelen, jövő — gyermekem,
 De én szolgálatodra engedem.
 A múlt tanít — jelen munkádra vár
 S munkáért «jövönél» kész az ár.
 De aki tőlem várja télenül,
 Rogy a szerencse majd felé kerül,
 Nem érdemel jutalmat semmiért,
 Mert csak küzdők várhatnak munkabért.
 Nagy embert korszak szülni nem szokott,
 Hanem nagy ember alkot korszakot.*

A boldogság.

*Egy király volt hajdanában
 Még az Operenciában,
 Bár kicsiny volt birodalma
 Hét országra szólt hatalma.
 Mert a nép nagyon szerette,
 Él-ni-halni kész érette.
 Búval élt ő mindamellet,
 Mert leánya, kit szeretett,
 Hervadott mint kert virága,
 Melyet a féreg megrága.*

*Szép volt a király leánya,
 Sok királyfi vágyott rája,
 Nemcsak a dús hozományért,
 Mert jó lelke száz annyit ért.*

*A tudósok tanakodtak,
 Orvosolni még se tudtak,
 Mert volt akkor is nagyon sok,
 Mit nem tudtak a tudósok.*

*Végre egy jósló banyának
 Szép összeg fölpenzt adónak,
 S a betegnek tenyeréből
 A jósló imígy jövőndől:
 Boldog embert kell keresni
 Annak ingét kell viselni,
 Gyógyszer az, de más mód nincsen.
 Ami a bajon segítsen.*

*Rajta hát! az udvar népe
 Ahány, annyi útra lépé,
 Boldogot keresni járnak,
 Mindliiábal nem találják.*

Egy nagy úrnak büszke vára,
 Száz cseléd fordul szavára,
 Szép no fiatal korában,
 Drága, kincsek garmadában, —
 Minden a/mi a világnak
 Látszik Ari boldogságnak.
 Hasztalan! nem élvezhette,
 Mert nejét nagyon féltette.
 Másik egykor tengett-lengett
 Napról-napra munka mellett,
 Benne most egy gazdag embert
 Látnak, aki milliót nyert:
 Haj! de a pénz szekrényébe
 Nyugalmiért jött cserébe,
 Míg elég volt munkabére
 Házanépe élelmére,
 A kirablás nem zavarta,
 Most nem alhatik miatta.

Harmadiknak tán semmit se
 Tagadott meg a szerencse:
 Egy tanyáról más tanyára
 Szép lovon, hintóban jóra,
 Utazó kitért előtte,
 Úr, szegény, mind süvegelte,
 Gazdag asztal, úri vendég
 Forgolódott nála mindég.
 Mégis amiatt fájit lelke,
 Hogy nagyobb a szomszéd telke.
 Am int mennek mendegélnek,
 Már sikert nem is remélnek,
 Hát elérnek egy tanyáig,
 Melyben egy víg nóta hallik.
 A bogárhátú kunyhóban
 A gazdával állnak szóba:
 Úgy gyanítjuk jó barátunk,
 Benned boldogot találtunk,
 És ha így van, a királynak
 Küldj egy inget orvosságnak.
 A kunyhó szegény lakója
 így felel jól meghajolva:
 Boldognak hisztek, ti engem?
 A vagyok: de nincsen ingem.

Messze nyúlik . . .

*Messze nyúlik a szeder indája,
Távol hallik a pásztor nótája,
Szederinda él a gyökeréből,
A dal fakad a pásztor szívéből.*

*Hívóka szól hozzám a nótában,
Unja magát a pásztor magában,
Én is unok mindent körülöttem,
Ha a pásztor nem lehet mellettem.*

*Nem messze már a szüret, nem messze,
Majd új boron adnak minket össze,
Akkor vígan őrzi ő a nyáját,
Én pedig öt és kisdéd tanyáját.*

Budapest, 1931.

13,381. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda Budapest (F.: Czakó Elemér dr.)